

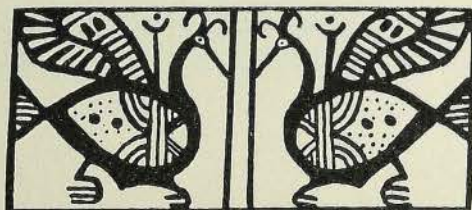

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΥΠΡΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΤΣΑΤΣΟ

+Ο ΚΥΠΡΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ, ΓΕΩΡΓ. Ε.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Γ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ, ΚΩΣΤΑΣ
Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, ΧΡ. ΚΟΛΙΟΣ, JACK GAIST, Α. ΘΩΜΑΣ, ΔΗΜ.
ΣΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΑ ΧΡ. ΚΟΛΙΟΥ, Γ. Κ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, ΝΙΚΟΣ
Σ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ.

196 - 197

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΥΠΡΟΣ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Υπεύθυνος εκδότης: ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ

Ἀνδροκλέους 2, Λευκωσία, Τηλ. 65900

Ἐτησία συνδρομή	£1.500 μίλες
Ἐτησία συνδρομή διὰ βιβλιοθήκες, σχολεία, ὀργανισμοὺς	£3.000 μίλες
Ἐτησία συνδρομή ἑξωτερικοῦ	300 δραχμὲς ἢ \$9 (δολλάρια)
Τιμὴ Τεύχους	£0.300 μίλες

Τὰ χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται. Κλισὲ καὶ φωτογραφίες ἐπιστρέφονται.

100 ἀνάτυπα πρὸς 750 μίλες τῆ σελίδα πληρώνονται ἀπὸ τὸν συγγραφεὰ στὸν τυπογράφο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
+Ο ΚΥΠΡΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥΣ: Γιά τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο,	95
*Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ: «Βιοβιβλιογραφικά»,	96
Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ: Χειρόγραφο,	98
ΓΕΩΡΓ. Ε. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ: Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν «Πολιτική» τοῦ Κ. Τσάτσο,	99
ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ: Κ. Τσάτσο, ἀπὸ τῆ φιλολογικῆ καὶ λογοτεχνικῆ πλευρά,	116
Γ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: Ἀντιλήψεις τοῦ Κ. Τσάτσο γιὰ τὴν Παιδεία,	125
Κ. Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ: Οἱ «Διάλογοι σὲ μοναστήρι» τοῦ Κ. Τσάτσο,	134
ΧΡ. ΚΟΛΙΟΣ: Ἡ δοκιμιογραφία τοῦ Κ. Τσάτσο στὸ περιοδικὸ «Εὐθύνη»,	139
JACK GAIST: Ὁ Κικέρων τοῦ Τσάτσο,	144
ΑΝΔΡΕΑΣ ΘΩΜΑΣ: Τὰ ποιήματα τοῦ Κ. Τσάτσο,	146

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ — Δ η μ. Σ ι α τ ὀ π ο υ λ ο υ: Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ πνευματικὸ χρέος — Κ. Χ ρ υ σ ἄ ν θ η: Ἀπολογισμὸς τῆς τακτικῆς γενικῆς συνέλευσης τοῦ «Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου» — Ἰ ω ἄ ν ν α ς Χ ρ. Κ ο λ ι ο ὺ: Ἀναφορὰ στὴν «Παντέρμη Κύπρο» τοῦ Π. Πρεβελάκη — Ἐθνικὴ Ἑταιρία Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν Κύπρου «Λογοτεχνικά Βραβεῖα» 1976 — Γ. Κ. Ἰ ω α ν ν ῖ δ η: Ἡ «Ἀντι-δοξολογία» τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου — ΤΟ ΒΙΒΑΙΟ — Κ. Χ ρ υ σ ἄ ν θ η: Πέτρος Χάρη «Ἑλληνες πεζογράφοι» — Ν ἰ κ ο υ Σ. Ν ἰ κ ο λ α ῖ τ ῆ: Λ. Φαντάζη «Ἡ πόλις ἐάλω» — Ἐκδόσεις βιβλιογραφίας τοῦ '21 — ΤΕ-ΝΙΚΑ — ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ — ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ.

ΒΙΒΛΙΑ Κ. ΧΡΥΣΑΝΘΗ

ΛΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ (Κρατικὸ Βραβεῖο Ποιήσεως Ἑλλάδος) σελ. 474	£ 4,000
ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ I (τῆς γλυκειᾶς χώρας Κύπρου) (4 νουβέλλες)	σελ. 276 £ 3,000
ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ II (ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο ἑνὸς γιατροῦ) (μυθιστόρημα)	σελ. 112 £ 2,000
ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ III (ἱστορίες ἀπὸ τὴν Κύπρο τὴν ἀγέρηνη) (49 διηγήματα)	σελ. 224 £ 3,000
ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ IV (ἕνα γαλάζιο κορίτσι ἀπὸ τὴν Κύπρο)	(4 νουβέλλες) σελ. 200 £ 3,000
ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ (ἔντεκα δραματικὰ ἔργα)	σελ. 334 £ 3,000
ΟΙ ΔΙΣΕΚΤΕΣ ΧΡΟΝΙΕΣ	σελ. 48 £ 1,000

Πωλοῦνται στὰ Βιβλιοπωλεῖα καὶ στὴν «Πνευματικὴ Κύπρο»

Υπεύθυνος κατὰ τὸν νόμον: δρ Κ. Χρυσάνθης.

Τυπώθηκε στὰ Τυπογραφεῖα «ΘΕΟΠΡΕΣΣ» Λτδ., Τηλ. 44940 - 48883, Λευκωσία

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΥΠΡΟΣ

Πνευματική Όμάδα: ΦΡΙΟΣ ΒΡΑΧΑΣ, Κ. ΜΟΝΤΗΣ, ΤΑΚΗΣ ΦΥΛΑΚΤΟΥ,
Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΗΣ, Κ. ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ

Υπεύθυνος: ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ

ΧΡΟΝΙΑ ΙΖ'

ΓΕΝΑΡΗΣ — ΦΛΕΒΑΡΗΣ 1977

Άρ. 196—197

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΤΣΑΤΣΟ

Ο κ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, Πρόεδρος σήμερα της Ελληνικής Δημοκρατίας, είναι ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους του πνευματικού κόσμου της Ελλάδος και, ταυτόχρονα, άδρή πολιτική φυσιογνωμία με πλούσια δράση και προσφορά.

Βαθύς μελετητής της Ελληνικής και της ξένης παιδείας και φιλοσοφίας, πανεπιστημιακός καθηγητής και ακαδημαϊκός, στοχαστής, λογοτέχνης, διαθέτει όλα εκείνα τα προσόντα και εφόδια για την ιδεαλιστική και τη θετική αντίκριση της ζωής και των πολιτικών πραγμάτων.

Για τους πολιτικούς άνδρες ή πνευματική αρίτωση, ή εσωτερική ήρεμία και ή φιλοσοφική ενατένιση των πραγμάτων αποτελούν αρετές που προεκβάλλονται σαν ακτινοβολία φωτός και δύναμη καταπραΰνσεως των δονήσεων ενός ταραγμένου κόσμου. Με τις αρετές αυτές κυριαρχούνται τα πάθη και πρυτανεύουν ή κατανόηση, ή προσήνεα, το πνεύμα της αδελφότητας.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έμφορείται από τις αρετές αυτές και μεταδίδει τις αγαθές επιδράσεις των. Και είναι τοῦτο συνεπές πρὸς τις αρχές και τις πεποιθήσεις του, όπως εκφράζονται στο πολύπλευρο συγγραφικό έργο του, όπως μετεδίδονται από της πανεπιστημιακής έδρας του, και αποτελούν τώρα τη βάση και το γνώμονα του υπάτου πολιτικού αξιώματός του.

Αρχαίον ελληνικὸν ἀξίωμα θέλει τὸν ἄνθρωπο δραστήριον ἐργάτη και κοινωνὸν στὰ δημόσια πράγματα, στην ανέλιξη της κοινωνικής ζωής, στη διαμόρφωση τοῦ ἔθνικοῦ βίου. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος εφαρμόζει με σύνεση και μέτρο αὐτή τη θεωρία.

Τὸν Θεὸ και τὴν Ελλάδα διαφαίνεται ὅτι ὀρίζει στὸ ἔργο του ὁ Κωνσταντίνος Τσάτσος ὡς κριτήριο και γνώμονα καταξίωσης τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ὁ ἴδιος γράφει: «Τὸν ἄνθρωπο τὸν ἔπλασε ὁ Θεός. Τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο τὸν ἔπλασε ἡ Ελλάδα». Ἡ ἐσωτέρα αὐτῆ εὐλάβεια πρὸς τὸ θεῖο και ἡ θαθεῖα πίστη στὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα αποτελοῦν τὸν ἕξονα πτῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Ὡς πρὸς τὴν Κύπρο ιδιαίτερα, ὁ Κωνσταντίνος Τσάτσος ἔδειξε πάντα ζωηρὸν ἐνδιαφέρον και πολλὰ ἔπραξε γιὰ τὴν εὐόδωση τῶν δικαίων τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ, πὸ τόσο σκληρὰ σήμερα δοκιμάζεται και ἀγωνίζεται.

+ Ο ΚΥΠΡΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ

1899	Γεννήθηκε στην Αθήνα
Σπούδασε Νομικά και Πολιτικές Έπιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών	1930	Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών
1923	Μετεκπαιδεύτηκε στην Χάιντελμπεργκ στην Κοινωνική Φιλοσοφία και τη Φιλοσοφία του Δικαίου	1930	Νυμφεύθηκε την Ίωάννα Σεφεριάδη
1923	Τριλογία της ψυχής μου (με ψευδώνυμο Ήβος Δελφός)	1931—1932	Υφηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
1924	Ποιήματα (με ψευδώνυμο Ήβος Δελφός)	1932—1946	Τακτικός Καθηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
1924	Οί δυο κόσμοι — Γύρω από μια διαθήκη (δράματα) (με ψευδώνυμο Ήβος Δελφός)	1932	Το πρόβλημα της έρμηνείας του Δικαίου
		1940	Είσαγωγή στην Έπιστήμη του Δικαίου (α' τεύχος)

- 1941 Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Δικαίου (α' τεύχος)
- 1945 Ὑπουργὸς Προνοίας καὶ Ἐσωτερικῶν. Ὑπουργὸς Τύπου καὶ Πληροφοριῶν. Ὑπουργὸς Ἀεροπορίας (προσωρινῶς)
- 1946—1950 Βουλευτὴς Ἀθηνῶν
- 1949—1950 Ὑπουργὸς Παιδείας
- 1950—1951 Ὑφυπουργὸς Συντονισμοῦ
- 1955 Στὶς ρίζες τῆς Ἀμερικανικῆς Δημοκρατίας
- 1956—1963 Βουλευτὴς Ἀθηνῶν
- 1956—1961 Ὑπουργὸς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ("Ἀσκήσε καὶ καθήκοντα Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν)
- 1960 Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ παιδείας
- 1960 Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου
- 1961 Ἐκλέγεται ἀκαδημαϊκὸς
- 1961 Αἰσθητικὰ δοκίμια
- 1962—1963 Ὑπουργὸς Κοινωνικῆς Προνοίας
- 1964—1967 Βουλευτὴς Ἀθηνῶν
- 1965 Θεωρία Πολιτικῆς Δεοντολογίας
- 1965, 68, 69, 72 Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ
- 1966 Παλαμᾶς (1936 α' ἔκδ.)
- 1967 Ἑλληνικὴ Πορεία (1962 α' ἔκδ.)
- 1967 (—21.4.67) Ὑπουργὸς Δεκασιύνης
- 1968 Κικέρων
- 1970 Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (1962 α' ἔκδ.)
- 1971 Δημοσθένης
- 1973 Ποιήματα
- 1974—1975 Βουλευτὴς Ἀθηνῶν
- 1974 Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ
- 1974—1975 Πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ σύνταξιν τοῦ νέου Συντάγματος
- 1975 Διάλογοι σὲ μοναστήρι (1974 α' ἔκδ.)
- 1975 Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας
- 1975 Πολιτικὴ (1965 α' ἔκδ.)
- 1975 Ἕνας διάλογος γιὰ τὴ ποίηση

(Δὲν ἀναγράφονται οἱ μελέτες τοῦ Κ. Τσάτσου, ποὺ δημοσιεύθηκαν σὲ διάφορα ἑλληνικὰ καὶ ξενόγλωσσα περιοδικά, ὅπως καὶ τὰ ξενόγλωσσα βιβλία του. Σημειώνεται πάντοτε ἡ τελευταία ἔκδοσις).

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ

✓ 1

Μαρία
 σου σιδόντων ένκρυφον
 εν ορει ποτα
 οσα το θυμω
 περι-αρι ανεβαινε
 εν ποταμω του
 ανδραβου του γουβ

✓

Μαρία
 σου ^{αρι} ανεβαινον εν ορει
 ποταμω του
 ανδραβου του γουβ
 σου ^{αρι} ανεβαινον εν ορει
 ποταμω του
 ανδραβου του γουβ
 σου ^{αρι} ανεβαινον εν ορει
 ποταμω του
 ανδραβου του γουβ
 σου ^{αρι} ανεβαινον εν ορει
 ποταμω του
 ανδραβου του γουβ

to evryvriov jousi, kroua,
to kroua en aija
ou vepdica to nollou

ohu Aji

Vraji da ydika los epojarov en
lo avou na dinnou, ~~en la di~~

^(is la xpa. aff. p. ca. 11)
o' avou la oi nou en

na aji to aji

da a ^{roue oi o' xpa} jousi

~~the kape avou to, to ou~~
~~hate avou to jousi~~
~~to avou to avou~~

avou ou da jousi jousi

to avou avou en

avou avou ^{o' xpa} to avou

to jousi to avou

to avou en jousi en avou

to avou avou

to avou avou! 14.8.71

ΣΚΕΨΕΙΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ "ΠΟΛΙΤΙΚΗ" ΤΟΥ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος είναι χωρίς αμφιβολία μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ὄριμες, Συνειδητές καὶ ολοκληρωμένες μορφές τοῦ Ἑλληνικοῦ Λόγου.

Τὸ πνευματικὸ τοῦ ἔργο, πολὺπλευρο καὶ πολυσύνθετο, καλύπτει μιὰ μακρὰ πορεία ιδεῶν καὶ ἀναζητήσεων στὴ λογοτεχνία, στὴν κριτική, στὴν ποίηση, στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἐπιστήμη.

Βαθὺς στοχαστής, ἀντικειμενικὸς ἰδεαλιστής καὶ ἤρεμος ἐρευνητής ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθεια συνειδητὰ μὲ τὴ φιλοσοφημένη σκέψη του, ποὺ τὴν ἐκφράζει μὲ ἀπλότητα καὶ λιτότητα, ἀναδιώκοντας τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ σκέψη στὴ σύγχρονη Ἑλληνικὴ διανόηση. Καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη στὴν Ἑλλάδα διέρχεται βαθεῖα κρίση μὲ τὴν ἐξαίρεση μερικῶν φωτεινῶν ἀναλαμπῶν ποὺ διαχέονται μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα γνωστῶν πνευματικῶν προσωπικοτήτων, ποὺ κράτησαν καὶ κρατοῦν τὴ φλόγα τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ζωντανή καὶ εὐτυχῶς δυνατή. Ἀναφέρομαι στοὺς Ι. Θεοδωρακόπουλο, Ε. Παπανοῦτσο, Κ. Γεωργούλη, Π. Κανελλόπουλο, Κ. Δεσποτόπουλο, Ντ. Ἀποστολόπουλο καὶ βέβαια στὸν Κ. Τσάτσο.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φιλοσοφία καὶ γενικώτερα ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη γεννήθηκαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ ἡ λογοτεχνία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας, πλὴν τῶν ἐξαιρέσεων ποὺ ἔχω ἀναφέρει, δὲν διατήρησε σὲ αἰσθητὸ βαθμὸ τὴν παράδοση τῆς φιλοσοφίας.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος κάνει αἰσθητὴ τὴ θητεία του στὴ φιλοσοφία καὶ διασώζει, διαιωνίζει καὶ ἐκφράζει τὴν παράδοση αὐτή. Καὶ τὴν μετουσιώνει σὲ πνευματικὸ δῶμα στὸ πλοῦσιό φιλοσοφικό του ἔργο.

Τὸ ἔργο του «Πολιτικὴ» καλύπτει ἕνα κενὸ χῶρο καὶ μάλιστα σὲ χρόνον ποὺ ἡ παρουσία του γίνεται ἀναγκαία καὶ χρήσιμη.

Ἡ στράτευση του στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ δὲν ἐπηρεάζει τὴ σκέψη του καὶ τὶς ιδέες του ποὺ ἐκφράζονται πηγαία καὶ μὲ ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία στὴ θεωρητικὴ δεοντολογία του γιὰ τὴν πολιτικὴ.

Βέβαια ἡ ἔμπειρία του στὴν πολιτικὴ τὸν κάνει νὰ στοχάζεται ὀρθά, ἀλλ' ἡ θητεία του στὴ φιλοσοφία τῆς πολιτικῆς κατευθύνει τὴ σκέψη του σ' ἕνα δεοντολογικὸ προσανατολισμὸ πάνω στὸ θέμα τῆς Πολιτικῆς, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου του.

Ἡ «Πολιτικὴ» εἶναι ἕνα φιλοσοφικὸ δοκίμιο, μιὰ «θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας», ὅπως χαρακτηρίζει ὁ συγγραφέας τὸ βιβλίο του στὸν ὑπότιτλο του, ποὺ ἐκφράζει τὸ φιλοσοφικὸ του δέον πάνω στὸ θέμα τῆς πολιτικῆς.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἄλλωστε, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ποὺ θεωροῦνται οἱ θεμελιωτὲς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης τὸ ἀντίκρουσαν δεοντολογικά, περιώρισαν δηλαδὴ τὴν ἔρευνα τους στὸ ποῖα πρέπει νὰ εἶναι ἡ πολιτικὴ πράξις καὶ ὅχι στὸ τί εἶναι ἡ πολιτικὴ πράξις. Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ «Πολιτικά» του δὲν ἐξετάζει ὄντολογικά τὴν πολιτικὴν πράξις ἀλλὰ διαγράφει καὶ προσδιορίζει τὶς ἀρχές ποὺ πρέπει νὰ διέπουν καὶ νὰ συγκροτοῦν μιὰ ἄριστη καὶ εὐνομούμενη πόλη—κράτος.

Ο Κ. Τσάτσος ἐπιχειρεῖ τὴ δεοντολογικὴ ἔρευνα καὶ μὲ τὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις του δένει τὸ παρελθὸν μὲ τὸ παρὸν καὶ ἀναλύει καὶ συνθέτει τὸ ἔργο του μὲ τὸν μύθο ἐνὸς ὁδοιπόρου ποὺ ἔχει σταθερὸ τὸν προσανατολισμὸ του πρὸς τὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς πολιτείας. Καὶ δημιουργεῖ ἕνα πρωτοπορειτικὸ ἔργο καὶ καλύπτει ἕνα κενὸ στὴ

σύγχρονη φιλοσοφία και Ἑλληνική διανόηση. Ἐνα ἔργο πού δίνει τίς διαστάσεις τῶν πολιτειακῶν ἀξιῶν μέσα στό σημερινό κόσμο και διαγράφει τήν πορεία και ἐξέλιξή τους μέσα στίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος.

**

Ἡ «Πολιτική» πρωτοεκδόθηκε τόν Ἀπρίλη τοῦ 1965 και κυκλοφόρησε πρὶν λίγους μῆνες σέ δεύτερη βελτιωμένη και φροντισμένη σέ ἐμφάνιση ἔκδοση στή σειρά τῶν «Ἐκδόσεων τῶν Φίλων». Ἀποτελεῖται ἀπό δώδεκα κεφάλαια, πού συνθέτουν ἕνα διβλίο συνόλου, και πού ἐξετάζουν βασικούς τομείς τῆς πολιτικῆς ὄχι μόνο ἀπό τῆς φιλοσοφικῆς τους σκοπιᾶς ἀλλά και ἀπό κοινωνιολογικῆς, ιστορικῆς, πολιτιστικῆς και παιδευτικῆς ἀπόψεως. Κάθε κεφάλαιο διατηρεῖ τήν αὐτοτέλεια του ἀλλά και τήν ἐξάρτηση του ἀπό τὸ ἄλλο. Οἱ ἰδέες ἀναπτύσσονται χωρίς καμμιά σύγκρουση, τὰ ἐπὶ μέρους θέματα ἀντικρύζονται μέ τὸ ἄγρυπνο μάτι τοῦ στοχαστῆ πού ξαίρει καλά τὸ στόχο του και τὸν πραγματώνει.

Κι' ἂν ἀγαλογοῦσθουμε τήν πολυμορφία τοῦ θέματος αὐτοῦ, τήν ιστορικὴ ἐξέλιξη τῆς πολιτείας ἀπὸ τὰ βᾶθη τῶν αἰῶνων ὡς σήμερα, τοὺς τομείς πού καλύπτει, τοὺς ποικίλους στόχους πού ἐπιδιώκει, και τήν πορεία πού διανύει μέσα στή σημερινή ἐθνικὴ και διεθνῆ της ὑπόσταση μέ τίς συγκρούσεις και ἀντιφάσεις τοῦ σύγχρονου κόσμου, θὰ σταθούμε μέ ὅεος μπροστὰ στό πνευματικὸ αὐτὸ ἐπίτευγμα, πού τὸ διακρίνει μιὰ ὄριμη σκέψη, μιὰ νηφαλιότητα μοναδική, μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ ξεχωριστή, μιὰ συνοχὴ χωρίς ἀδυναμίες και ἀτέλειες, μιὰ συνείδηση κι' εὐθύνη λόγου.

Γενικὰ ἡ «Πολιτική» εἶναι μιὰ ἁρμονία στοχασμῶν, πού ὀδηγεῖ σέ μιὰ ολοκληρωμένη σύνθεση πού ἐκφράζει και ἀποκαλύπτει τὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς πολιτείας πού εἶναι, ὅπως ὁ συγγραφέας λέει, «νὰ πλησιάση τήν ὕλη τῆς ιστορίας στό πνεῦμα και τήν ἐλευθερία». Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπόλυτος σκοπὸς — κατὰ τὸν συγγραφέα — πρὸς τὸν ὅποιο πρέπει νὰ κατευθύνεται ἡ πολιτικὴ πράξη.

Μέ τὸ σημεῖωμα μου αὐτὸ δὲν σκοπεύω νὰ ἀναλύσω λεπτομερειακὰ και σέ βάθος τήν «Πολιτική» τοῦ Κ. Τσάτσου, γιατί τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ εἶναι δυσχερέστατο και προϋποθέτει σοβαρὸ διάλογο και σέ μερικὲς περιπτώσεις και ἀντιπαράθεση ἰδεῶν και ἀσφαλῶς γνώση τοῦ θέματος και φιλοσοφικὴ σκέψη και κριτικὴ ἱκανότητα. Στεροῦμαι αὐτῶν τῶν ἀπαραίτητων στοιχείων γιὰ νὰ μπορέσω νὰ ἐπιχειρήσω μιὰ τέτοια ἀνάλυση, ἔρευνα και μελέτη. Καὶ περιορίζομαι στήν ἐπισήμανση τῆς συμβολῆς τοῦ ἔργου αὐτοῦ στή σύγχρονη Ἑλληνικὴ σκέψη και στήν παράθεση μερικῶν στοιχείων τοῦ διβλίου αὐτοῦ γιὰ μιὰ γενικὴ κατατόπιση και ἐνημέρωση και στήν ἔκφραση ὀρισμένων γενικῶν σκέψεων μου πάνω σέ βασικά θέματα πού ἐξετάζει ὁ συγγραφέας.

Δυὸ εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς «Πολιτικῆς»:

Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς δεοντολογικῆς θεώρησης και ἔρευνας τῆς πολιτικῆς μέ συγκεκριμένο στόχο πού ἀποβλέπει στήν ἐκπλήρωση τῶν ἀξιῶν τοῦ ἀνθρώπου μέσα στή σύγχρονη ζωὴ, τῶν ἀξιῶν δηλαδή τῆς δικαιοσύνης, τῆς δημοκρατίας, τῆς ἐλευθερίας, τοῦ πνεύματος, τῆς παιδείας, τοῦ πολιτισμοῦ, μέ δάση τὰ δεδομένα τῆς ιστορικῆς ἐξέλιξης.

Και παρὰ τὸ γεγονός ὅτι και ὁ Πλάτων και ὁ Ἀριστοτέλης και ἄλλοι φιλόσοφοι τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας, ἔχουν ἐρευνήσει τὸ θέμα αὐτὸ δεοντολογικὰ μέ τήν πρόθεση νὰ οἰκοδομήσουν μιάν ἰδεατὴν πολιτεία, παράδοση πού ἀκολουθεῖ ὁ Κ. Τσάτσος, παρῆμεναν σέ γενικὰ γνωσιολογικὰ και φιλοσοφικὰ πλαίσια και σέ γενικὲς ἀρχές και θεωρίες και σκέψεις χωρίς νὰ προτείνουν συγκεκριμένες λύσεις γιὰ τήν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ πού ἐπιδιώκει ἡ πολιτικὴ πράξη.

Ὁ Κ. Τσάτσος ἀξιολογεῖ τίς σκέψεις του, ὀριοθετεῖ τοὺς κανόνες θάσει τῶν ὀπίων ἡ πολιτικὴ πράξη ἀποκτᾶ ἀντικειμενικὴ ἀξία και συνείδηση, προτείνει συγκεκρι-

κριμένες λύσεις, εκφράζει με τόλμη τή θέση του πάνω στην ὀρθή λύση πού πρέπει νά δοθῆ στήν κάθε ἀτομική καί συλλογική πολιτική πράξη καί με σταθερά θήματα χαράσσει τὸ δρόμο πού ἔδηγει στήν πραγμάτωση τοῦ ὑπατοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας.

Τὸ δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς «Πολιτικῆς» τοῦ Κ. Τσάτσου εἶναι ἡ εὐθύνη τοῦ λόγου καί ἡ πρωτοποριακή του σκέψη.

Μιά εὐθύνη μπροστά στά αἰτήματα τῆς ἱστορίας, χωρίς ἄγχος καί κλυδωνισμούς, χωρίς παρορμήσεις καί ἀντιθέσεις, μιὰ εὐθύνη διαλόγου με τίς ἱστορικές ἐξελίξεις, θετικές ἢ ἀρνητικές, πού ἀπελευθερώνει τὸ πνεῦμα ἀπὸ τίς προκαταλήψεις καί καλλιεργεῖ στίς συνειδήσεις τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καί τὴν ἐλευθερία σάν βάση γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς πολιτείας καί τὴν ἐπιβίωση τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ πρωτοποριακή του σκέψη ἐκδηλώνεται στὴ θεωρία πού ἀκολουθεῖ στήν ἀνάπτυξη τῶν ἰδεῶν του. Χωρίς δισταγμὸ ὁ Τσάτσος ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὰ ἐπικρατέστερα σήμερα ρεύματα στήν πολιτική θεωρία πού δὲν δέχονται τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀπόλυτου σκοποῦ τῆς ἱστορίας πού εἶναι καί ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς τῆς πολιτείας. «Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἄρνηση τοῦ ἀπόλυτου αὐτοῦ σκοποῦ ματαιώνει κάθε πολιτικὴ δεοντολογία ἀντικειμενικοῦ κύρους», δηλαδὴ αὐτὸ ἀκριβῶς στὸ ὅποιο ἀποβλέπει ἡ παροῦσα μελέτη, καί προσθέτει: «ἀνῆκω στοὺς λίγους πού πιστεύουν πὼς ὑπάρχει μιὰ μεθοδολογία τοῦ ὀρθῶς πολιτικῶς σκέπτεσθαι, διότι ὑπάρχει καί ἕνας σταθερὸς ἀπόλυτος σκοπὸς πρὸς τὸν ὅποιο πρέπει νά κατευθύνεται ἡ πολιτικὴ πράξη, ὅσο θέλομε νά ἔχη νόημα καί ἀξία ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου». Καί καταλήγει τονίζοντας τὰ ἑξῆς: «Ὅσοι δὲν συμμερίζονται αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ μας θέση, ὅσοι τὴ θεωροῦν ἐξω-επιστημονικὴ ἢ καί αὐθαίρετη, αὐτοὶ δὲν θὰ ἰκανοποιηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Αὐτοὶ θὰ πρέπει νά ζητήσουν μέσα στὸ χάος τῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πολιτείας τὸ ὕλικὸ πού τοὺς ἐνδιαφέρει. Ἐκεῖ θὰ βροῦν μιὰ μεγάλη ἀφθονία ἀπὸ περίπλοκους ἐννοιολογικοὺς προσδιορισμοὺς καί ἀπὸ καινοφανεῖς ὅρους ἀκόμη καί θὰ συναντήσουν καί ἀξιόλογες κατατάξεις τοῦ σύνθετου ὕλικου ὅπου ἐμπλέκεται ἡ πολιτικὴ πράξη. Θὰ τοὺς λείψῃ ὅμως πάντοτε τὸ πολιτικὸ ἐκεῖνο ἀστέρι, πού μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πέλαιος τῶν γνώσεων μπορεῖ νά τοὺς κατευθύνῃ πρὸς ἕνα τέρμα».

Ὁ Παλαμαῆς λέει γιὰ τὴν Πολιτεία: «Ἱερὴ σιωπὴ μέσα τῆς βασιλεύει, — ὅλο δέεται ἡ ζωὴ καί δὲ σαλεύει, — ἕνα μάγεμα παντοτινὸ τὴ δένει, — φαίνεται ἔρημιὰ πολυκατοικημένη».

Ὁ Κ. Τσάτσος γίνεται ἄγρυπνος φρουρὸς τῆς Πολιτείας, ἐρευνητὴς τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐξέλιξης, στοχαστὴς τοῦ προορισμοῦ καί τῆς ἀποστολῆς τῆς, κάνει τὴν ἔρημιὰ πού τὴν περιζῶνει νά φωτιστῆ ἀπὸ τὴ λάμψη τοῦ ἀστεριοῦ καί νά γίνῃ χώρος στὸν ὅποιον κυκλοφοροῦν ὅλα τὰ προβλήματα τῆς σύγχρονης ἀγωνίας καί οἱ δραματικὲς πορεῖες τῆς ζωῆς ἀλλὰ καί χώρος γόνιμης καλλιέργειας τοῦ ἐλεύθερου πνεύματος μέσα στὸν ὅποιο συνειδητοποιεῖται ἡ δημιουργία καί ἀποκαλύπτεται ὁ ἑαυτὸς μας.

Σ' αὐτὴ τὴν «πολυκατοικημένη ἔρημιὰ πού μέσα τῆς βασιλεύει ἱερὴ σιωπὴ» εἰσέρχεται ὁ συγγραφεὴς με τὸ λυχνάρι τοῦ ἐρευνητῆ καί ρίχνει τὸ φῶς τῆς σκέψης του με ἀπλότητα καί σιγουριά καί μεταβάλλει τὴ σιωπὴ σὲ λόγο ὑπεύθυνο καί γνώση καί ἐπίγνωση χρέους. Καί κάνει τὴν ἔρημιὰ περιεχόμενο ζωῆς καί συνείδηση ἀποστολῆς.

Γενικὰ ἡ συμβολὴ τῆς «Πολιτικῆς» στὴ σύγχρονη πολιτικὴ θεωρία καί σκέψη εἶναι θετικὴ καί δημιουργικὴ. Θετικὴ γιατί προβληματίζει τὸν ἀναγνώστη σωστὰ καί τὸν κατευθύνει σὲ μιὰ πορεία πού ἔχει ἕνα ὄρατὸ τέρμα. Καί δημιουργικὴ γιατί τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν προσθέτει ἀκόμη ἕνα βιβλίο στὰ ἄλλα πού γράφτηκαν με θέμα τὴ θεωρία τῆς πολιτικῆς δεοντολογίας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἕνα κείμενο ἀξίας πού τέμνει σὲ δάθος τὸ θέμα του χωρὶς νά τὸ τεμαχίξῃ καί χωρὶς νά καταστρέφῃ τὸ σύνολο του, ἕνα κείμενο πού χωρὶς νά χάνῃ κανένα στοιχεῖο τοῦ ἐπιστημονικοῦ του βάρους προσεγγί-

ζει τὸν κάθε ἀναγνώστη καὶ τὸν βοηθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ φιλοσοφικὸ χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο διακινεῖται καὶ πορεύεται ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ κοινωνία.

Καὶ κάτι ἄλλο. Ὑπάρχει μιὰ συνέπεια καὶ μιὰ συνέχεια στὸ δοκίμιο αὐτό, σὲ συνάρτηση μὲ τὴ γενικώτερη φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Τσάτσου, πού ἐκφράζεται στὸ ὅλο ἔργο του.

Κι' εἶναι αὐτὴ ἡ συνέπεια πού τὸ καθιστᾷ ἕνα ἔργο μὲ πληρότητα, τὸν ὠριμο δηλαδὴ καρπὸ σειρᾶς σκέψεων καὶ συνεχοῦς, συντονισμένης καὶ ἀδιάκοπης μελέτης.

Θὰ ἀναφερθῶ σὲ δυὸ θέσεις τοῦ Τσάτσου πού σχετίζονται μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ πού ἀναφέρονται στὸν πέμπτο τόμο τῶν Ἀφορισμῶν του, πού δὲν ἔχει ἀκόμη ἐκδοθῆ, καὶ πού δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ «Εὐθύνη» (τεῦχος 51, Μάρτιος 1976), πού ἀποδεικνύουν τὴ συνέπεια τοῦ λόγου καὶ τῶν φιλοσοφικῶν του σκέψεων καὶ θέσεων.

«Μπορεῖ ἡ εὐγενέστερη μορφή ζωῆς νὰ εἶναι ἡ θεωρία ἢ ἡ ζωὴ ὅμως τελειοῦται μὲ τὴν πράξη.»

Καὶ προσθέτει:-

«Ἡ πραγματικὴ πολιτικὴ ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου ἡ πολιτικὴ θεωρία, μέσα στὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα καλεῖται νὰ συνθέσῃ, περιλαμβάνει καὶ τὴν ψυχικὴν ὑπόσταση τῶν συγκεκριμένων ἀνθρώπων πού εἶναι ταγμένη νὰ ὀδηγήσῃ στὸ δρόμο τῆς ἱστορίας.»

Ὁ δρόμος τῆς ἱστορίας, ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν ἱστορία, εἶναι ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ τὴ σκέψη καὶ τοὺς ὀραματισμοὺς τοῦ Τσάτσου στὸ ἔργο του «Πολιτικὴ». Ἕνας δρόμος χρέους καὶ μιὰ πανανθρώπινη πορεία γιὰ τὴν ἠθικὴ καταξίωση καὶ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ θεμελίου πάνω στὸ ὁποῖο θὰ στερεωθῆ μὲ μέτρο καὶ φρόνησι ἡ ὀρθὴ πολιτικὴ πράξι, τὸ ἐλεύθερο φρόνημα κι' ἡ δημοκρατικὴ παράδοσι.

Ἡ θεμελίωσι τῆς δημοκρατίας προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐλευθερίας, κι' ἡ ἐπιβίωσι καὶ τῶν δυὸ αὐτῶν ἀξιῶν, πού εἶναι στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴν ἐπιβίωσι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπαιτεῖ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ μέτρου καὶ τῆς φρόνησις. Πρὸ παντός σήμερα πού τὸ κύμα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τρέχει ἀκατάσχετο μέσα στὸν κύκλο μιᾶς τρικυμίας καὶ μιᾶς τραγωδίας πανανθρώπινης, πού τίς προκαλοῦν ἡ βία κι' ἡ ἄρνησι τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἡ ἀρετὴ τοῦ μέτρου καὶ ἡ ἀξία τῆς φρόνησις θὰ κρατήσουν ὄρθιο τὸν ἀνθρώπο καὶ ἀγρυπνῆ τὴν ἀξιοπρέπεια του. Γιὰ νὰ σταθῆ στὸ ὕψος τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς του ἀποστολῆς καὶ ἐνάντια στὸ ρεῦμα τῶν πικρῶν καιρῶν καὶ μπροστὰ στὴν ἱστορικὴ του περιπέτεια νὰ ὑψώσῃ τὸν ἀνθρωπισμὸ του καὶ νὰ φωτίσῃ μὲ τὸ ἦθος καὶ τὴ σοβαρότητά του τὸ δρόμο τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ δικαιώσῃ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημοκρατία.

**

Ἡ πολιτικὴ θεωρία καὶ ἔρευνα τοῦ Τσάτσου μέσα στὴ σφαῖρα καὶ τὸν κύκλο τῆς φιλοσοφίας του ἀποβλέπει βασικὰ νὰ ἀποδείξῃ πότε μιὰ πολιτικὴ πράξι μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὀρθή, δηλαδὴ ἡ πρέπουσα.

Ἡ δεοντολογία τῆς πολιτικῆς διαφέρει ἀπὸ τὴν πολιτικὴν πράξι, τὴν ὀντολογία δηλαδὴ τῆς πολιτικῆς. Ἡ πρώτη εἶναι φιλοσοφία πού τείνει νὰ πραγματώσῃ τὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας, πού, ὅπως ἔχω ἤδη ἀναφέρει, ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς πολιτικῆς δεοντολογίας τοῦ Τσάτσου. Ἡ δευτέρη εἶναι ἡ τέχνη τῆς πολιτικῆς, ἡ πολιτικὴ δηλαδὴ πράξι.

Ὁ συγγραφέας σημειώνει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του τὰ ἀκόλουθα:-

«Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν εἶναι πολιτικὸ δοκίμιο, ἀλλὰ φιλοσοφικὸ. Φθάνει ἔως ἐκεῖ πού στὴ σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς πράξις μπορεῖ νὰ φθάσῃ κανεὶς μὲ τὴ θεωρία καὶ τελειώνει ἐκεῖ ὅπου ἡ πραγματικὴ πολιτικὴ ἀρχίζει.»

Δὲν διδάσκει ποιά εἶναι ἡ πολιτικὴ πράξις, ἀλλὰ ποιά πρέπει νὰ εἶναι. Δὲν ἀποτελεῖ μιάν ὄντολογικὴν, ἀλλὰ μιὰ δεοντολογικὴν ἔρευνα. Ἄλλὰ καὶ πάλι δὲν διδάσκει ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ συγκεκριμένη πολιτικὴ πράξις σὲ ὄρισμένο χῶρο καὶ χρόνο, ἀλλὰ μόνο τοὺς γενικοὺς καὶ ἀντικειμενικοὺς κύρους ὁρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους κάθε πολιτικὴ πράξις, σὲ κάθε χρόνο καὶ χῶρο, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἡ δέουσα, ὡς ἡ ὀρθή.

Τοὺς γενικοὺς αὐτοὺς ὁρους τοὺς προσδιορίζει ἡ θεωρία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἡ πολιτικὴ δεοντολογία δὲν εἶναι παρὰ μέρος τῆς θεωρίας αὐτῆς.

Στὰ δώδεκα κεφάλαια τοῦ βιβλίου ἐξετάζονται διεξοδικὰ βασικοὶ τομεῖς τῆς πολιτικῆς καὶ συγκεκριμένα: Ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς πράξεως (πρῶτο κεφάλαιο). Τὰ δύο κριτήρια τῆς πράξεως (δεύτερο κεφάλαιο). Τὰ ὑποκείμενα τῆς πράξεως (τρίτο κεφάλαιο). Ἡ ἐξειδίκευση τοῦ ὑπατοῦ σκοποῦ (τέταρτο κεφάλαιο). Ἡ ἀποστολὴ τῆς πολιτείας (πέμπτο κεφάλαιο). Οἱ φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (ἕκτο κεφάλαιο). Οἱ μορφές τῶν πολιτειῶν (ἕβδομο κεφάλαιο). Ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν (ὄγδοο κεφάλαιο). Ἡ πράξις τῶν πολιτῶν μέσα στὴν πολιτεία (ἔννατο κεφάλαιο). Ὁ ρόλος τῆς παιδείας (δέκατο κεφάλαιο). Ἡ γένεση καὶ ἡ κατάλυση τῆς πολιτείας (ἐνδέκατο κεφάλαιο). Ἡ διεθνὴς πολιτεία (δωδέκατο κεφάλαιο).

Ὁ συγγραφεὺς ἀρχίζει τὸ δοκίμιο του μὲ τὸ ἐρώτημα «τί πρέπει νὰ πράξω;» στὸ ὅποιο δίδει τὴν ἀπάντησιν ἡ ἠθικὴ, τὸ δίκαιο, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία, ὅπως ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τοὺς βασικώτερους εὐρωπαϊοὺς διανοοῦμενους καὶ διευρυνθῆ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πορεία καὶ ἐξέλιξιν.

Ἄλλωστε οἱ ἰδέες ποὺ διέπουν τὴν «Πολιτικὴν» ἐκπορευοῦνται ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας, ποὺ κατὰ τὸν συγγραφεὴ «εἶναι ὁ στίβος ὅπου ὁ ἐλευθερὸς ἄνθρωπος ἀγωνίζεται βῆμα μὲ βῆμα νὰ κατευθύνῃ τὴ ζωὴ πρὸς τὸν ὑπατο σκοπὸ τῆς. Καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν καλλιέργειαν ὄλων τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν θεωρητικῶν καὶ τῶν πρακτικῶν, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὴ θρησκείαν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν τάξιν καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ἀξίες ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον». Καὶ προσθέτει: «ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἕνα τυχαῖο συνοθύλευμα ἀπὸ γεγονότα, ἀλλὰ ἕνας κόσμος διεπόμενος ἀπὸ μιάν ἐνιαίαν ἀρχήν, τὸν ὑπατο σκοπὸ. Ὅλες οἱ πράξεις ποὺ μποροῦν καὶ πρέπει νὰ πραγματοποιοῦν τὸν ὑπατο σκοπὸ ἀνήκουν στὸ χῶρον τῆς ἱστορίας».

Τὸ νόημα καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ὑπατοῦ σκοποῦ ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν καὶ τὴν βάση τῆς «Πολιτικῆς».

Καὶ τί εἶναι αὐτὸς ὁ ὑπατος σκοπός, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τῆς μελέτης τοῦ Τσάτσου;

Τὴν ἀπάντησιν τὴ δίνει ὁ ἴδιος.

«Μεταχειρισθήκαμε, γιὰ νὰ σημάνωμε τὸ νόημα τοῦ ἀπολύτου δέοντος, πολλοὺς ὁρους ποὺ, στὴν ἀλληλουχίαν τουλάχιστον αὐτῆ τῶν σκέψεων, ἀπλῶς τὸ φωτίζουν ἀπὸ διάφορην σκοπιά. Ἡ ἀπόλυτη ἀξία, τὸ ἀπόλυτον δέον τῆς πράξεως καὶ ἡ ἰδέα τῆς πράξεως εἶναι καὶ ὁ ἀνώτατος ἢ ὑπατος σκοπὸς τῆς πράξεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ δὲ ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἢ τὸ δέον αὐτὸ εἶναι τὸ μέτρο κρίσεως κάθε πράξεως, ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀνώτατον κριτήριον τῆς πράξεως. Φωτίζοντας τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδέας αὐτῆς ἢ τοῦ δέοντος αὐτοῦ διαπιστώσαμε πῶς συνίσταται στὴν ἐπιταγὴ τῆς πραγματοποιήσεως, μέσα στὸν ἱστορικὸν χρόνον, ὄλων τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἀνώτατον δέον τῆς πράξεως, δὲν εἶναι μόνο, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται, τὸ δέον τῆς ἠθικῆς πράξεως, ἀλλὰ τὸ δέον τῆς πραγματοποιήσεως ὄλων τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Μογολεκτικὰ αὐτὴ τὴν καθολικὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν ὀνομάσαμε ἐλευθερίαν. Ἔτσι ὑπατος σκοπὸς τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἐλευθερία ὑπὸ αὐτὴν τὴν οὐσιαστικὴν ἔννοιαν».

Στήν πολιτική συνήθως προσδλέπουμε πρὸς ἐκεῖνα τὰ γεγονότα πού δίνουν ἄμεση λύση στὰ καθημερινὰ μας προβλήματα καὶ παραδλέπουμε τὰ ἱστορικά γεγονότα. Ἀκόμη σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὰ γεγονότα ἐκεῖνα πού δὲν μᾶς συγκινοῦν τὰ θεωροῦμε ὀρθά, καὶ θεωροῦμε ἐσφαλμένα ὅσα μᾶς συγκινοῦν. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀκολουθοῦμε τὴ σκοπιμότητα καὶ τὶς ἀκρότητες καὶ παραδλέπουμε τὸ μέτρον, τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ τὸν πειθαρχημένο στοχασμό. Μᾶς λείπει ἡ αἴσθηση τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, πού χωρὶς αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ οἰκοδομηθῇ σὲ στερεὰ θεμέλια τὸ μέλλον τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀπαιτεῖται ὁ προσανατολισμὸς μας πρὸς τὸν ὑπάτο σκοπὸ τῆς ἱστορίας καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπαιτεῖται ἀκόμη ἡ συναίσθηση τῆς εὐθύνης τοῦ λόγου καὶ τῆς πράξης, ἡ ὀρθὴ ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων, ἡ αὐτοκυριαρχία καὶ ἡ προσήλωση πρὸς τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ «Πολιτικὴ» εἶναι ὁ ὀρθὸς καὶ μετρημένος λόγος πού ἀναλύει σὲ βάθος τὰ ἱστορικά γεγονότα καὶ τὰ ἐξηγεῖ καὶ κρατεῖ ὀρθίως τὶς συνειδήσεις. Καὶ τὶς καθοδηγεῖ πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀξιῶν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση δηλαδὴ τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας. Πρὸς τὴν πραγμάτωση τῆς ἐλευθερίας.

Φρονῶ πὼς ἡ παράθεση κάποιων σκέψεων τοῦ συγγραφέα εἶναι χρήσιμη καὶ θὰ δώσῃ κάποιον φῶς γιὰ μιὰ καλύτερη κατανόηση τοῦ δοκιμίου αὐτοῦ. Ἔτσι θὰ ὀλοκληρωθῇ ὅσο εἶναι δυνατὸ ὁ κύκλος τῆς γνωριμίας μας μὲ ἓνα ἔργο μεγάλης πνοῆς καὶ δημιουργίας.

Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ ἔξη βασικοὺς τομεῖς, στὸν τομέα τοῦ δικαίου, στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης τῆς πολιτείας, στὸν τομέα τῆς λειτουργίας τῆς δημοκρατίας, στὸν τομέα τῆς ἐλευθερίας, στὸν τομέα τῆς παιδείας καὶ στὸν τομέα τῆς διεθνoῦς πολιτείας.

A. «κατ' ἀρχὴν ὀρθὸ δίκαιο εἶναι μόνο τὸ θετικὸ δίκαιο». (σελὶς 85).

«τὸ δίκαιο γιὰ μᾶς μένει πάντα μία μορφή τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ὑπάτου σκοποῦ. («Τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου» λέγει ὁ Ἡράκλειτος). Εἶναι ἔκφραση μιᾶς ἀπόλυτης ἀξίας καὶ ἀναφέρεται σὲ αὐτήν. Δὲν ἀρνούμαστε τὸ κατὰ λόγον δίκαιο. Δεχόμεστε μόνο πὼς τοῦτο τὸ κατὰ λόγον δίκαιο, ὑπὸ ὀρισμένους προϋποθέσεις καὶ μέστω σὲ ὀρισμένα ὅρια, εἶναι αὐτὸ πού ἐκφράζει ἡ πολιτικὴ ἐξουσία. Ὁ νομικὸς θετικισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὸ κῦρος τοῦ δικαίου, τὸ γιατί μιὰ ἐπιταγὴ πρέπει νὰ ἰσχύῃ. Αὐτὸ τὸ κάνει μιὰ ἀπόλυτη ἐπιταγὴ, ὁ πρακτικὸς λόγος. Δὲν ἀρκεῖ γι' αὐτὸ ἓνας ὀποιοσδήποτε συγκεκριμένος σκοπὸς ἐνὸς συνόλου ἀνθρώπων ἢ ἐνὸς μονάρχου. Ὅλες αὐτὲς οἱ μερικὲς σκοπιμότητες ἔχουν ἢ δὲν ἔχουν κῦρος, ἀναλόγως μὲ τὴ θετικὴ ἢ τὴν ἀρνητικὴ τους ἀναφορά, στὸν ὑπάτο σκοπὸ» (σελὶς 86).

«οἱ κανόνες τοῦ θετικοῦ δικαίου εἶναι πράξεις τῆς πολιτείας· εἶναι ἀκριδέστερα τὰ νόηματα τῶν πράξεων τῆς πολιτείας· καὶ οἱ πράξεις τῆς πολιτείας εἶναι φορεῖς νοημάτων, πού ἀποτελοῦν γενικὲς ἢ συγκεκριμένους ἐπιταγές, δηλαδὴ κανόνες δικαίου, στήν ἔννοια πού ἡμεῖς μεταχειριζόμεστε τοῦτο τὸν ὄρο. Δίκαιο ἐπομένως καὶ πολιτεία δὲν εἶναι παρὰ σύνολα πράξεων καὶ δὴ σύνολα τῶν ἴδιων πράξεων. Δίκαιο ἐπομένως καὶ πολιτεία ταυτίζονται, ὡς σύνολα τῶν ἴδιων πράξεων· καὶ ἐπειδὴ οἱ πράξεις αὐτὲς, ὅπως ὅλες οἱ ἱστορικὲς πράξεις δὲν ἐνδιαφέρουν γνωσιολογικὰ παρὰ γιὰ τὸ νόημα τους, μποροῦμε ἀπὸ τὴ γνωσιολογικὴ σκοπιὰ, πού εἶναι καὶ ἡ σκοπιὰ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, νὰ ὑποστηρίξωμε πὼς τὸ δίκαιο καὶ ἡ πολιτεία εἶναι δυὸ ὁ-

ροι πού εκφράζουν τὸ ἴδιο σύνολο δεοντολογικῶν νοημάτων καὶ δὴ νοημάτων κοινωνικῶν πράξεων. Ἔτσι ἐξηγοῦμε ἀπὸ τὴ δική μας σκοπιὰ τὴν ταυτότητα θετικοῦ δικαίου καὶ θετικῆς πολιτείας.» (σελίς 107).

Τὸ κράτος δικαίου εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴ λειτουργία τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν καὶ τὴν ὁμαλὴ καὶ εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς πολιτείας.

Πολιτεία χωρὶς δίκαιο καὶ χωρὶς κανόνες δικαίου δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὀρθά καὶ ὁμαλά, δὲν μπορεῖ δηλαδὴ νὰ ἐπιδιώσῃ.

Πολιτεία καὶ δίκαιο εἶναι δυὸ ἔννοιες στενὰ συνδεδεμένες πού ἐπιδιώκουν τὸν ἴδιο σκοπό.

Ὁ συγγραφέας ἐκφράζει ἔντονα τὴ θέση τῆς ταύτισης θετικοῦ δικαίου καὶ θετικῆς πολιτείας (θέση πού ὑποστήριξε πολὺ καὶ ἡ λεγόμενη Σχολὴ τῆς Βιέννης μὲ τὸν Κέλσεν) καὶ ὑποστηρίζει πὼς ταυτισμός μεταξὺ θετικῆς πολιτείας καὶ φυσικοῦ δικαίου δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ. Χωρὶς νὰ ἀπορρίπτῃ τὴν ἀξία καὶ σημασία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, πού ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας κλασσικοὺς καὶ ἀνανεώθηκε ἀπὸ τὸν Ὀλλανδὸ νομομαθῆ Hugo Grotius, πιστεύει ἀπόλυτα στὸ θετικὸ δίκαιο πού θεμελιώνεται ἀπ' εὐθείας στὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας καὶ θεωρεῖ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἠθικὴ ὡς ἰσοτιμους τρόπους τοῦ ὕπατου αὐτοῦ σκοποῦ. Στηρίζει τὴν ὑπαρξὴ τῆς πολιτείας πάνω σὲ θετικοὺς κανόνες δικαίου, πού ρυθμίζουν τὴ ζωὴ τῶν πολιτῶν σ' ὅλους τοὺς τομείς τῶν δραστηριοτήτων μιᾶς πολιτείας καὶ τονίζει πὼς πάνω ἀπὸ τὴ θέληση τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ ὑπάρχει ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς ἱστορίας, ὁ πρακτικὸς λόγος, πού μόνο αὐτὸς δίνει κῦρος στοὺς κανόνες δικαίου.

Αὐτὴ ἡ τελευταία θέση τοῦ συγγραφέα, πὼς πάνω ἀπὸ τὴ θέληση τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ ὑπάρχει ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς ἱστορίας, ἀποκαλύπτει τὴν πίστη του στὶς ἠθικὲς ἀξίες, πού μένουν ἀναλλοίωτες μέσα στὸ πέρασμα τῶν χιλιετηρίδων τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ ἀρχοντες καὶ ὁ λαὸς κατευθύνονται, πρέπει νὰ κατευθύνονται στὴν ἀποδοχὴ καὶ δημιουργία κανόνων θετικοῦ δικαίου, θεμελιωμένων στὸ κῦρος πού προσδίδουν ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη. Εἶναι βέβαιο πὼς μιὰ εὐνομούμενη πολιτεία κρίνεται καὶ δοκιμάζεται ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ θετικοῦ τῆς δικαίου, πού ἐκφράζει σὲ πράξη τίς ἀντιλήψεις τῆς γιὰ τὴ δικαιοσύνη, τὴν ἰσονομία καὶ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη.

B. «Ἀπὸ τίς ἀνώτατες ἀξίες, τίς ἰδέες, πού συγκροτοῦν τὸν ὕπατο σκοπὸ, ἡ πολιτεία, ὡς συλλογικὸ ὑποκείμενο πράξης, πραγματοποιεῖ ἄμεσα, κυρίως τὴν ἀξία τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας· ἔμμεσα ὅμως τίς προάγει ὅλες, γιὰ αὐτὴ εἶναι ὁ βασικός, ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν πραγματοποίηση τους· γιὰ τὴν χωρὶς τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης καὶ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας καὶ τὴν συρροὴ ὄλων τῶν ἀγαθῶν πού ἀπὸ αὐτὲς ἀπορρέουν, μὲ μιὰ λέξη, χωρὶς τὴν πραγμάτωση τῆς ἀξίας τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι κατὰ κανένα τρόπο νοητὴ ἢ πραγμάτωση τοῦ ὕπατου σκοποῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορικὴ τῆς ἀποστολὴ, πού πρέπει τώρα εἰδικότερα νὰ ἐξετάσωμε.» (σελίς 114).

«σύμφωνα μὲ τίς ἀπόψεις αὐτὲς ἡ πολιτεία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτοσκοπός, δηλαδὴ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἢ ἴδια, τελικὸς τῆς σκοπός, ὅπως φαίνεται νὰ τὸ θέλησε ὁ Μακιαβέλλι, οὔτε εἶναι ἡ ἴδια πραγμάτωση τοῦ ὕπατου σκοποῦ, πραγμάτωση τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ὅπως τὸ θέλησεν ὁ HEGEL. Ἔνα ὑποκείμενο ἱστορικῶν πράξεων εἶναι ἡ πολιτεία, τὸ σπουδαιότερο, πού, πραγματοποιώντας τὴν κοινωνικὴν ἐλευθερία, γίνεται τὸ ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο γιὰ τὴν πραγμάτωση ὄλων τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν, δηλαδὴ τοῦ ὕπατου σκοποῦ τῆς ἱστορίας.» (σελίς 114).

«οί πολιτειακές πράξεις αποβλέπουν πρώτα στην κατοχύρωση της ζωής της πολιτείας μέσα στο σύνολο της ανθρωπότητας και στην εκπλήρωση της αποστολής της μέσα σε αυτό το σύνολο... Δεύτερο, στην οργάνωση της εσωτερικής ζωής της πολιτείας, σε τρόπο ώστε να καταστή το πιο πρόσφατο πλαίσιο για την πραγμάτωση, από όλους μαζί και από τον καθένα χωριστά, του ύπατου σκοπού της ιστορίας». (σελίς 116).

«δέν είναι έργο της θεωρίας να διαπιστώσει ιστορικά ποιοι είναι εκάστοτε οί πραγματικοί έξουσιαστές σε κάθε πολιτεία. Έργο της είναι να όρίσει ποιοι θα έπρεπε να ήταν. Σε αυτό το έρώτημα ή γενική απάντηση είναι άπλη: εκείνοι που κάθε φορά είναι οί πιο κατάλληλοι για την πραγματοποίηση του ύπατου σκοπού της ιστορίας.» (σελίς 132).

«οί ήγγέτες πρέπει πρό παντός να βρίσκονται σε έπαφή με τὰ πράγματα που καλοῦνται να οργανώσουν.» (σελίς 138).

«δέν είναι ανάγκη να τονίσω ότι ό έξουσιαστής... χρειάζεται πρώτα από όλα ήθικες αρετές, χαρακτήρα. Δέν αρκεί σαν φιλόσοφος βασίλειος να ξέρη τί πρέπει να γίνη· πρέπει να έχη τή θέληση να πραγματοποιήση το όρθό. Έκτός από σοφία χρειάζεται και ανδρεία. Ήθική αντίσταση σε κάθε πίεση για να γίνη το μη όρθο και δύναμη και έπιμονή να γίνη ό,τι ύπηρετεί την ιδέα. Το δουλητικό είναι ή σπόνδυλική στήλη του έξουσιαστή. Πρέπει όμως το δουλητικό-να συνδυάζεται με τή δεξιοτεχνία στο χειρισμό των ανθρώπων... Οί δεξιοτεχνίες αυτές, όσο και αν είναι χαρίσματα της διάνοιας και της ψυχής, δέν έχουν αυτές καθ' έαυτές απόλυτη αξία. Είναι μέσα, που όταν τίθενται στην ύπηρεσία του όρθου, παίρνουν από αυτό την αξία τους, ενώ όταν τίθενται στην ύπηρεσία του μη όρθου, και αν είναι ακόμα εκπληκτικά έπιτεύγματα δέν έχουν την ποιότητα που έχει ό,τι είναι αξιο και ύψηλό.» (σελίς 140).

«ή όλη οργάνωση της δραστηριότητας της πολιτείας εξαρτάται από τὰ δύο αυτά: τή μορφή της ανώτατης πολιτικής έξουσίας και τή διαίρεση, κατά τις βασικές λειτουργίες της και κατά τὰ βασικά της όργανα, της πολιτειακής δραστηριότητας.» (σελίς 151).

«ή ανώτερη πολιτική έξουσία είναι μία, αδιαίρετη και άπεριορίστη. Μόνον περιορισμό μπορεί να έχη την πολιτική έξουσία της διεθνούς κοινωνίας έφ' όσον αναγνωρίζομε την ύπαρξη της.» (σελίς 152).

Ή άλληλουχία των σκέψεων του συγγραφέα στο θέμα της οργάνωσης και αποστολής της πολιτείας έντυπωσιάζει για τή σαφήνεια και απλότητα με την οποία αναπτύσσει το θέμα του και τις θαρραλέες τομές που χαράσσει.

Έπηρεασμένος από τή φιλοσοφία του Κάντ, που θέτει σαν αποκλειστικό σκοπό της πολιτείας την κοινωνικήν έλευθερία, χαράσσει τή δική του θέση που βρίσκεται μέσα στα πλαίσια του ιστορικού κόσμου του σήμερα και των σημερινών πολιτικών δεδομένων, και που δέν περιορίζεται ως εδώ αλλά προχωρεί στην πραγμάτωση του ύπατου σκοπού της ιστορίας, που είναι ό σημερινός και ό μελλοντικός του προσανατολισμός.

Θεωρεί σαν άπαραίτητα στοιχεία για να μπορέση μιá κοινωνία να επιβιώση και να δικαιώση την αποστολή της, την πρός τὰ έξω προάσπιση της ύπαρξης της πολι-

τείας και την επιβολή προς τα μέσα της τάξης με την άπονομή της δικαιοσύνης. Από την εποχή του Πλάτωνα και του Πυθαγόρα καθιερώνεται η θέση ότι η δικαιοσύνη πρέπει να είναι η ιδέα που κατευθύνει κάθε πολιτική. Αυτό δέχεται κι' ο Τσάτσος που συνδυάζει την εσωτερική οργάνωση της πολιτείας με την άπονομή της δικαιοσύνης.

Η δικαιοσύνη είναι η υπέρτατη ἀρετή, που πρέπει να δεσπόζει παντού σ' όλες τις εκφάνσεις της ζωής της πολιτείας.

Αυτό προϋποθέτει πώς στην εξουσία πρέπει να ανέρχονται οι άριστοι, εκείνοι δηλαδή που διαθέτουν ήθικες ἀρετές και αδιάβλητο χαρακτήρα, «σοφία αλλά και ανδρεία». Η δικαιοσύνη, η ὀρθοφροσύνη, η αποφασιστικότητα κι' η τόλμη είναι ἀπόρροια του ήθους και της ποιότητας των ανθρώπων. Και γίνονται πράξη απ' ὄσους πιστεύουν και έχουν κάνει βίωμα τους τις ήθικες ἀρχές.

Παράλληλα όμως προς τις ἀρχές αυτές χρειάζεται και δεξιότητες και ικανότητα στην οργάνωση της κοινότητας της πολιτείας που να εξυπηρετεί σωστά τις κοινωνικές, οικονομικές και άλλες ἀνάγκες των πολιτών.

Πρώτα, λοιπόν, ο άνθρωπος, ο κατάλληλος άνθρωπος, που θα δώσει υπόσταση και φυσιογνωμία στην πολιτεία, κι' ὕστερα η οργάνωση της πολιτείας που θα εξυπηρετήσει τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος για την πολιτεία κι' η πολιτεία για τον άνθρωπο.

Γ. «Όπου κατά νομικήν υπόθεσιν ἡ βλότητα ἢ πραγματικὰ ἔνα μεγάλο μέρος της (π.χ. ὅλοι οἱ ἐνήλικοι χωρὶς ἐξαίρεση) ἀσκει εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα τὴν ἀνώτατην ἐξουσία, λέμε ὅτι ἔχουμε δημοκρατία. Στὴν τέλεια δημοκρατία κάθε πολίτης, ἄμεσα και ἰσότημα με ὅλους τοὺς ἄλλους, ἀποφασίζει για τὴν τύχη της κοινότητάς του. Στὴν ἰδεατὴ αὐτὴ μορφὴ ἡ δημοκρατία ολοκληρώνει τὴν ἔννοια της αὐτονομίας της προσωπικότητάς, πὸν προσδιορίζει πρὸς κάθε κατεύθυνση ἡ ἴδια ἢ πορεία της ζωῆς της και δὲν δέχεται ἀπ' ἔξω προσδιορισμοὺς γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της.» (σελίς 159).

«Ἡ δημοκρατία για να ὑπάρξει ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ πλειοψηφία πὸν να μπορῆ να ἐπιβάλῃ τὴ βούληση της, και πὸν θεωρεῖται, εἴτε αὐτὸ μᾶς ἀρέσει, εἴτε ὄχι, ὡς ἡ βούληση τοῦ συνόλου, ἀφοῦ τὸ σύνολο αὐτὸ για να σχηματισθῆ ὡς σύνολο, παραδέχτηκε ἐκ προοιμίων τὴν ἀρχὴ της πλειοψηφίας.» (σελίς 171).

«ἐσφαλμένη είναι ἡ ἀντίληψη πὸς κάθε περιορισμὸς στὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, ὅπως διαμορφώθηκαν τὸν 19ο αἰῶνα, νοθεύει τὴ δημοκρατία, τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν τέλεια μορφὴ της, πὸς δημοκρατικὰ λ.χ. εἶναι μόνο τὰ μέτρα πὸν ἐκφράζουν τὴν δυσπιστία τοῦ πολίτη κατὰ της πολιτικῆς ἐξουσίας και ἀντιδημοκρατικὰ τὰ μέτρα πὸν ἐκφράζουν τὴν δυσπιστία της πολιτικῆς ἐξουσίας κατὰ τοῦ πολίτη, ἀσχετα ποῖα δυσπιστία εἶναι πὸν δικαιολογημένη.»

Ἡ ἔννοια της δημοκρατίας είναι πολὺ πλατύτερη ἀπὸ ὅτι τὴν φαντάζονται πολλοὶ τὰ τελευταία αὐτὰ χρόνια, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἀντιλήψεις πὸν ἦταν νοητὲς ὡς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, σὲ ἐποχὴ πὸν ἦταν ἀνύπαρκα τὰ προβλήματα πὸν ἡ δημοκρατία καλεῖται σήμερα να ἀντιμετωπίσει. Τὸ πλεονέκτημα ἀκριβῶς της δημοκρατίας είναι ἡ δυνατότητα να προσαρμόζεται στὶς ἱστορικὲς συνθήκες, διότι με νέα μέσα, με νέους κάθε φορά τρόπους μπορεῖ να πραγματοποιεῖ τις ἴδιες πάντα ἀρχές, ὅταν ἀλλάζει τὸ πεδίο της ἐφαρμογῆς των.» (σελίς 173).

«Ἡ δημοκρατία είναι τὸ πολίτευμα τῶν προηγμένων κοινωνιῶν. Ἀλλὰ κατὰ

τῆ διαδρομῆ πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἱ φάσεις πού περνάει εἶναι ποικίλες καὶ οἱ μορφές πού πρέπει κάθε φορὰ νὰ πάρη, πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογες μὲ τὸ σύνολο τῶν περιστατικῶν πού τὴν περιβάλλουν καὶ τῶν στοιχείων πού τὴν συνθέτουν. Χωρὶς νὰ ἀποβάλλη τὰ βασικὰ τῆς γνωρίσματα, εἶναι δυνατόν π.χ. νὰ καθιερώνη θεσμοὺς χάριν τοῦ ὕπατου σκοποῦ τῆς ἱστορίας, πού μερικῶς περιορίζουν ὠρισμένες ἐλευθερίες, ἀν καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ὁ τελικὸς σκοπός. Εἶναι δαιδαλώδης ἡ πορεία τῆς ἱστορίας ἢ ἐλικειδής, ὅπως μερικοὶ τὴ θέλουν. «Ὅλα αὐτὰ, ὅσοι προσκολλῶνται στὶς καθιερωμένες ἀπὸ τὸν τελευταῖο αἰῶνα μορφές τῆς δημοκρατίας, τὰ ἀγνοοῦν καὶ ἔτσι, θεωρώντας παρέκδοση τὴν ἀνέλιξη τῆς μέσα ἀπὸ τὰ ποικίλα περιστατικὰ πού συναντᾶει στὸ δρόμο τῆς, παρανοοῦν τὴν οὐσία τῆς δημοκρατίας καὶ ἀγνοοῦν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἰδέες σιγὰ - σιγὰ ὑλοποιοῦνται μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνο καὶ ἀκόμη ἀγνοοῦν τὴ μεγαλύτερη ἀρετὴ τῆς ὡς πολιτειακοῦ τύπου, τὴν εὐ-λυγισία, τὴν ἐξελικτικὴτητα τῆς μορφῆς τῆς.» (σελὶς 174) .

Ὁ συγγραφέας συνδυάζει τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα μὲ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν πλειοψηφία καὶ τὴν ἀνέλιξη τῆς στάθμης τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ πιστεύει πῶς στὸ σύγχρονο πολιτισμένο κόσμο εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ «προέχουσα δημοκρατικὴ μορφή πολιτεύματος». Γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖται μιὰ δημοκρατικὴ ὑποθεμελίωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ μιὰ δημοκρατικὴ ὀργάνωση τῆς πολιτείας, γιὰ νὰ μπορῆ ἔτσι ἡ πολιτεία νὰ ἀντιμετωπίξῃ σταθερὰ καὶ θετικὰ ὅλους ἐκείνους τοὺς παράγοντες πού τὴν υποσκάπτουν ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν ρευστότητα ἄλλων παραγόντων, λ.χ. οἰκονομικῶν, γεωπολιτικῶν, πού ἐπηρεάζουν ἄμεσα τὴν πολιτειακὴ μορφή μιᾶς κοινωνίας.

Θεμέλιο τῆς δημοκρατίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς πολιτικῆς βούλησης σύμφωνα μὲ τοὺς τρόπους πού καθορίζουν οἱ νόμοι. Γιατὶ ἡ θέληση τοῦ λαοῦ δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὸν ἐπικρατοῦντα θόρυβο καὶ τὴν περιφρόνηση πρὸς τοὺς νόμους ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἐπικρατοῦντα νόμο καὶ τὸ σεβασμὸ τῶν πολιτῶν πρὸς αὐτόν.

Εἶναι εὐρὺ τὸ θέμα τῆς δημοκρατίας καὶ βαθὺ τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ δημοκρατία. «Ἐπίθεσις οὖν τῆς Δημοκρατίας Ἐλευθερία». (Ἀριστοτέλης) .

Εἶναι ὅμως καὶ πολιτικὴ πράξη ἡ ἐμπέδωση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ ἡ συντήρηση καὶ διατήρηση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Καὶ σὰν τέτοια δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Ἀκολουθεῖ τις ἐξελίξεις πού ἐπιβάλλουν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ χωρὶς νὰ χάνη τὰ βασικὰ τῆς γνωρίσματα συντηρεῖται μέσα στὸ χρόνο σὰν ὁ καλύτερος τύπος πολιτείας, πού προστατεύει τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ κατοχυρώνει τις ἐλευθερίες καὶ συντηρεῖ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ πολίτη.

- Δ. «Τὰ δικαιώματα εἶναι δυνατότητες πράξεων δικαίου. Κατὰ τὴν ἄσκηση τους γίνονται πραγματικότητες, δηλαδὴ πράξεις δικαίου.» (σελὶς 205) .

«Ἐχει κάθε πολιτικὴ ἐξουσία ὑποχρέωση νὰ καθιερώνη γιὰ τὰ ἔθνομα ἢ τὰ συλλογικὰ ὑποκείμενα, πού ζοῦν στὸ χῶρο τῆς, κύκλους ἐλεύθερης ἐνέργειας ἢ δικαιώματα, δικαιώματα γιὰ τὴν πνευματικὴ τους δραστηριότητα, γιὰ τὴν προσωπικὴ τους κίνηση, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ τους δράση. Καὶ καλεῖται νὰ ὀρῆ τὸ κάθε φορὰ ὀρθὸ μέτρο αὐτῶν τῶν ἐλευθεριῶν ἢ δικαιωμάτων.» (σελὶς 210) .

«ὅταν ὑποστηρίζεται ὅτι ὅλες οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες πού ἀσφαλίζουν τὴ δημοκρατικὴ ζωὴ διατηροῦνται, ἀλλὰ ἀπαγορεύεται ἡ κατάχρηση τῶν ἀπὸ τὰ ἄτομα, δὲν θίγομε κατὰ θεωρίαν καμμιάν ἀπὸ τις ἐλευθερίες. Τις θέτομε μόνο ὑπὸ ἕνα, συνήθως δικαστικὸ, ἔλεγχο.» (σελὶς 237) .

«ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι λιγώτερο δημοκρατία ὅταν ἀπαγορεύει τὴν κατάχρηση ἢ τὴν κακὴν χρῆσιν, ἀπὸ μέρους τῶν ἀτόμων, τῶν ἐλευθεριῶν ποὺ συνθέτουν τὴ φυσιογνωμία της, ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ὅταν ἀπαγορεύει τὴν κατάχρηση εἰς βάρος αὐτῶν τῶν ἐλευθεριῶν ἀπὸ μέρους τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀληθινὴ δημοκρατία ἀπαγορεύει καὶ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη ὑπερβασία.» (σελίς 237).

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη εἶναι πολυσύνθετο καὶ πολύπλευρο. Καὶ τὰ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων ρυθμίζονται οἱ σχέσεις τῶν πολιτῶν μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ποὺ διανέμει στοὺς πολίτες της τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, εἶναι οὐσιαστικὰ συνδεδεμένα μὲ τὴν μορφή τοῦ πολιτεύματος καὶ καθορίζονται στοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Στὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα ἡ ἰσότητα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀποτελεῖ τὸν κανόνα.

Ὁ συγγραφέας πιστεύει στὴν προστασία τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτη κατὰ τρόπο ἀποτελεσματικὸ καὶ τονίζει πῶς «μιὰν ἐλευθερία μόνον ἔχει τὸ ἄτομο καὶ ἓνα δικαίωμα, νὰ κἀν τὸ καθήκον του.» Καὶ ἐξισώνει τὸ δικαίωμα μὲ τὴν ὑποχρέωση ποὺ ἔχει ὁ πολίτης πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ προσθέτει πῶς «ἐλεύθερο εἶναι μόνον τὸ ἄτομο ποὺ ἐκπληροῖ τὸ χρέος του». Προβάλλει τὸ κράτος δικαίου σὰν τὴν ἰδανικὴ μορφή τῆς πολιτείας, ποὺ προστατεύει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἰδιαίτερα στίς σημερινὰ κρίσιμες καὶ δραματικὲς στιγμὲς ποὺ διέρχεται ἡ ἀνθρωπότητα, καὶ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ρευστότητα τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἡ πολυνομία τοῦ σύγχρονου κράτους καθιστοῦν ἀναγκαῖα τὴ διαμόρφωση καὶ μεταβολὴ τῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων ποὺ αὐτοδεσμεύουν τὴν ἐξουσία καὶ καθορίζουν τὰ ὅρια τῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν.

Τὰ δικαιώματα ἔχουν καὶ ἀνάλογα καθήκοντα. Ἡ κοινωνικὴ ἰσορροπία καὶ συμμετρία ἐπιτυγχάνονται ὄχι μόνον μὲ τὴν ὑπαρξὴ δικαιωμάτων ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐκπλήρωση ὑποχρεώσεων. Ἡ πολιτεία προστατεύει τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη, ἀλλὰ καὶ ὁ πολίτης σὰν μέλος τῆς κοινωνίας, ὀφείλει νὰ ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ποὺ περιλαμβάνει συλλογικὰ ὅλους τοὺς πολίτες.

Ε. «Ἡ Πολιτεία, καθὼς πορεύεται μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνο, ἔχει χρέος νὰ ἀσφαλίσῃ καὶ νὰ ἐλέγχῃ τὴν πορεία της, τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς της. Τὸ κατορθώνει μὲ τὴ σταθερότητα τῶν θεσμῶν της, ἀλλὰ πρὸ παντὸς μὲ τὴ διάπλασιν καὶ τὴν καθοδήγησιν τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν ποὺ θὰ γίνουν φορεῖς τῶν θεσμῶν αὐτῶν καὶ ἐγγυητὲς τῆς συνέχειας της. Ἡ πολιτεία εἶναι γι' αὐτὸ καθίδρυμα παιδείας. Μὲ τὴν παιδεία πρὸ παντὸς καὶ ὄχι μὲ τὴν βία... κατευθύνει τὴν πράξιν τῶν πολιτῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ἀρχόντων της. Μὲ τὴν παιδεία ἐτοιμάζει τοὺς μέλλοντες ἄρχοντες της καὶ τοὺς μέλλοντες πολίτες της. Μὲ τὴν παιδεία καλλιεργεῖ τίς ἀξίες ἀπὸ τίς ὁποῖες δικαιολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ της. Μὲ τὴν παιδεία συμβάλλει στὴν προαγωγὴ τῆς διεθνούς πολιτείας, τῆς ἀνθρωπότητος ὀλόκληρης. Τὸ μέγα καὶ πρῶτο καθήκον της εἶναι γι' αὐτὸ ἡ παιδεία.» (σελίς 258).

«Τὸ σύνολο τῆς παιδείας πρέπει νὰ παρέχεται στὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων. Τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ γίνῃ δέκτης ἔλων τῶν νοημάτων καὶ τῶν ἀξιών της. Βασικὴ πολιτικὴ ἀρχὴ στὴν παιδεία εἶναι ἡ καθολικότητα της, καὶ κατὰ τὰ ὑποκείμενα ποὺ πρέπει νὰ παιδευθοῦν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον της, ποὺ πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ ὅλες τίς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ.» (σελίς 263).

Ὁ Κ. Τσάτσος ἔχει βαθεῖα συνείδηση τῆς παράδοσης, αὐτοῦ δηλαδή τοῦ πνεύματος πού διαποτίζει ὅλες τῖς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ καί πού ἡ πολιτεία ἔχει τὸ βάρος τῆς εὐθύνης νὰ τὸ συντηρήσῃ καί νὰ τὸ διατηρήσῃ. Ἔτσι πιστεύει ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νὰ εἶναι συντηρητική, πού νὰ διαφυλάττῃ τὸ παραδοσιακὸ στοιχεῖο χωρὶς νὰ ἀποφεύγῃ τὴν ἀνανέωση τοῦ περιεχομένου της. Καί ἐξηγεῖ:

«Ὅταν θέλωμε τὴν πολιτικὴν παιδεία συντηρητικὴν, δὲν τὴν θέλωμε ὀπισθοδρομικὴν ἢ ἀντιδραστικὴν. Δὲν θέλωμε ὅμως νὰ γίνεταί ὁ στίβος ὅπου θὰ δοκιμάζωνται οἱ ἀδοκίμαστες ἀκόμα νέες ἀντιλήψεις, δὲν θέλωμε νὰ εἶναι αὐτὴ πρωτοπόρος μέσα σὲ περιοχὲς ἀκόμα ἀμφισβητούμενες, πού δὲν ἔχουν φθάσει ἀκόμα στὴν ὀριστικὴν τους ἀποκρυστάλλωση καί γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν τύχει μιᾶς γενικῆς ἀναγνώρισης μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἡ πολιτειακὴ παιδεία, πέρα ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, μπορεῖ βέβαια νὰ προχωρήσῃ, ἀλλὰ μὲ δῆματα μικρά, ἰδιαίτερα προσεκτικά, πού δὲν ἀναταράζουν τὸν ροῦ τῆς παράδοσης, ἀλλὰ τὸν τρέφουν σιγὰ καί βαθματῶς πρὸς τῖς ἐξελίξεις πού ἐγκυμονοῦν οἱ ἐπερχόμενοι καιροί. Ἡ πολιτειακὴ παιδεία δὲν εἶναι παιδεία πού παρέχουν ὠρισμένα ἄτομα, στὰ ὁποῖα κανεὶς δὲν ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι πρωτοπόροι καί πρωτότυποι· εἶναι παιδεία πού παρέχει ἡ κοινωνικὴ ὀλότητα καί πού πρέπει νὰ ἐδράζεται ἐπομένως στὴν ἐπικρατοῦσα σὲ αὐτὴν ἰδεολογία. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια μιλάμε γιὰ συντηρητικότητα τῆς πολιτειακῆς παιδείας καί γιὰ ὑποταγὴ της στὴν παράδοση.» (σελίς 279).

Καί καταλήγει:

«Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν εἶναι ἄρνηση ἀξιῶν· εἶναι ἀντίθετα συσσωρευμένους πολιτισμὸς, ἐνότητα ἐνσωματωμένων σὲ πράξεις καί σὲ ἔργα ἀξιῶν· καί εἶναι καί γιὰ ὅσους θέλουν νὰ εἶναι πρωτότυποι, ἀνανεωτὲς καί πρωτοπόροι, ὁ ἀσφαλέστερος ὁδηγός. Καί ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ πολιτισμὸς χωρὶς τὸν σεβασμὸ τῆς παράδοσης, ἀκόμη λιγώτερο μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ παιδεία ἔξω ἀπὸ τὴν παράδοση ἢ ἀντίθετα πρὸς αὐτήν. Ἄν δὲ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ κάθε ἔθνος, γιὰ κάθε πολιτεία, πόσο μᾶλλον ἰσχύει γιὰ τὰ ἔθνη, πού ἡ μοῖρα τὰ εὐνόησε μὲ μιὰ παράδοση πού ἀπέθεσε ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα της στὸ μελῦτερο τμῆμα τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητας.» (σελίς 280).

Ὁ Κ. Τσάτσος ἔχει θητεύσει πολὺ στὰ θέματα τῆς παιδείας, καί κατορθώνει νὰ ἀναπτύξῃ τὸ θέμα αὐτὸ μὲ δύναμη, διορατικότητα καί δεξιότητες, εἰσδύοντας σὲ βάθος καί ἀναλύοντας τὴ σχέση παιδείας καί πολιτικῆς, καί ἰδιαίτερα τὴ συμβολὴ τῆς παιδείας στὴ δημιουργία μιᾶς υπεύθυνης καί δημοκρατικῆς πολιτείας.

Στὰ δημοκρατικὰ καθεστῶτα, πού στηρίζουν ὅλη τους τὴ δομὴ σὲ ἐλεύθερους θεσμούς, ἡ παιδεία ἔχει ἀπεριόριστες δυνατότητες νὰ δημιουργήσῃ υπεύθυνους πολίτες καί νὰ ἐπιτελέσῃ τὸν προορισμὸ της ὅπως τὸν ὀρίζει ὁ Πλάτων, νὰ κάμῃ δηλαδή τὸν παιδεύομενο «ἐπιθυμητὴν τε ἔραστὴν τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλειον» καί σὰν τέλειον πολίτη ὀρίζει τὸν «ἄρχειν καί ἄρχεσθαι ἐπιστάμενον μετὰ δίκης». Τὸ σύνολο τοῦ Πλατωνικοῦ ἔργου τείνει ὄχι μόνον σὲ μιὰ στενὴ συνάρτηση τῶν ἐννοιῶν τῆς πολιτικῆς καί παιδείας ἀλλὰ καί ὀδηγεῖ στὴν πλήρη σχεδὸν ταύτιση τους.

Ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν παράδοση τοῦ Πλάτωνα καί τὸν νίζει τὴ σημασία τῆς παιδείας καί τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς στὴν προαγωγή τῶν σκοπῶν πού ἐπιδιώκει ἡ πολιτεία, πρὸ παντὸς ἡ δημοκρατικὴ πολιτεία.

Ἡ παιδεία ἀποτελεῖ τὸ πνευματικὸ καί ἠθικὸ ὑπόβαθρο τῆς πολιτικῆς. Γι' αὐτὸ δὲν περιορίζεται μόνον στὰ σχολεῖα ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σ' ὅλοκληρὴ τὴ ζωὴ τῆς πο-

λιτείας και γίνεται μόνιμη λειτουργία, που διδάσκει και φωτίζει με την πράξη, με το ήθος, με την ἀρετή την πορεία της ιστορικής δικαίωσης του ανθρώπου.

Γίνεται αντιληπτό πώς με την παιδεία δεν ἐννοούμε μόνο την εκπαίδευση. Δίνουμε στο περιεχόμενο της παιδείας μιάν ευρύτερη διάσταση και μιὰ βαθύτερη ἐννοια.

Ἐννοούμε τὸ συνεχῆ και ἀδιάκοπο ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα και σ' ὅλα τὰ στάδια νὰ φθάσει στὸν κόσμο τῶν ἀξιών τοῦ πολιτισμοῦ, νὰ πραγματώσει τὴν ἱστορική του ἀποστολή και νὰ καταστῆ ἀπὸ ὁποιαδήποτε θέση κι' ἂν βρίσκεται ὁδηγὸς συνειδήσεων, μιὰ δλοκληρωμένη και ἀκέραιη προσωπικότητα και παιδαγωγὸς τῆς γενιᾶς του.

ΣΤ. «Μὲ τὴν ἔννοια τῆς διεθνούς τάξης εἶναι συνδεδεμένη και ἡ ἔννοια τῆς παγκόσμιας εἰρήνης. Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτειακὴ τάξη ἀρχίζει μὲ τὴν κατάργηση τῆς αὐτοδικίας. Ὁ πόλεμος εἶναι αὐτοδικία στὸ διεθνὲς πεδίο και γι' αὐτὸ συγκροτεῖται ἡ διεθνὴς πολιτεία κατὰ τὸ μέτρο ποὺ καταργεῖται ὁ πόλεμος. Ὅσο ἐπομένως εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν πληρέστερη πραγμάτωση τοῦ ὕπατου σκοποῦ τῆς ἱστορίας μιὰ διεθνὴς πολιτικὴ τάξη, ἄλλο τόσο ἀναγκαῖα εἶναι ἡ κατάργηση τοῦ πολέμου.» (σελὶς 308).

«ὁπωσδήποτε τὸ αἴτημα τῆς εἰρήνης, ταυτιζόμενο μὲ τὸ αἴτημα τῆς ὠλοκληρωμένης διεθνούς πολιτικῆς τάξης ἔχει ἀπόλυτη ἀξία, δηλαδή στέκεται ἀπάνω ἀπὸ τὰ μεταβλητὰ δεδομένα τῆς ἱστορίας· εἶναι τὸ ὀρθό, τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο μέσο πραγμάτωσης τοῦ ὕπατου σκοποῦ της.» (σελὶς 309).

«ὁ καλλίτερος δρόμος, ὁ ταχύτερος πρὸς τὴ δημιουργία μιᾶς διεθνούς κοινωνίας εἶναι ἡ συγκρότηση τέτοιων μερικώτερων ἐνώσεων πολιτειῶν. Μέσα σὲ αὐτὲς διδάσκονται οἱ ἄνθρωποι νὰ σκέπτονται ὑπερεθνικὰ σὰν πολῖτες ευρύτερων πολιτειῶν. Διδάσκονται ἔτσι σταδιακὰ τὴν ἀνάγκη τῆς πολιτικῆς ἐνότητας ὄλων τῶν ἀνθρώπων.» (σελὶς 319).

«τὴν διεθνῆ, τὴν πανανθρώπινη πολιτεία ἐπιδιώκομε, ὄχι ὡς τελικὸ σκοπὸ τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ ὡς τὸν τελειότερο χῶρο ὅπου ἡ πολιτικὴ θὰ πραγματοποιησῆ τὸ σκοπὸ της. Καὶ σκοπὸς της εἶναι ἕνας: νὰ πλησιάσῃ τὴν ὕλη τῆς ἱστορίας στὸ πνεῦμα και στὴν ἐλευθερία.» (σελὶς 324).

Ὁ συγγραφέας πιστεύει πὺς ἡ ἀνθρωπότητα βαδίζει ἀργὰ ἢ γρήγορα πρὸς τὴ διεθνῆ πολιτεία. Αὐτὴ τὴν ἀποψη δὲν τὴ στηρίζει μόνο στὴν πίστη τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἰδανικὸ τῆς εἰρήνης, στὴν ἠθικὴ δηλαδή πρόοδο τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ και σὲ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, «στὴ φρόνηση, στὸ συμφέρον». Πιστεύει πὺς ὠριμάζει ὁ καιρὸς και ἔρχεται ἡ στιγμή ποὺ οἱ ἄνθρωποι θὰ ὀδηγηθοῦν πρὸς «μιὰ ἀποτελεσματικὰ ἰσχυρὴ και σταθερὴ παγκόσμια πολιτειακὴ τάξη».

Ἡ διεθνὴς πολιτεία ἀποτελεῖ, εἶναι γεγονὸς, τὸν πόθο και τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀνθρωπότητας. Πρὸς αὐτὴν προσβλέπουν οἱ φωτισμένες συνειδήσεις, ποὺ πιστεύουν στὴν παγκόσμια τάξη και εἰρήνη. Ἡ μεγαλύτερη ἐλπίδα γιὰ τὴν δλοκλήρωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῶν διαφόρων κρατῶν ποὺ σχηματίζουν μικρὲς πολιτικὲς ἐνώσεις μὲ ἐνιαίαν οἰκονομία και ἄμυνα, ἀλλὰ και ἡ μεγαλύτερη ἀπογοήτευση προκαλεῖται ἀπὸ τὴ δημιουργία τῶν ὑπερδυνάμεων ποὺ ἀντὶ νὰ ἐνώνουν τοὺς ἀνθρώπους τοὺς διαχωρίζουν σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Πρόκειται περὶ μιᾶς τραγικῆς πραγματικότητας ποὺ δὲν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε. Ὅλοι διακηρύττουν πὺς ἀγωνίζονται γιὰ τὴν εἰρήνη, ἐνῶ ἐπιδιώκουν και προκαλοῦν τὴν ἔνταση και τὴ σύγκρουση.

Υπάρχουν όμως οι κανόνες του διεθνούς δικαίου που μπορούν να στηρίξουν τη διεθνή πολιτεία όταν ή ύπαρξη της καταστή πραγματικότητα. Γιατί διεθνές δικαίο μπορεί να υπάρξει και να ισχύσει όταν υπάρξει διεθνής πολιτεία.

Ο Κ. Τσάτσος κάμνει την πρόγνωση του για την έλευση της διεθνούς κοινωνίας και τονίζει πώς αναγκαστικά ή ανθρωπότητα οδηγεί τα δήματα της προς αυτόν τον ιστορικό σταθμό. Η διεθνής κοινωνία, ή δημιουργία δηλαδή μιας οίκουμενικής πολιτικής τάξης, θα παραμένει πάντοτε ή προσδοκία και τό αίτημα της ανθρωπότητας γιατί έχει άμεση συνάρτηση και σχέση με την επιδίωξη της ειρήνης και της ελευθερίας και θα εκπληρώση την ιστορική αποστολή της πολιτείας και του ανθρώπου.

**

Κλείνοντας τό κείμενό μου θάθελα να τονίσω πώς τό φιλοσοφικό αυτό δοκίμιο είναι μία φωτισμένη και τόλμηρή έρευνα, μία κοσμοθεωρία πολιτικής άγωγής που τή συνθέτουν ή πλούσια γνώση του συγγραφέα στα θέματα και στα προβλήματα της πολιτικής ιστορίας και ή έμπειρία του στην πολιτική πράξη. Και άπευθύνεται στις συνειδήσεις όλων των ανθρώπων και όλων των λαών, που έχουν έπίγνωση του ιστορικού χρέους και που πρέπει να εκπληρώσουν με εθύνη τον ύπατο σκοπό της ιστορίας και να όλοκληρώσουν τό χρέος της ελευθερίας. Είναι ένα μήνυμα και μία διδαχή σ' όσους πιστεύουν στον άνθρωπο και στην μεγάλη του άποστολή, σ' όσους πιστεύουν στην ιστορική άξία της ανθρωπότητας και του πολιτισμού, σ' όσους πιστεύουν στη δική τους πολιτεία και στις πολιτείες των άλλων ανθρώπων, στην παγκόσμια δηλαδή πολιτεία.

Κατά τον Άριστοτέλην «...δεϊ δέ τον πολίτην τον αγαθόν έπίστασθαι και δύνασθαι και άρχεσθαι και άρχειν, και αυτη άρετή πολίτου, τό 'την των ελευθέρων άρχήν έπίστασθαι επ' άμφοτερα».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Υπουργός Δικαιοσύνης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΣΚΟΠΙΑ

(ὁμίλημα)

Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ποίηση τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση καὶ ἡ θεωρία, πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἐπιστήμη γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ μερικές παρατηρήσεις καὶ φαινόμενα, ὥσπου τὸ πείραμα ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ εὐκολύνῃ στὸν καθορισμὸ τῶν νόμων πού διέπουν τίς παρατηρήσεις αὐτές καὶ τὰ φαινόμενα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ποίηση. Κι' ὅμως ἡ ποίηση αὐτὴ ὁδήγησε σὲ ἄλλα εὐρήματα καὶ ἀνακαλύψεις.

Ὁ Κωνσταντῖνος Τσατσός, ὁ πρῶτος ἐκλεγμένος πρόεδρος τῆς νέας ἐλληνικῆς δημοκρατίας, εἶναι φιλόσοφος καὶ ποιητής. Ἡ ποιητικὴ του διάθεση τὸν βοήθησε στὶς φιλοσοφικὲς του ἀναζητήσεις. Κι' ἡ φιλοσοφία μὲ τὴ σειρά τῆς σφράγισης σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τὴν ποίησίν του. Ἡ θητεία του στὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, ἰδίως τοῦ Κάντ, ἔχει προσθέσει στὶς φιλοσοφικὲς του ἀπόψεις μιὰ θαυμάσια χωρὶς νὰ τίς ἀποστερεῖ ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ φῶς καὶ τὴν ἐλληνικὴ λιτότητα. Τοῦτο κι' ὅλας εἶναι ὁ βασικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς φιλοσοφίας του. Σὰν φιλόσοφος καὶ ποιητής ὁ Τσατσός δὲν περιορίστηκε στὸ μοναχικὸ του ἐργαστήρι. Ἡ ἀνάμιξή του στὴν πολιτικὴ ἀπὸ τῆ μιὰ καὶ ἡ ἀκαδημαϊκὴ του προσφορὰ ὡς καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν τοποθετοῦσαν συνεχῶς μέσα στὴν πολιτικὴ κίνηση σὰν μαχητὴ καὶ ὁδηγητῆ. Ἡ δημοκρατικὴ τοποθέτησή του καὶ ἡ τάση του γιὰ διάλογο μὲ κείμενα πάνω σὲ διάφορα θέματα τῆς τρέχουσας ζωῆς, ἰδίως στὰ θέματα πολιτικῆς καὶ αἰσθητικῆς, τὸν κατέτασαν στὸ προσκήνιο τοῦ νεοελληνικοῦ βίου κατὰ τὴν προπολεμικὴ περίοδο, τὰ χρόνια τῆς Γερμανικῆς κατοχῆς καὶ τὴν μεταπολεμικὴ περίοδο, μὲ ἔξαρση κατὰ τὴν ἑπταετία τῆς δικτατορίας. Στὸ περιοδικὸ «Εὐθύνη», πού ὑποστήριξε θεωρητικὰ τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμοὺς καὶ τίς μεταρρυθμίσεις μέσα στὰ δημοκρατικὰ πλαίσια, ὁ Τσατσός εἶχε τακτικὰ τίς σελίδες του, δίπλα σὲ ὀνόματα παγκοσμίου κύρους.

Προτοῦ συνοψίσουμε τίς κυριώτερες φιλοσοφικὲς πεποιθήσεις τοῦ Τσατσού, ἰδιαιτέρως ἐκεῖνες γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὸν ἔρωτα, θ' ἀναφέρουμε τὰ κυριώτερα συγγράμματά του (καὶ ὄχι τίς πολλὲς καὶ ποικίλες πραγματείες καὶ ἄρθρα του). Μερικὰ ἀπὸ τὰ συγγράμματα αὐτὰ ἔχουν γνωρῖσει περισσότερες ἐκδόσεις, πράγμα ὄχι τόσο πολὺ συνηθισμένο στὸ νεοελληνικὸ χωρὸ. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου. Εἰσαγωγὴ στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου, Μελέται φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, Παλαμᾶς, Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ παιδείας, Αἰσθητικὰ δοκίμια, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, Πολιτικὴ, Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ (4 τόμοι), Ἑλληνικὴ πορεία, Κικέρων, Δημοσθένης.

Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ τοῦ Τσατσού τὸ τετράτομο «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ» καὶ τὸ «Διάλογοι σὲ μοναστήρι» περιέχουν συμπυκνωμένες τίς ἀπόψεις του πάνω στὴ φιλοσοφία, κοινωνιολογία, πολιτικὴ, αἰσθητικὴ κλπ. Εἶναι μ' ἄλλα λόγια αὐτὰ τὰ δυὸ βιβλία, καλύτερα τὰ πέντε, ἀπάνθισμα τῶν στάσεων καὶ θέσεων του. Ἐχουν αὐτὲς οἱ στάσεις καὶ θέσεις χωνευτὴ ἀπὸ τὸ συγγραφεῖα πέρα γιὰ πέρα καὶ σ' ἓνα σημεῖο πιά τοῦ πνευματικοῦ του βίου πῆραν μιὰ συμπύκνωση καὶ ταυτοχρόνως σφαιρικότητα, ἔγιναν ἀφορισμοὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι. Καὶ μέσα στὸ πυκνὸ σχῆμα τους δίνουν πιά τὸ ἀπόσταγμα. Αὐτὸ τὸ ἀπόσταγμα εἰσδύει τόσο βαθιὰ σου καὶ σὲ συγκλονίζει μὲ προβληματισμούς. Ἀντικρύζεις μέσα ἀπὸ αὐτὸ ὅλες τίς πλευρὲς τῆς ζωῆς μὲ

μὰ ἀσυνήθιστη βαρύτητα κι' ὄχι ἐπιφανειακά.

Ἀσφαλῶς σ' ἓνα σύντομο κείμενο δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν ὅλες οἱ πτυχές πού περικλείουν αὐτὰ τὰ ἔργα. Ὑπάρχουν σ' αὐτὰ τόσες παραλλαγές, ἢ μιὰ λεπτομέρεια προκαλεῖ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς ἄλλης, κάτι μαζεύεται ἐδῶ πού λύεται παρέκει. Μόνο σὲ ἀδρῆς γραμμές μπορεῖς νὰ περιλάβῃς ὅλο τοῦτο τὸν πνευματικὸ πλοῦτο. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχει τόσο ἀλυσιδωτὴ πορεία ἀπὸ ἀφορισμὸ σὲ ἀφορισμὸ, πού δὲν ἀντέχει ἓνα σύντομο ὁμίλημα νὰ συνθέσῃ ὅλ' αὐτὰ μέσα σ' ἓνα στέρεο σύνολο.

Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ πιὸ πάνω, ἡ φιλοσοφία τοῦ Τσάτσου εἶναι ἰδεοκρατική. Στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφίας του ὑπάρχει τὸ Ἀπόλυτο ἢ Τέλειο, πέστε το Θεό, πέστε το Θεῖο, δὲν ἔχει σημασία. Τὴν ζωὴ διέπουν ἀρχές πού ὁροθετοῦν τὴν ἀρετὴ. Οἱ ἀρχές αὐτές ὀδηγοῦν ἀπὸ διάφορους δρόμους στὸ πλησίασμα πρὸς τὸ Ἀπόλυτο ἢ Θεῖο. Δηλ. στὸ ἀνθρώπινο δάθος ὑπάρχει ὁ πῶθος γιὰ συνένωση μὲ τὸ Ἀπόλυτο. Ἄν ὁ ἀνθρώπος ἐγκαταλείψῃ αὐτὲς τὶς ἀρχές ἢ ἰδέες, δηλαδή τὴν ἀρετὴ, τότε ἐξουθενώνεται, καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ ἄγχος καὶ τείνει νὰ ἐπανεέλθῃ στὴν ἀνόργα-νο ὕλη διὰ τοῦ θανάτου. Γράφει ὁ ἴδιος:

Ὅλοι ξεκινοῦμε ἀπὸ κάτι ἀναπόδεικτο. Καὶ οἱ ὕλιστές καὶ οἱ ἐμπειριστές καὶ οἱ ἰδεοκράτες καὶ οἱ φαινομενολόγοι κι' οἱ ὑπαρξιστές. «Ὑποθέσιν πνα ὑποθέμενοι» ξεκινοῦμε. Ἀπὸ μιὰ ὑπόθεση ξεκινοῦμε. Ὑποθέτομε ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει νόημα, ἔχει λόγο. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ὑπόθεση τὰ πάντα καταρρέουν».

Ὑπάρχουν ὅμως δύο πολὺ νευραλγικοὶ κύκλοι, πάνω στοὺς ὁποίους ὁ Τσάτσος στάθηκε ἰδιαίτερα.

α) τὸν κύκλο τῆς τέχνης καὶ εἰδικώτερα τῆς ποίησης, καὶ
β) τὸν κύκλο τοῦ ἔρωτα. Θεωροῦμε τὴ στάση του πάνω σ' αὐτὰ τὰ δύο θέματα τῆς ζωῆς μας σὰν ξεχωριστὴ καὶ οὐσιαστικὴ. Καὶ γι' αὐτὸ θὰ τὰ δοῦμε στὸ κείμενο αὐτὸ τοῦτα τὰ δύο πιὸ προσεκτικὰ, σχεδὸν ξεχωριστά. Ἐξ ἄλλου αὐτὰ εὐκόλα μπορεῖ ν' ἀπομονωθοῦν.

Ἡ ποίηση γιὰ τὸν Τσάτσο εἶναι ἔκφραση νοηματικῶν ἀλληλουχιῶν καὶ ὄχι ἀπλῶς μουσικῶν τόνων ἢ ἀπλῶς εἰκόνων. Ἡ ποίηση δὲν δίνει ἔννοιες ἀλλὰ αἰσθητικὰ νοήματα. Συνδυάζει στοιχεῖα πού ἀγγίζουσιν τὰ ἔλλογα καὶ στοιχεῖα πού ἀγγίζουν τὰ ἄλογα μέρη τῆς ψυχῆς. Τὰ ἄλογα στοιχεῖα εἶναι ἡ οὐσία, ἡ συνθετικὴ ἀρχὴ τῶν λογικῶν συλληπτῶν στοιχείων τῆς ποίησης. Ἡ δόση τῆς ἀνάμιξης τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι διάφορη στὴν ποίηση καὶ διάφορη στὸν πεζὸ λόγο. Ἡ ποίηση πλησιάζει πρὸς τὴ ζωγραφικὴ μὲ τὶς εἰκόνες καὶ στὴ μουσικὴ μὲ τὸν ἦχο καὶ ρυθμό: Ἀλλὰ ἡ ποίηση δὲν εἶναι μουσικὴ, οὔτε παράταξη εἰκόνων. Δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς μουσικοὺς τόνους ἢ ἀπλῶς ζωγραφίζει, ἀλλὰ ἐκφράζει ρυθμικὰ νοηματικὲς ἀλληλουχίες. Τὰ ἄλογα στοιχεῖα εἶναι ἐκεῖνα πού δίνουν τὸ αἰσθητικὸ βάρος ἢ ἔνδυμα στὶς λογικὲς κατὰ τὰ ἄλλα φράσεις. Αὐτὰ τὰ ἄλογα στοιχεῖα περιλαμβάνουν α) τὸ ρυθμὸ, τὸν ἦχο, τὴν τοποθέτηση τοῦ ἐπίθετου κλπ., πού δίνουν τὸ μουσικὸ στοιχεῖο καὶ β) τὴν εἰκόνα, πού δίνει τὴν ἔκταση καὶ σὲ ὀδηγεῖ σὲ τοπεῖα μὲ ἀνάλογες ψυχικὲς καταστάσεις, ἀφαιρῶντας τὴν ψυχρότητα καὶ τὸ λογικὰ περιορισμένο τῆς διάνοιας. Ἔτσι δημιουργεῖται τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα. Πόση εἶναι ἡ δόση τῆς ἀνάμιξης τῶν λογικῶν μὲ τὰ ἄλογα στοιχεῖα δὲ μπορεῖς νὰ μετρήσῃς. Ὅταν ὅμως τὰ ἄλογα στοιχεῖα διαφεντεύουν τὰ πάντα, τότε ἐξαφανίζονται τὰ ψυχία νοήματος, δὲν ὑπάρχει πιὰ αἰσθητικὸν ἀποτέλεσμα, ἄρα δὲν ὑπάρχει ποίηση. Τοῦτο παρατηρεῖται, στὰ πιὸ πολλὰ κατασκευάσματα τῆς μοντέρνας τέχνης. Γιατὶ κύριο στοιχεῖο τῆς ποίησης, καὶ γενικὰ τῆς τέχνης, εἶναι ἡ μετάδοση τῆς στὸν ἀκροατὴ ἢ θεατὴ ἢ ἀναγνώστη, δηλ. ἡ ἀντικειμενικοποίηση τοῦ αἰσθητήματος τοῦ καλλιτέχνη ὥστε νὰ ὑπάρξῃ ἀποδοχὴ ἀπὸ συνάνθρωπο. Βέβαια τὸ κοινὸ τοῦ καλλιτέχνη, πρὸς τὸ ὁποῖο καὶ ἀ-

ποτείνεται, πρέπει θεωρητικά να είναι το κοινό της εποχής του και του έθνους του.

Αν το έργο του κατανοήθηκε αισθητικά από ευρύτερο κύκλο, τότε πέτυχε ή έκφρασή του ευρύτερα. Αν στο έργο υπάρχουν αιώνια στοιχεία και πανανθρώπινα, σημαίνει πως ο ποιητής μίλησε σε πανεθνικό ή υπερεθνικό κοινό, πράγμα που συμβαίνει στους μεγαλοφυείς. Αξιολόγηση γι' αυτά όλα κάμνει πάντοτε ο γενικά αισθητικά καλλιεργημένος άνθρωπος που αποτελεί την ύψηλότερη βαθμίδα του κοινού. Ο Τσάτσος δίνει ξεχωριστή σημασία στην τοποθέτηση της λέξης μες τη φράση. Αυτή ή τοποθέτηση δημιουργεί την ποιητική γοητεία. Οι λέξεις έχουν πάντοτε ιστορία και παρελθόν. Στην αρχή αντιστοιχούν με ένα άπτο και άπλο αντικείμενο της καθημερινής ζωής. Αλλά η ελεύθερη χρησιμοποίησή τους από τον ποιητή, τους δίνει έκταση και παλμό ιδιαίτερο, τις μεταφέρει δηλ. σ' ένα κόσμο γεμάτο συγκίνηση, τις κάνει μυστική πηγή όμορφιάς. Έτσι αυτές αποκτούν μια νέα βαρύτητα έννοιολογική, προπαντός όμως αισθητική. Κι' επειδή αναφέρθηκε ξανά η αισθητική συγκίνηση, δίνουμε μερικές απόψεις του Τσάτσου γι' αυτήν. Λέγει ο Τσάτσος:

«Η όλοποίηση της ιδέας γεννά την αισθητική συγκίνηση. Αισθητικό είναι ή μορφή και μόνο ή μορφή. Το αισθητικό νόημα μόνο αισθητικά νοείται. Το αισθητικό μυστικό αντίκρουσμα του κόσμου είναι σε ανώτερη βαθμίδα παρά ο λογικός και μαθηματικός τύπος.

Υλοποιεί αυτές τις θεωρητικές του απόψεις ο Τσάτσος στην ποίησή του; Γιατί σαν ποιητής ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, που χρησιμοποιούσε άλλοτε τα ψευδώνυμα Έθος Δελφός και Κώστας Ίωνίδης, έδωσε ένα αξιόλογο παρόν στον ποιητικόν όρίζοντα. Έχει ως τώρα κυκλοφορήσει τὰ έξι της διβλία: «Η τριλογία της ψυχής μου», «Ποιήματα» και «Δυό δράματα». Τελευταίως κυκλοφόρησε τὰ «Απαντά του με τίτλο «Τὰ ποιήματα», όπου περιλαμβάνει πολλά άδημοσίευτά του. Το τελευταίο αυτό ποιητικό του βιβλίο, σαν τελική μορφή και τελική επιλογή από πόν έδιο, μάς δίνει την ευκαιρία να ελέγξουμε τις θεωρητικές του απόψεις πάνω στην ποίηση με γνώμονα πια την εφαρμογή τους στην προσωπική του πράξη. Ας αναφέρουμε προκαταβολικά τις όμολογίες του που μ' αυτές στον πρόλόγό του καθορίζει και χαρακτηρίζει την ποίησή του.

Γράφει:

«Το έργο αυτό είναι το «εγώ» μου, πιδ πολύ ίσως από κάθε άλλο. Είναι το «εγώ» μου στά βαθύτερα, στά πιδ κρυφά του στρώματα». Και αρκετά από τὰ ποιήματά μου έχουν αυτότελως το νόημά τους, αλλά και όλα μαζί, στην ενότητά τους, εκφράζουν κάποιο δικό τους νόημα, ένα δικό τους προσωπικό τρόπο. Έχουν τή δική τους αισθητική φυσιογνωμία, που από μια ένστικτη παρότρυνση, θέλησα να διαφυλαχθώ μέσα στο χρόνο.

Μέ αφησε έξ αρχής αδιάφορο ή αναγνώριση του ποιητικού μου έργου από τούς συγχρόνους μου. Ήξερα ότι ήμουν παράκαιρος, ξένος από τούς ποιητικούς τρόπους, που κατά καιρούς επικρατούσαν.

Όταν έγγραφα, έγγραφα για να πω ότι ως ποιητική ουσία έδωαινε από μέσα μου. Και εύρισκα αυτόματα τούς δικούς μου τρόπους, καλούς, μέτριους, κακούς, επίκαιρους ή παράκαιρους. Ήθελα να έκφραστώ. Αυτό είναι όλο».

Μετά από τις λίγες αυτές όμολογίες του Τσάτσου, έρχεται μια άλλη δήλωση καταπέλτης που από πρώτη ματιά φαίνεται πως αποπλίζει το μελετητή κι' έμας άσφαλώς.

Γράφει:

«Ἐπειδὴ φιλοσόφησα ἀρκετὰ γύρω ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ ποιητικοῦ λόγου, δὲ θέλω νὰ νομισθῇ ὅτι τὰ ποιήματά μου εἶναι δείγματα τῶν ἀντιλήψεών μου περὶ ποιήσεως. Οὐδέποτε σκέφθηκα τὶς θεωρίες μου, ὅταν μὲ κατεῖχε ἡ συγκίνηση ποῦ πηγαινα νὰ ἐκφράσω σὲ στίχους...».

Ἔστωσο, αὐτὲς οἱ σαφεῖς προλογικὲς δηλώσεις τοῦ Τσάτσου δὲ μᾶς ἐμποδίζουν νὰ δοῦμε τὸ ποιητικὸ τοῦ ἔργου σὲ συνάρτηση μὲ τὸ φιλοσοφικόν. Ἴσα - ἴσα εἶναι μιὰ εὐκαιρία νὰ δοῦμε ἂν ὑπάρχει σχέσηη μεταξὺ τοῦ φιλοσόφου ἢ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ ποιητῆ ἢ δημιουργοῦ. Προσωπικὰ βλέπουμε πλήρη σχέσηη θεωρητικῶν ἀπόψεων καὶ ἐφαρμογῆς τους. Ἄν ἀπὸ τὴν πράξη ἀναπήδησε ἀργότερα ἢ θεωρητικὴ στάση, τοῦτο μῆτε κακὸ εἶναι, μῆτε ἀφύσικο κι' ἄς ξεχωρίζει ὁ ἴδιος ὁ Τσάτσος τὶς δυὸ τοῦ αὐτῆς ἐνασχολήσεις κι' ἄς τὶς θεωρεῖ ἄσχετες τῆ μιᾶν ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἐμεῖς βλέπουμε συνέπεια καὶ ἀντιστοιχία. Ἀσφαλῶς κάθε ἐκδήλωσή μας εἶναι ὁ θαυότερος ἑαυτός μας, τὸ «ἐγὼ» μας, ποῦ ὅμως διαμορφώνεται καὶ πρὸ πέρα ἀπὸ τὸν ἐμπλουτισμὸ σὲ γνώσεις καὶ πεποιθήσεις ἄλλων συγγενικῶν πρὸς ἑμᾶς ὁμοτέχων. Κι' ὅποιαδήποτε θεωρητικὴ μας ἄποψη ἔχει κάποιες, ἂν ὄχι ὅλες, τὶς ρίζες της ἀπὸ τὸ «ἐγὼ» μας.

Ἄλλ' ἄς παραλληλίσουμε θεωρητικὲς ἀπόψεις καὶ ἐφαρμογὲς τοῦ Τσάτσου:

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὴν ποίηση τοῦ Τσάτσου ὑπάρχει τὸ μεταδοτὸ στὸν ἀναγνώστη. Κατορθώνει δηλ. ὡς ποιητῆς ν' ἀντικειμενικοποιῇ τὰ αἰσθήματα καὶ ὁράματά του καὶ νὰ προσφέρῃ σὲ μορφή ἀπολύτως συλληπτὴ ἀπὸ τὸ συνάνθρωπο. Τὸ ἔλλογο στοιχεῖο ποῦ ἰδιαίτερα τὸ ὑπολήπτεται, ὑπερέχει σὲ ὅλα τὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ ἄλογα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ μὲ πολὺ μέτρο. Βρίσκεται, μὲ ἄλλα λόγια, στὴ γνωστὴ μας παράδοση. Κι' ἔχει καθαρὴ γνώση αὐτοῦ τοῦ πράγματος, γιατί στὸν πρόλογο ἀναφέρει πῶς δὲν τὸ γνοιάζει ἂν χαρακτηρίζουν τὴν ποίησή του ἀκαδημαϊκὴ. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς σφραγίζει πολλὰ ποιήματά του. Οἱ νέες τάσεις δὲν τὸν ἐλκύουν, αὐτὲς ποῦ ἔχουν χαρακτηριστικὸ τους τὴν ὑπερίσχυση λίγο ἢ πολὺ τῶν ἄλογων στοιχείων. Καμμιά ἰδιαίτερη πρωτοτυπία μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κυνηγητοῦ παράξενων τρόπων ἐκφράσεως. Ἔστωσο μέσα στὴν ποίησή του, ποῦ καλύπτει δεκαετίες, ὑπάρχουν κάποιοι μεταμορφισμοί, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ περιορίζονται μέσα στὸ ἀρχικὸ του κλίμα, τὸ κλίμα τῆς παράδοσης. Πάντως εἶναι μιὰ ποίηση ἢ ποίηση τοῦ Τσάτσου γεμάτη λόγο. Θὰ σᾶς δώσω μερικὰ ποιήματα, κι' ἄς εἶναι ἀπὸ ἐνόητα μεγάλη, ἀκριβῶς γιὰ νὰ φανῇ πῶς μὲ τὸ ἔλλογο στοιχεῖο ἀναμίχθηκε ὁ ρυθμὸς κι' ἡ εἰκόνα, δηλ. τ' ἄλογα στοιχεῖα.

Ἄ! ποῦ εἶσαι; ποῦ εἶσαι;

Ἄδειασαν τ' ἄνθη ἀπ' τ' ἀρώματά τους,
οἱ σκέψεις ἄδειασαν ἀπὸ τὸ νόημά τους
ἢ πόλη ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους ἄδειασε,
ἄδειασε ἢ ἔρημος.

Μὲς τοὺς ἀνέμους κυνηγᾶω ἕνα «γιατί»,
καὶ δὲν τὸ θρῖσκω.

Μιλῶ χωρὶς κανεῖς νὰ ὑπάρχει
γιὰ νὰ τοῦ μιλήσω.

Μέσα σὲ σκιὲς φάχνω νὰ θρῶ
σταγόνες ζωῆς!

Τὴ μέρα μεσημέρι φάχνω γιὰ λίγο φῶς
ποῦ νᾶναι φῶς.

Γίνηκε ὁ ἀπάνω κόσμος Ἄδης.

Ἄ! ποῦ εἶσαι; ποῦ εἶσαι;

Ἀπὸ τὸ ποίημα αὐτὸ μὲ τὰ καθαρὰ νοήματα, τὴ νοηματικὴ ἀλληλουχία, ποὺ θέλει ὁ Τσάτσος, ἀντιλαμβάνομαστε τὶς τοποθετήσεις τῶν λέξεων γιὰ ἠχητικούς ἢ μουσικούς λόγους καὶ γιὰ σχηματισμὸ εἰκόνων, τ' ἄλογα στοιχεῖα. Ἐπαναλαμβάνεται σταθερὰ τὸ «ἄδειασε», τὸ «βρίσκω», τὸ «φῶς» κ.λπ. καὶ οἱ ἀντιθέσεις «πόλη», «ἔρημος», «μεσημέρι», «σκιές», «φῶς», « Ἄδης» κ.λπ.

*
**

Ἐ ἄλλος νευραλγικός καὶ οὐσιαστικός κύκλος μέσα στὶς φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Τσάτσου εἶναι ὁ ἔρωτας. Θὰ ἐκθέσουμε πολὺ σύντομα τὶς διαφοροδιαβαθμίσεις ἢ τύπους τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ προτοῦ καταλήξουμε στὴν κορυφαία παραδοχὴ τοῦ Τσάτσου. Κατὰ τὴν ἔκθεση ἑμῶς αὐτὴ θὰ ἀποφύγουμε τὴν ἀναφορὰ στὰ ὑποστηρικτικὰ σημεῖα ποὺ προβάλλει ὁ Τσάτσος κατὰ τὴ συζήτηση καὶ ἀνάπτυξη τῶν θεσῶν του.

Ἄς συνοφίσουμε τὰ βασικὰ σημεῖα:

Ἡ ἀγάπη εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ κι' ἀποτελεῖ ἓνα νέο κανόνα στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἀναμεταξύ τους. Μὲ αὐτὴ ὁλοκληρῶνεται ἡ ἀνθρωπιά τοῦ ἀνθρώπου, κι' αὐτὴ ἔλυσε τὸ πρόβλημα τῆς συνπαρξέως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὴ ἔχει θεμέλιο τῆς λόγου. Σ' αὐτὴ λείπει τὸ στοιχεῖο τῆς ἔλξης τὸ ὁποῖον ὑπάρχει κυριαρχικὸ στὸν ἔρωτα. Ἡ ἀδελφούνη κι' ἡ ἀλληλεγγύη βασιλεύουν σ' αὐτὴν, δηλ. ἀγαπᾶς τὸν ἄλλο γιατί ἔχεις κοινὴ μοῖρα μ' αὐτόν. Τοῦτο κι' ὅλας δείχνει πῶς στὶς ρίζες τῆς ἀγάπης ὑπάρχει ὁ οἶκος. Ἄλλὰ ἔχει ἡ ἀγάπη ἀντίκρουσμα τὴν καθολικότητα, γενικὰ τὸν συνάνθρωπο σου καὶ ὄχι ἓνα ὀρισμένο πρόσωπο.

Ἀντίθετα ὁ ἔρωτας προϋποθέτει τὴν ἔλξη πρὸς τὴν ὠραία μορφή τῆς γυναίκας καὶ ὕστερα κατ' ἐπέκταση πρὸς κάθε ὠραία ὕλική μορφή. Ἡ ἔλξη αὐτὴ τοῦ ἔρωτα δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ λογικὴ, ἀλλὰ εἶναι γέννημα τῶν ἀλόγων δυνάμεών μας. Ἡ σαρκικὴ ἔνωση στὸν ἔρωτα ἔχει σκοπὸ τὴν ἔνωση μὲ τὴν εὐρεία γυναικεία μορφή. Ὡστόσο αὐτὸς ὁ ἔρωτας ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη πηγὴ γιὰ κάθε ἀνάγκη καὶ δημιουργία. Ὁ Τσάτσος δίνει σ' αὐτὸ τὸν ἔρωτα, δηλ. τὴν ἔλξη πρὸς τὰ πάνω, πολὺ μεγάλη σημασία. Ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῶν ἰδεῶν προέρχονται οἱ μεγάλες δημιουργίες. Αὐτὸς ὁ ἔρωτας πρὸς τὸ ἀγαθὸ φέρνει τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸν Θεό. Γράφει ὁ Τσάτσος τὸ ἑξῆς:

«Ὁ ἔρωτας βρίσκειται πάντα σὲ κάποια βαθμίδα τῆς σφάλας ποὺ σὲ ἀνεβάζει πρὸς τὸ Ἀπόλυτο. Ὁ καθένας μας ἀνεβαίνει ὅσο καὶ τὸ ὕψος τῆς ψυχῆς του».

Γιὰ νὰ δώσουμε μιὰ ἰδέα πόσο ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ ἐκτίμηση τοῦ Τσάτσου γιὰ τὸν ἔρωτα θὰ ἀναφέρουμε κατὰ λέξη μερικὲς προτάσεις του ἀπὸ τὸ τελευταῖο βιβλίον του «Διάλογοι σὲ μοναστήρι», ἄνκαι στὶς συνοπτικὲς ἐκθέσεις μας πιὸ πάνω διατηρήσαμε σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν ἴδια φρασεολογία τοῦ συγγραφέα.

Ἡ π ρ ὶ τ ῆ π ρ ὶ τ α σ ῆ ε ἴ ν α ι ἢ ἑ ξ ῆ ς: «Ἀπὸ κανένα ἄνθρωπο ποτὲ δὲν λείπει ὁλοκληρωτικὰ ὁ ἔρωτας, ἡ ἔλξη πρὸς τὴν ὕλη, πρὸς τὴ φύση. Ἄλλὰ τούτῃ ἡ ἔλξη δὲν εἶναι τὸ κύριο μέλημα τοῦ Χριστιανοῦ».

Ἡ δ ε ὕ τ ε ρ ῆ π ρ ὶ τ α σ ῆ ε ἴ ν α ι ἢ ἑ ξ ῆ ς: «Ἡ σαρκικὴ ἡδονὴ φθάνει στὴν ψηλότερη ἔνταση, μόνον ὅταν προσλάβῃ μεταφυσικὲς διαστάσεις, ὅταν τὸ σῶμα ἔχει πιά γίνει ἓνα μὲ τὸ πνεῦμα, ὅταν ὅλος ὁ ἄνθρωπος, ὕλη καὶ πνεῦμα, σὰν ἀδιαίτητη ἐνότητα ἐνωθοῦν μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦ «ἔρωτά τους».

Ἡ τ ρ ῖ τ ῆ π ρ ὶ τ α σ ῆ ε ἴ ν α ι ἢ ἑ ξ ῆ ς: «Ὁ σαρκικός ἔρωτας, τὸ ἱερώτερο κίνητρο ποὺ ἡ δημιουργία ἐμφύσησε στὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸ Δημιουργό του».

Καὶ ἡ τέταρτη πρόταση εἶναι ἡ ἐξῆς: «Ὁ σαρκι-
κὸς ἔρωτας εἶναι μιὰ μεγάλη γέφυρα πρὸς τὸ Ἄγαθόν, πρέπει νὰ τὸν ἔχῃς ζήσει
ὡς μεγάλῃ γέφυρα ἔστω καὶ μιὰ φορὰ στὴ ζωὴ σου».

Αὐτὰ λέγει ὁ Τσάτσος γιὰ τὸ ἔρωτα. Ἐνῶ τὴ φιλία, ποὺ εἶναι ἕνας ἰδιότυπος
ἔρωτας, θεωρεῖ σὰν τὸν εὐγενέστερο καρπὸ τοῦ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὴ ἡ φιλία ἀ-
ποτελεῖ τὸ τρίτο μέρος τοῦ τρίπτυχου τῶν τρόπων σύνδεσης τῶν ἀνθρώπων. Στὴ φι-
λία δὲν εἶναι τὸ σῶμα ποὺ ἔλκει ἀλλὰ ἡ ψυχὴ, δηλ. ἡ νοητὴ ὑπόστασις. Μὲ τὴ φιλία
ὁ ἄνθρωπος καταπολεμεῖ τὴ μοναξιά.

Τέλος ὁ Τσάτσος κοιτάζει τὴ συμπάθεια καὶ τὴ στοργὴ γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὸν
κύκλο. Εἰδικὰ ἡ στοργὴ ποὺ θγαίνει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρη-
σης καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ εἶναι γι' αὐτὸ πανανθρώπινη, κάποτε «ἀποκτᾶ τὴν
ἀξία τοῦ μεγάλου ἔρωτα, τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλίας».

Εἶν' ἀλήθεια πὼς πολὺ ἰδεοκρατικὰ ἀντιμετωπίζει ὁ Τσάτσος τὰ θέματα ἀγάπης,
ἔρωτας, φιλία, συμπάθεια, στοργή. Εἰδικὰ ἐπισημαίνει τὸν ἔρωτα, μὲ τὸ μεταφυσικό
του μέγεθος, ἀφοῦ με αὐτὸν μπορεῖς νὰ πλησιάσῃς τὸ Ἀπόλυτο ἢ Τέλειο, τὸν Θεό.
Κοιτάζοντας τὴν ποίησιν τοῦ Τσάτσου ἀνευρίσκουμε τίς μορφές αὐτῆς τοῦ ὄριμου
ἠθικοῦ πολιτισμοῦ μας μέσα στοὺς στίχους του. Σὲ δυὸ μάλιστα μακρόχρονα ποιήματά
του μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Οἱ μῦθοι τῆς δοκιμασίας», ποὺ ἔχουν τίτλους «Ὁ Ὀδυσσεὺς
μὲ τὴ Σειρήνα» καὶ «Ὀρφεὺς κ' Εὐρυδίκη» δείχνει τὴ δημιουργικὴ ἀξία τοῦ ἔρωτα,
τὸ πρῶτο μὲ τὸ ἀνθρώπινο πάθος καὶ στὸ δεύτερο μὲ τὸ μυστικὸ ἢ μεταφυσικὸ ὕψος.

Στὸν «Ὀδυσσεὺς μὲ τὴ Σειρήνα» λέγει σ' ἕνα μέρος ἡ Σειρήνα στὸν Ὀδυσσεὺς:

Μὰ ἐσὺ μιὰ ἐντέλεια μέρα ἂν σταματοῦσες
ἀπ' τὸνα ροδοχάραμά της στ' ἄλλο,
κι' ἂν μ' ἔσουρνες στὴν ἄμμο κι' ἂν δυνόσουν
Ἄντρας ἐσὺ ἐμένανε τὸ τέρας
σὲ ἀγάπη ἠδονικὴ νὰ μὲ καρφώσης,
γραφτὸ ναι, μάθε, ὡς τὰ ἔγκατά μου δάθη
νὰ ξεφυχήσῃ ἡ βία τῆς θάλασσας, νὰ γίνω
νύφη ξανθὴ τῆς γῆς, νὰ μοῦ φυτρώσουν
— τὰ θαύματα ἀπὸ σένα, ἀγάπη πλάστρα —
ἄσπροι γλουτοὶ καὶ κνήμες κι' ἴσια πόδια
ροδιὰ στὰ δάκτυλά τους, ἂν θελήσης,
ἄντρας, ἐσὺ ἐμένανε τὸ τέρας
νὰ μ' ἀγαπήσῃς πέρα ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου
τὸ νόμο, ὡς ν' ἀγαπᾶς ἴδια τὴ μοῖρα
ποὺ κυβερνάει, ὅπου ἀξία ἢ ζωὴ νὰ ζήσῃ.

Τοῦτο τὸ μέρος κι' ὅλας λέγει πὼς ἂν ὁ Ὀδυσσεὺς σὰν ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ πέ-
ρα ἀπὸ τὸ νόμο τῶν ἀνθρώπων ὡς ὑπέρβαση, σμίξει μὲ τὸ θαλάσσιο τέρας, τότε μιὰ
νέα δημιουργία θὰ γίνῃ καὶ τὸ τέρας θὰ μεταμορφωθῇ σὲ γῆινο πλάσμα, θ' ἀπο-
κτῆσῃ τὴν παλιά του ὠραιότητα. Τόση εἶναι ἡ δύναμις τοῦ σαρκικοῦ ἔρωτα ὅταν σ'
αὐτὸν διοχετευθῇ τὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σάρκα στοιχεῖο, δηλ. ἡ ἰδέα καὶ ἡ με-
ταφυσικὴ ἐνατένιση.

Ἀκόμα πιὸ συνταρακτικὰ καὶ ἐκδηλὰ φαίνεται ἡ ἀξία τοῦ ἔρωτα σὲ μιὰ φρά-
ση τοῦ Ὀρφεὺς στὴν σύνθεσις «Ὀρφεὺς καὶ Εὐρυδίκη».

Χάνω τὴν Εὐρυδίκη μου γι' αὐτὸ ἦρθα
γι' αὐτό. Γιατὶ ἡ Εὐρυδίκη μου δὲν εἶναι
μιὰ ζωὴ, μιὰ τέτοια ἢ μιὰ ἄλλη, μιὰ ὅποια, ὄχι,
εἶναι ὅλες οἱ ζωὲς μαζί κ' ἐκεῖνες
ποὺ πέρασαν κι' ἐκεῖνες ποὺ θάρθουνε.

Ἐδῶ τὸ πλάτος τοῦ ἔρωτα ἀπλώνεται σὲ χρονικὴ ἔκταση μεγάλη, στὸ παρελθόν, στὸ παρὸν καὶ στὸ μέλλον, παίρνει μ' ἄλλα λόγια μιὰ τεράστια διάσταση ἔξω ἀπὸ τὸν περιορισμένο χρόνο μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς, γίνεται ἱστορία.

Ἄλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ποιήματα τοῦ Ὁσάτσου κοιτάζει αὐτὰ τὰ μέρη τοῦ τρίπτυχου, εἴτε καθαρὰ σὰν κύριο θέμα εἴτε σὰν παρεκβάσεις. Π.χ. στὸ μεγάλο ποίημα «Μάνα καὶ γιὸς» ἀντιμετωπίζει πολὺπλευρα τὴ στοργή!

Τονίσαμε ἰδιαίτερα τοὺς δυὸ κύκλους, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ποίηση καὶ τὸν ἔρωτα, γιατί ὅπως εἶπαμε πρὸ πάνω, ξεχωριστὰ αὐτοὶ σηματοδοτοῦν τὴ φιλοσοφία τοῦ Ὁσάτσου, προπαντὸς χαρακτηρίζουν τὴν ποιητικὴ του πλευρὰ. Αὐτὴ τὴν ποιητικὴ του πλευρὰ φαίνεται πῶς ξεχωριστὰ συμπαθεῖ.

Ὅμως ἡ φιλοσοφία τοῦ Ὁσάτσου ἐκτείνεται σὲ πολλοὺς ἄλλους κύκλους. Τὰ σύμβολα, εἴτε στὴν τέχνη εἴτε στὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὸν ἀπασχόλησαν. Τὸ σύμβολο γιὰ τὸν Ὁσάτσο ἐκφράζει τὸ ἄλογο νόημα, ἀντίθετα μὲ τὴν κρίση καὶ τὴν ἔννοια ποὺ ἐκφράζουν τὸ ἔλλογο νόημα. Γι' αὐτὸ ἡ συμβολικὴ σκέψη χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα. Κεῖνο ὅμως τὸ πολὺ νευραλγικὸ, ποὺ ἔλους μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι ἡ περιβόητη «κρίση τῆς ἐποχῆς». Ὁ Ὁσάτσο ἀποδίδει τὴν κρίση αὐτὴ στὸ «ἰδεολογικὸ κενό». Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ κενὸ κυριαρχεῖ ὁ κυνικὸς ὠφελισμὸς. Αὐτὸς ὁ κυνικὸς ὠφελισμὸς μὲ τὴν ἀπλή καὶ κατανοητὴ ἀπ' ὄλους φιλοσοφία του, δὲν ἀφήνει μῆτε τὰ ἄτομα μῆτε τὰ ἔθνη ν' ἀναζητήσουν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ὕλικὴ εὐδαιμονία. Ἀποτελεσμα αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ παραμέρισμα τῆς δικαιοσύνης καὶ ἡ ὑπερίσχυση τοῦ συμφέροντος τοῦ ἰσχυρότερου. Ἄλλὰ αὐτὸς ὁ εὐδαιμονισμὸς μὲ τὸ ἔνδυμα τοῦ ὕλικου ὠφελισμοῦ εἶναι χυδαῖος καὶ ὀλότελα διάφορος ἀπὸ τὸν εὐδαιμονισμὸ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὶς ἀγαθὲς σχέσεις μιᾶς καλλιεργημένης ψυχῆς μὲ τὸ ἀγαθόν. Βέβαια, ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς ἔχει προσφέρει καὶ θετικὰ στοιχεῖα. Ἄλλὰ ἡ χρησιμοποίησις του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, μιὰν πολιτικὴ ποὺ διαρκῶς ἀλλάζει, ἔχει συνθλίψει τὴν καλὴ του πλευρὰ μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πτώση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ θασιζόταν στὸν ἑλληνικὸ λόγο ἢ διάνοια καὶ στὴν καθολικότητα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Τὸ κενὸ αὐτὸ τῆς σύγχρονης ψυχῆς ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη πίστεως μίαν πρώτη ἀρχή.

Ὅλοι κοιτᾶνε καὶ ἀναγνωρίζουν μόνον ἐκεῖνο ποὺ προσπίπτει στὶς αἰσθήσεις μας. Μὰ ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν πιστεῦει σὲ μιὰν ἀνώτερη καὶ πρώτη ἀρχή, ἀπογυμνώνεται ἀπὸ κάθε ἀνώτερο κραδασμὸ, δὲν ἔχει πιά ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ καὶ στόχο καὶ κατακυκλᾷ μέσα στὰ σκοτάδια τῆς ἀπόγνωσης. Ἡ ἀπόγνωση δημιουργεῖ τὸ ἄγχος καὶ ὀδηγεῖ πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφή. Δυστυχῶς ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ τέχνη ἱστοροῦν αὐτὴ τὴν ἀπόγνωση τῆς ἐποχῆς μας, χωρὶς νὰ προσφέρουν ἀνατάσεις.

Κι' ὁ Ὁσάτσο θεωρεῖ ὡς μόνη σωτηρία τὴν ἐπάνοδο τῶν ἰδεῶν μιᾶς ἐποχῆς ὁμοίας μὲ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας. Συνυφασμένο εἶναι τὸ ἐρώτημα ποῖα εἶναι ἡ σημασία τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς. Στὴν ἀπάντησις τοῦ Ὁσάτσου πρὸς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐγκλείεται τὸ ἰδεολογικὸ του πιστεύω. Ὁ Ὁσάτσο θέλει τὴν ἐγκόσμια ζωὴ σὰν εὐκαιρία αὐτογνωσίας. Δηλαδή ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ εἶναι ἕνας ἀγῶνας γιὰ δημιουργία ἔργων ποὺ θὰ σὲ πλησιάσουν πρὸς τὸ Θεό. Αὐτὸς ὁ ἀγῶνας γιὰ δημιουργία ἀνυψώνει τὸ «ἐγώ», τοῦ δίνει σκοπὸ καὶ τὸν βοηθεῖ στὴν καλλιέργειά του. «Κάθε κοσμοθεωρία τῆς ἀπόγνωσης, λέγει, ἀρχίζει ἀπὸ ἕνα χαλασμένον ἐγώ».

Μιὰ ἄλλη φιλοσοφικὴ ἀπασχόλησις τοῦ Ὁσάτσου εἶναι ἡ προσπάθεια γιὰ ἀνεύρεση ἀντικειμενικοῦ κριτηρίου γιὰ νὰ ἐκτιμηθῇ μὲ αὐτὸ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν πιστεῦει πῶς ὁ χρόνος, ὁ χῶρος καὶ ἡ σχετικότητα μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἀλάθηστα ἀντικειμενικὰ κριτήρια. Καὶ ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ἔχουν τὴν τυραννικὴ δύναμη τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου, γ' αὐτὸ εἶναι δεινὰ γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψιν. Γιατὶ εἶναι δύσκολο νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὸ περιβάλλον μας καὶ τὸ χρόνο μας, δηλ. ἀπὸ

τις μορφές του πολιτισμού μας και να δοῦμε ἀδέσμευτοι τὸ ἠθικὸ καὶ αἰσθητικὸ ὄρθο. Σὲ μιὰ στιγμή μάλιστα ὁ Τσάτσος λέγει:

«Ὁ ἄνθρωπος πορεύεται μέσα σὲ ἓνα ἄπειρο πέλαγος δυνατῶν μορφῶν ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς τάξης ἢ καὶ μορφῶν ποίησης καὶ τέχνης, πού εἶναι ἰσότιμες ἢ ἂν θέλετε, ἢ κάθε μιὰ εἶναι σωστή γιὰ τὸν τόπο καὶ τὴν ἐποχὴ της».

Ἄλλὰ καὶ ὁ σχετικισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι σχετικὸς; Καὶ ἐφόσον ὅλα αὐτὰ εἶναι ὑποκειμενικὰ κριτήρια θέτει σὰν σκοπὸ πού μὲ δάση του θὰ ἐκτιμήσουμε ἀντικειμενικῶς κριτικὰ κάτι, τὸν Λόγο καὶ τὴν Ἐλευθερία, τὰ ὁποῖα ὅμως στὴν ἀπόλυτή τους ἔννοια εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ «Ἀπόλυτο» δηλ. ὁ Θεὸς.

Καὶ ἀφήσαμε τελευταίον στὴν ἐκθεσὴ μας αὐτὴ, τὶς γενναῖες πραγματικὰ ἀπόψεις τοῦ Τσάτσου, γιὰ τὴ θέση τῆς Ἑλλάδας, καλύτερα τοῦ Ἑλληνα μέσα στὸν Εὐρωπαϊκὸ κόσμον. Κατὰ τὸν Τσάτσον ὁ Ἑλληνας δὲν ἐνδιαφέρει σὰν ἔθνος, ἀλλὰ σὰν εἶδος ἀνθρώπου, ἓνα εἶδος ἀνθρώπινου νοῦ. Καὶ ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἓνα σύστημα ὅπου πρωτεύει ὁ Λόγος, δηλ. ἡ διάνοια. Γιὰ τὸν Τσάτσον οἱ Ἕλληνες ὄλων τῶν ἐποχῶν ἀποτελοῦν μιὰν κατηγορίαν τοῦ ἱστορικοῦ λόγου. Μόνον σὰν εἶδος ἀνθρώπινου νοῦ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται, ἀλλοιώτικα δὲν μπορεῖς νὰ ζήσης μιὰν ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες κατεστάσεις τοῦ ἀνθρώπου στὸ χῶρον τοῦ πνεύματος, τονίζει ὁ ἴδιος. Τὸ πόσο ἐκτιμᾷ τὸν Ἑλληνα ὁ Τσάτσος φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς δήλωση, τὴν πολὺ κολακευτικὴν:

«τὸν ἄνθρωπον τὸν ἐπλασε ὁ Θεός. Τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον τὸν ἐπλασε ἡ Ἑλλάδα».

«Ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα ξεκινᾷ ὁ καθένας γιὰ νὰ συνθέσῃ τὶς διαφορὰς ὀψεις τῆς ζωῆς καὶ νὰ τοὺς δώσῃ νόημα. Βέβαια ἡ ἔννοια Ἑλλάδα εἶναι πολυεδρική, ὅπως συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ μεγάλα ἔθνη. Ἄλλὰ ἔχει καταπληκτικὰ πολλὰς πλευρὰς αὐτὴ ἡ ἔννοια Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ ὁ καθένας ξένος ἢ Ἑλληνας διάφορα τὶς ἀντιλαμβάνεται. Καὶ προχωρεῖ ὁ Τσάτσος στὴν ἀντίκρουση τῆς Νέας Ἑλλάδας τῶν τελευταίων 150 χρόνων, κοιτάζοντας νὰ βρῆ τὴ δικαιολογία τῶν ἀντιφάσεων πού παρατηροῦνται σ' αὐτήν. Γι' αὐτὸν ὁ Νεοέλληνας προέρχεται ἀπὸ δύο ἀντίθετες φλέβες πού πότε ὑπερισχύει ἡ μιὰ, ἡ καλὴ, κι' ἔχουμε ἀκμὴ, καὶ πότε ἡ ἄλλη κι' ἔχουμε παρακμὴ. Γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος, λέγει, βρῆκε τὸν ἰδανικὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ βρῆκε καὶ τὸ ἀδυσώπητον ἄτομον. Καὶ δυστυχῶς αὐτὴ ἡ ἀντίθεση μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ στὸν Ἑλληνα παρουσιάζεται σὲ καταπληκτικὰ μεγάλο μέγεθος. Ἄλλὰ τὸ μέγαλον πρόβλημα τοῦ Νεοέλληνα εἶναι ἡ δυσκολία τῆς συνύπαρξῃ ἐλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ δηλ. ἡ μίξις τῶν ἀρετῶν πού ἔχουν διάφορη φύση. Κι' ὅμως ὁ Ἑλληνας κατόρθωσε νὰ συγκεράσῃ σὲ μεγάλο βαθμὸ αὐτὰς τὶς δύο ἀρετὰς. Ὁ Τσάτσος ἐξηγεῖ τὸν συγκεκριμένον μὲ δάση τὸ πῶς καὶ οἱ δύο, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, βλέπουν καὶ πᾶνε στὸν ἄνθρωπον. Καὶ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος στὸ ἐρώτημα πού ἔθεσε ὁ ἴδιος, δηλ. τί εἴμαστε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Καὶ λέει πῶς ὑπάρχουν δύο τύποι Ἑλλήνων. Ὁ ἓνας εἶναι ἰδεατὸς Ἑλληνας, πού ἐπλασε τὸν ἰδεατὸν ἄνθρωπον, κι' ὁ ἄλλος εἶναι ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος, ἡ ἄρνησις. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψις μεσότητος ἀνάμεσα στὸν ἰδεατὸν καὶ πραγματικὸν ἄνθρωπον ἐμπόδισε τὶς πρὸς πολλὰς φορὰς τὸν Ἑλληνα νὰ πραγματοποιήσῃ τὶς ὑψηλὰς συλλήψεις του. Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν πλευρὰ ἡ μοναξιά τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὸ δλιγάρηθμό του συνέβαλαν στὴν παρεμπόδιση του γιὰ μεγαλοεργίες. Τέλος ὁ Τσάτσος δίνει καὶ μιὰν ἀπάντησιν στὴν κατηγορίαν πῶς ὁ Νεοέλληνας δὲν εἶναι καθαρόαιμος. Ποιὸς λαὸς εἶναι καθαρόαιμος; ρωτᾷ. Δὲν ὑπάρχει πούθενά βιολογικὴ συνέχεια. Ἡ γλώσσα, τὸ ἦθος καὶ τὸ πνεῦμα χαρακτηρίζουν καὶ κρατοῦν τὴν συνέχεια. Ἡ συνέ-

δηση τῆς συνέχειας καὶ τῆς ἐνότητας εἶναι ἡ προσδιοριστικὴ οὐσία κάθε ἔθνους καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ.

Ἡ ὠραία ἢ περιπλάνηση μέσα στὸν φιλοσοφικὸ καὶ ποιητικὸ λόγο τοῦ Τσάτσου. Ἀλλὰ ἡ ξεχωριστὴ προσήλωσή του στὰ θέματα αἰσθητικῆς, ἡ μεγάλη του διεισδυτικὴ ἐργασία πάνω στὴν ποίηση, μᾶς ἐπαναφέρει στὸ τμήμα αὐτὸ γιὰ κάποιες συμπληρωματικὲς εὐχαριστήσεις. Γιατὶ δὲν εἶναι μεγαλύτερη χαρὰ ἀπὸ τὴ στόχαση πάνω στὰ ὠραία πράγματα τῆς ζωῆς, εἰδικὰ πάνω στὴν ὁμορφιά. Ἡ ἀντίθετη στάση του πρὸς τὴ μοντέρνα τέχνη ἐξακολουθεῖ νὰ διατυπώνεται στὰ νέα του κείμενα ὄχι ἀπὸ δογματισμὸ. Τάχα καὶ οἱ θεωρητικοὶ τῆς μοντέρνας ποίησης καὶ τεχνικῆς δὲν δογματίζουν μὲ τὸ νὰ λέγε πὼς ἡ ποίηση πρέπει νὰ ἐκφράζη τὴν ἐποχὴ τῆς καὶ στὴν ἐποχὴ μας προεξάρχει ἢ ἀπόγνωση, ἢ κατάληξη δηλ. τοῦ κενοῦ μας; Ἡ ποίηση πρέπει νὰ ἐκφράζει κατὰ τὸν Τσάτσο τὸ αἰώνιο μὲ τὸ δικό της τρόπο. Καὶ ἐλέγχει μὲ αὐστηρότητα τὴν ἀποψη τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς μοντέρνας αὐτῆς ποίησης ποὺ τάχατε ἢ σημερινὴ ποίηση ἐκφράζει τὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ ποίηση εἴκοσι αἰώνων ἀπέτυχε νὰ τὸ κατορθώσει. Δὲν δέχεται τίς συνταγὲς γιὰ ποιητικὴ γραφὴ, ποὺ δημιουργεῖ ἓνα εἶδος μονοτονίας. Τὸ γνήσιο πνεῦμα ἐκφράζεται ἀδέσμευτα κι' ὄχι μὲ προκαθορισμένο τρόπο, ἀλλὰ ποικίλλει ἐξωτερικὰ καὶ κατὰ τὴν ψυχικὴ διάθεση τοῦ δημιουργοῦ. Οἱ τεχνοτροπίες διαδέχονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, ἢ ἐκφραση ἢ παλιὰ δὲν ἐπαναλαμβάνεται, ἀλλὰ πάντοτε πρέπει νὰ ὑπάρχει ἡ ἰσορροπήση φαντασίας καὶ διάνοις δηλ. ἁρμονικὸς συγκερασμὸς ἀλόγων καὶ ἐλλόγων στοιχείων. Κι' ἐπιμένει πὼς τὸ ποίημα πρέπει νὰ γεννᾷ τὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση, ἐκείνη τὴ συγκίνηση ποὺ προσφέρει τὸ ὠραίο, κι' ὄχι ἄλλες συγκινήσεις ὅπως εἶναι ἡ αἰσθηματικὴ ἢ ἠθικὴ συγκίνηση.

Εἶν' ἀλήθεια πὼς ἡ περιπλάνηση μέσα στὰ κείμενα τοῦ Τσάτσου πάντοτε καὶ στὴν ἐπανάληψη κατὰ καινούργιο σοῦ προσφέρει. Τῶχουν οἱ δυνατὲς προσωπικότητες τὸ χάρισμα νὰ σὲ συναρπάξουν κι' ὅταν ἐπανερχονται σὲ κάποιες ἀπόψεις καὶ πεποιθήσεις τους, ποὺ ἀνέλυσαν διεξοδικὰ σὲ πιὸ παλιὰ τους παρουσιά. Γιατὶ μιὰ καινούργια διάθεση τους τοὺς ὀδήγησε στὴν ἐπανάληψη καὶ κάποια καινούργια συγκίνηση τοὺς ξύπνησε νέους ἤχους καὶ νέες εἰκόνας ποὺ σοῦ μεταδίδονται ὅταν ἀπολύτως καινούργοι κραδασμοί, ἔστω κι' ἂν γνωρίζεις τοὺς βασικοὺς φθόγγους. Ὡστόσο ἓνα ὁμίλημα κάποτε πρέπει νὰ καταλήξῃ κι' ἄς εἶναι αὐτὴ ἡ βιασύνη γιὰ μιὰ κατάληξη κάπως ἀδικη.. Ὁ Τσάτσος σ' ἓνα ποίημα του λέγει:

Σιχάθηκα τὰ ὠραία καὶ τὰ σοφὰ
τὴν ἀρετὴ, τὸν ἔρωτα,
τίς πατημένες στράτες,
ποῦ βῆμα — βῆμα
μᾶς ὑψώνουνε πρὸς τὰ ἱερὰ μυστήρια
Ἄ! νὰ μποροῦσα ν'ἄφτανα ὡς σ' Ἐσὲ
Θεέ μου, χωρὶς γιοφύρια.

Σ' αὐτὸ τὸ ποιηματάκι ὁ Τσάτσος συνοφίζει βασικὲς του πεποιθήσεις. Πολλοὶ εἶναι οἱ δρόμοι ἢ οἱ γέφυρες ποὺ σὲ πλησιάζουν πρὸς τὸ Θεό: ἡ ὁμορφιά, ἡ σοφία, ἡ ἀρετὴ ὁ ἔρωτας. Θὰ μποροῦσε, λέγει, γυμνὸς ἀπ' ὅλα αὐτὰ, νὰ πλησιάσῃ ἀπ' εὐθείας τὸ θεῖο; Τάχατε ἀναζητᾷ τὸν δι' ἀποκαλύψεως τρόπο πλησιάσματος; Πόθος θαθὺς καὶ μέγιστος.

ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, δ. ι.

Πρόεδρος «Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου»

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ

Ἄν θᾶθελε ἕνας σύντομα νὰ χαρακτηρίσῃ τὶς προσδοκίαι τοῦ Κωνσταντίνου Τσατσοῦ ἀπὸ τὴν παιδεία θὰ μπορούσε νὰ πῆ πὼς ἡ παιδεία πρέπει νὰ δημιουργῇ ἀνθρώπους πνευματικούς, ἀνθρώπους καταρτισμένους βέβαια γνωσιολογικά, ὅμως μὲ προοπτικὴς πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ διαφερόντων. Ἀνθρώπους ἀκόμη πού νὰ εἶναι στήριγμα τῆς δημοκρατίας. Δέχεται ἀκόμη ὅτι ἡ παιδεία ἔχει μεγάλη δύναμη καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ κατευθύνεται καὶ νὰ λειτουργῇ σωστά, νᾶναι βάση τῆς πολιτείας. Στὴν πολιτεία δίνει μιὰ ἀποστολὴ σὰν τὴν ἀρχαία πόλη, τὴν Πλατωνικὴ πολιτεία, νὰ δημιουργῇ καὶ νὰ κρατῇ ἐλεύθερους τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε κι' αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους νὰ στηρίζουν καὶ νὰ μεγαλώνουν τὴν πολιτεία.

Ἡ παιδεία ἀποσκοπεῖ νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν ἄνθρωπο, νὰ τὸν κάμῃ νὰ μπορῇ καὶ νὰ θέλῃ νὰ εἶναι ἐλεύθερος. Εἶναι ἡ ἴδια ἔργο ἐλευθέρων ἀνθρώπων γιὰ ἐλεύθερους. Προηγούμενως ὅμως εἶναι μιὰ ὑποδούλωση, κάμνει τοὺς ἀνθρώπους ὅπως τοὺς θέλει, ἀπαιτεῖ πειθαρχία. Ἡ ὑποδούλωση, ὅμως εἶναι προσωρινή, εἶναι ἕνα στάδιο πού ἔχει στόχο τὴν ἀπελευθέρωση, τὴ μόνιμη δυνατότητα ἀπελευθέρωσης. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν παιδεία ἐλευθερώνεται.

Ἐξ ἄλλου οἱ περιορισμοί, τὰ ἐπιβαλλόμενα καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀνάλογα μὲ τὶς διάφορες περιπτώσεις καὶ περιόδους ἡλικίας. Στὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση «ἡ δογματικότης εἶναι σχεδὸν ἀπεριόριστη». Τὰ πράγματα εἶναι ὅλα καθορισμένα. Στὴ μέση ἐκπαίδευση ἀφήνεται τὸ πνεῦμα σιγὰ - σιγὰ νὰ ἐλευθερωθῇ, ἀλλὰ μέσα σὲ περιορισμένα πάλι ὅρια. Ἡ πολιτεία σ' αὐτὰ τὰ στάδια ἔχει δικαίωμα καὶ καθῆκον ν' ἀπαγορεύῃ καὶ νὰ περιορίζῃ κάθε ἀντίθετη διδασκαλία. Ἡ πολιτεία ἐκλέγει καὶ διαδίδει τὸ καλύτερο γιὰ τοὺς πολῖτες τῆς, ὅτι δὲ προσφέρει εἶναι ὑπεύθυνο κι' αὐτὴ ἔχει τὸ πρόγραμμά τῆς. Ὁ νέος πρὶν φτάσῃ στὴν ὠριμότητα, δὲν πρέπει νὰ μὲνῃ ἔκθετος. Ὁ περιορισμὸς ἐνδείκνυται, ἔστω κι' ἂν οἱ διάφοροι ἐπηρεασμοὶ μπορεῖ νὰ εἶναι καλοὶ. Ἄν τοῦτο θεωρῆται ἀντιδημοκρατικόν, δὲν ὑπάρχει ἄλλη λύση. Οἱ περιορισμοὶ εἶναι ἀναγκαῖοι, γιὰτι «καὶ στὴν πιὸ ἐλεύθερη πολιτεία, στὴν πιὸ δημοκρατικὴ, ὅλες οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες καὶ ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία ἀκόμα, πρέπει νὰ ὑποβληθοῦν σὲ περιορισμούς» σὲ αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς περιορισμοὺς τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, πού καταχρώνουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν κίνδυνον νὰ πέσῃ σὲ χειρότερη πνευματικὴ δουλεία, σ' ἐκείνην πού ἀποβλέπει στὴ δημιουργία χάους καὶ στὴ διάλυση τῆς πολιτείας».

Στὴν ἀνώτερη παιδεία τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Στὴν ἡλικία αὐτὴ, τὴν ὠριμὴ πιά, κανένας περιορισμὸς δὲν χωρεῖ. Ὅλα θὰ διδασκοῦν φανερά πιά καὶ οἱ πλάνες καὶ οἱ ἐπικίνδυνες θεωρίες καὶ ἐκείνες τῶν ἀκρων. Στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ μάθηση δὲν ὑπάρχει περιορισμὸς, ἀφοῦ ὁ στόχος εἶναι νὰ βρεθῇ ἡ ἀλήθεια. «Ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ βιβλίον δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθοῦν. Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντιδικία τῆς περισσότερης ἀλήθειας καὶ τοῦ περισσότερου ψεύδους προχωρεῖ ὁ ἄνθρωπος πρὸς μιὰ πάντα πιὸ ολοκληρωμένη ἀλήθεια. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλύτερον, τὸ ἱερώτερον ἄθλημά του. Ἀλλὰ τὸ ἱερό σὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση εἶναι ἡ ἐλεύθερη ἔρευνα καὶ ἡ ἐλεύθερη μετάδοση τῶν πορισμάτων τῆς, ὅταν ἡ μετάδοση αὐτὴ γίνεται μὲ τὴν πρόθεση νὰ γνωσθῇ ἡ ἀλήθεια. Ἡ καθαρὴ αὐτὴ πρόθεση σαφῶς ὑπάρχει, ὅταν ἡ μετάδοση γίνεται πρὸς ἀνθρώπους πνευματικὰ ὠριμοὺς νὰ τὴ δεχθοῦν κριτικά, ὅταν γιὰ τὴν μετάδοσιν χρησιμοποιοῦνται τὰ λιτὰ μέσα τῆς λογικῆς, χωρὶς καμμιὰ πλάγια προσπάθεια ν' ἀναρριπίζωνται πάθη καὶ αἰσθηματισμοί».

Μιὰ νέα θεωρία θὰ πιαστῇ, θὰ γίνῃ δεκτὴ ἂν κριθῇ ἄξια ἀπὸ τοὺς πολλοὺς,

τούς ειδικούς. Κανένας δὲν δικαιούται νὰ τὴν ἐπιβάλῃ στοὺς ἀνώριμους. Ἡ πολιτεία δὲν πρέπει ν' ἀνέχεται κάτι τέτοιο, δὲν πρέπει νὰ προστατεύῃ μιὰ τέτοια ἀλήθεια· ἀκόμη πρέπει καὶ νὰ τὴν ἀπαγορεύῃ. «Ἡ μετάδοσις ἔστω καὶ μιᾶς ἀλήθειας, ὅταν ἐπιχειρῆται ὄχι μὲ λογικά, ἀλλὰ μὲ παθολογικά μέσα καὶ ἀπευθύνεται, χωρὶς διάκριση, πρὸς ἱκανοὺς καὶ ἀνίκανοὺς νὰ τὴ δεχτοῦν κριτικά, δὲν ἀξίζει καμμιά προστασία. Ὅταν μάλιστα θέτῃ σὲ κίνδυνον τοὺς βέβαιους καρποὺς ποὺ ἀποδίδει ἡ παλαιὰ ἀλήθεια, αὐτὴ ποὺ κρατεῖ σὲ μιὰ πολιτεία, ἔχει ὑποχρέωσις ἡ πολιτεία νὰ τὴν ἀπαγορεύσῃ καὶ νὰ τὴν καταδιώκῃ». Πρέπει νὰ γίνεταί διάκρισις ἀνάμεσα στὴν παιδεία καὶ τὴν προπαγάνδα καὶ ν' ἀποβάλλεται ἡ δεύτερη. «Ἐπάρχουν ὅρια καὶ μπορεῖ μὲ καθαρότητα νὰ χαραχθοῦν μεταξὺ ἐλευθερίας τῆς προπαγάνδας καὶ ἐλευθερίας τῆς ἐπιστήμης. Ἡ προπαγάνδα εἶναι μιὰ διεφθαρμένη παιδεία, εἶναι παρέκβασις παιδείας καὶ μιὰ ἐλεύθερη παιδεία, μιὰ ἀληθινὴ δημοκρατία χρέος ἔχει ὄχι νὰ τὴν κατοχυρώσῃ ἀλλὰ νὰ τὴν ἀπαγορεύσῃ».

Ὅπως δὲ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν παιδεία, τὴν ἔχει ἡ δημοκρατία δηλ. ἡ πολιτεία, ἔτσι καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ δημοκρατία τὴν ἔχει ἡ παιδεία. Ἡ καλὴ πολιτεία εἶναι ἔργο τῆς παιδείας καὶ ἡ καλὴ παιδεία εἶναι φροντίδα τῆς πολιτείας. Καὶ οἱ δύο ἀνθίζουν μέσα στὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο δημιουργοῦν ἐλευθερία. Τίς βασικὲς ἀρχές τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς παιδείας δὲν δικαιούται κανένας νὰ τίς ἀντιμάχεται. Οὔτε ἡ Ἐκκλησία — παρ' ὅλο ποὺ αὐτὴ ἔχει δική της παιδεία — οὔτε ὁμάδες, οὔτε ἄτομα δικαιούται νὰ διδάσκουν ἀντίθετα. Κανένας δὲν δικαιούται νὰ διδάσκῃ ἀντίθετα πρὸς αὐτὸ τὸ βασικὸ πλαίσιο, ἐκτὸς ἂν μὲ θεμιτοὺς τρόπους κερδίσῃ τὴν πλειοψηφία. Ἡ πολιτεία μὲ τὴ συνέχεια, τὴν ἱστορικότητά της, τὴν ὑπευθυνότητα εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος φορέας καὶ καθοριστὴς αὐτῶν τῶν μόνιμων στοιχείων ὕστερα ἔρχεται αὐτὰ νὰ τὰ καλλιεργήσῃ ἢ παιδεία. Ἐπομένως ἡ παιδεία εἶναι ἕνα ὄργανο στὰ χέρια τῆς πολιτείας στὸ ἔργο της νὰ πλάσῃ δημοκρατικοὺς ἀνθρώπους.

Ἡ παιδεία δὲν εἶναι σκοπός, εἶναι μέσο, εἶναι τρόπος, εἶναι μετάδοσις τῆς οὐσίας. Ἄν τὸ ξεχάσῃ αὐτό, μένει στὸ δρόμο καὶ πελαγοδρομεῖ. Τὰ ἄλλα, τὰ ἐνδιάμεσα εἶναι προϋποθέσεις, δὲν εἶναι ἡ οὐσία. Εἶναι μετάδοσις ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ κατέχουν, ποὺ μποροῦν σὲ κείνους ποὺ δὲν κατέχουν, ποὺ θέλουν καθοδήγησις. Αὐτὴ ἡ παιδεία κινεῖ τὸ πνεῦμα μέσα στὸ χρόνο, ἔτσι ὥστε νὰ συνεχίζεται ἡ παράδοσις τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ δημιουργία τους. Χωρὶς αὐτὴν ὑπάρχει στασιμότητα, δημιουργεῖται δυστυχία. Σκοπὸς εἶναι πάντα ὁ ἀξίος πολίτης, ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀρτίωσις τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι ἡ ὕλική του εὐημερία. Εἶναι μιὰ πρωταρχικὴ λειτουργία τῆς πολιτείας. Μ' αὐτὰ ὅλα βέβαια παράλληλα βαίνει καὶ ἡ εὐζωία, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν εἶναι θέμα μόνον ὕλικῶν ἀγαθῶν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ Ἑλληνικὴ πολιτεία ποὺ δὲν ἔχει οὔτε ἔγχο οὔτε πλοῦτο νὰ προβάλλῃ, θ' ἀναδειχθῇ μόνον μὲ τὴν πνευματικὴ της δημιουργικότητα.

Μὲ τὸν ὅρο πνευματικότητα ὅμως δὲν πρέπει νὰ νοῆται κάτι τὸ ἐξωπραγματικόν, τὸ ἀπῶλυτα θεωρητικόν. Τὸ σχολεῖο πρέπει ν' ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, νὰ δίνῃ τὸ ἔμφυχο ὕλικόν ποὺ αὐτὴ χρειάζεται. Πρέπει νὰ δημιουργοῦνται χρήσιμοι πολῖτες, γιὰ νὰ ἀφομοιώνωνται, νὰ προσλαμβάνωνται στὴν κοινωνία, νὰ συμπληρώνουν κενὰ, νὰ ἱκανοποιοῦν ἀνάγκες γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθῇ ἀντίθεση. Ὁ κανένας νὰ βοηθῆται ν' ἀναπτύσσεται στὸν τομέα ποὺ μπορεῖ. Ὅμως ὁ κανένας θὰ ὄρῃ τὸ δρόμο του μόνος του: Τὸ σχολεῖο δὲν θὰ ἐπιβάλῃ σὲ κανένα τίς σπουδὲς ποὺ θὰ κάμῃ· θὰ ἐκλέξῃ μόνος του, ἀλλὰ μετὰ θὰ πειθαρχῇ. Θὰ πρέπει νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσις, ἀλλὰ πάντα νὰ στηρίζεται πάνω σὲ ἀνθρωπιστικὸ ὑπόβαθρο. Αὐτὲς οἱ δύο ἀπαιτήσεις μποροῦν νὰ συνυπάρχουν, δὲν εἶναι ἀντίθετες. «Μόνον ἡ ἀνοησία ἢ ἡ κακοδουλία μπορεῖ νὰ θέσῃ τὴν ἐπαγγελματικὴν ἐκπαίδευσις καὶ τὴν ἐπέκτασή της σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς γενικοὺς ἀνθρωπιστικοὺς σκοποὺς». Οἱ πρακτικοὶ ἀνθρωποὶ μπορεῖ κάλλιστα καὶ πρέπει νὰ εἶναι καὶ πνευματικοί. «Οἱ πρακτικοί

άνθρωποι δὲν εἶναι ἐκείνοι πού περιφρονοῦν τὴν θεωρητικότητα καὶ τὴν ψυχικότητα, ἀλλὰ ἐκείνοι πού τὰς ζωντανεύουν καὶ τὰς θέτουν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ζωῆς». Τὸ μέτρο μεταξύ ὄλων τῶν ἀκροτήτων θὰ εἶναι βασικὴ ἀρετὴ τῆς. Μόνο ἔνας ἔτσι ἐξοπλισμένος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπικρατήσῃ στὸν κόσμον τῶν πολλῶν γνώσεων, τῶν πρακτικῶν εἰδικότητων, τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων, τῶν πολλῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν τῆς σημερινῆς κοινωνίας.

**

Χρειαζονται δέβαια ἀλλαγές καὶ προσθήκες κυρίως στὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση καὶ περισσότερο στὰ προγράμματα. Ὅμως ἡ παιδεία δὲν θὰ βελτιωθῆ μόνο μὲ τίς ἀλλαγές, μὲ καλύτερη ὀργάνωση, ἀλλὰ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ ἀλλαγές θὰ γίνουν ὄχι μὲ νόμους ἀλλὰ μὲ ἀλλαγὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἐκεῖνο πού ἀστοχεῖ εἶναι οἱ ἄνθρωποι. Οἱ δὲ ἄνθρωποι θ' ἀλλάξουν μὲ τὴν παιδεία. «Οἱ μεγάλοι ἡγέτες εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κατὰ κάποιον ποσοστὸ καὶ γεννήματα τῆς παιδείας... Ὅτι πάντες ἐμεῖς μπορεῖ νὰ δώσουμε γιὰ νὰ γίνουν καλύτεροι καὶ οἱ ἡγέτες καὶ οἱ πολῖτες εἶναι ἡ παιδεία. Χωρὶς αὐτὴν οὔτε ἐθνικὴ αὐτοσυνείδηση, οὔτε λειτουργία σωστῆ τῆς πολιτειακῆς μηχανῆς μπορεῖ ποτὲ νὰ ὑπάρξῃ». Τὴν παιδεία θὰ τὴν ἀνυψώσῃ ἡ πολιτεία, ἔστω καὶ ἀτελής ἢ ἴδια. Ἐδῶ ὑπάρχει δέβαια μιὰ ἀδυναμία, μιὰ ἀντίφαση, ἀλλὰ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργο τῶν διαλεκτῶν μεγάλο, γιὰτὶ αὐτοὶ θὰ δώσουν τὴν πνοή, αὐτοὶ θὰ προκαλέσουν τὴν ἀλλαγὴ. Σὲ κάθε ἀλλαγὴ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὴ μακρὰ μας παράδοση. «Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν... ὅτι ὁ λαός μας, ἂν καὶ νέος ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, ἀποτελεῖ τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν πολυχρονίου ἱστορίας, μιᾶς πνευματικῆς παραδόσεως ἀρχομένης ἀπὸ στάδια παλαιότερα καὶ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν καὶ μὴ διακοπτομένης οὔτε κατὰ τὰς σκοτεινότερας αὐτῆς περιόδους... Λαὸς ἔχων συνείδησιν τοῦ τί σημαίνει ἱστορία, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμᾷ τὸ ἀνεκτίμητον προνόμιον ἐνὸς τοιούτου ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ κανόνος...»

Νὰ ἔχουμε ἀκόμη ὑπ' ὄψῃ μας ὅτι οἱ ἀπαιτήσεις μας κι' οἱ ἀλλαγές πού θὰ κάνομε θάναι σύμφωνες μὲ τίς οἰκονομικὲς μας δυνατότητες. Εἴμαστε πολῖτες αὐτῆς τῆς χώρας καὶ μέσα σ' αὐτὴ θὰ ζήσουμε· οὔτε μποροῦμε ν' ἀπαιτοῦμε περισσότερα ἀπὸ ὅσα μᾶς προσφέρει, μπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρῃ.

Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ κάθε εὐκαιρία γιὰ νὰ παιδεύεται. Ἡ ἀγωγή συντελεῖται μὲ κάθε ἐπαφή τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ γύρω του κόσμον. «Παιδεία εἶναι κάθε στιγμή ζωῆς ὅπου κάποια πνευματικὴ δύναμις προσφέρει ἕνα ἄλλο νόημα σὲ κάποιον πού δὲν τὸ κατέχει». Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ παιδεύεται παντοῦ καὶ πάντοτε. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει σὲ κάθε στιγμή νὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ δέχεται ἐπιδράσεις καὶ νὰ διαμορφώσῃ ἀξίες. Ἀπ' αὐτὸ κρίνεται ἢ πρόοδος του καὶ γενικὰ τῆς κοινωνίας του. «Ἡ πνευματικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου κρίνεται ἀπὸ τὴν ἱκανότητά του ἀκριβῶς νὰ εἶναι πάντα ἔτοιμος δέκτης, νὰ ξέρῃ κάθε στιγμή νὰ κερδίζει ἀπ' ὅτι τὸν περιβάλλει». Γιὰ νὰ τὸ κατορθώσῃ ὅμως αὐτό, πρέπει νὰ ζῇ ἔντονα τὸ παρόν, νὰναυ συγκεντρωμένος στὴ συγκεκριμένη στιγμή. Τὸ παρόν εἶναι τὸ πιὸ πραγματικὸ ἀπὸ κάθε ἄλλο. Φυγὴ ἀπ' αὐτὸ μὲ τὴ φαντασία ἢ τὴν ἀνάμνηση εἶναι χάσιμο τοῦ παρόντος, εἶναι σκόρπισμα. Εἶναι ὅμως καὶ τοῦτο θέμα ἀγωγῆς.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια τῆς ἀγωγῆς σὰν μιᾶς συνεχοῦς διαδικασίας βλέπει καὶ τὴ συνεχῆ παιδεία, τὴ διὰ βίου παιδεία. Σ' ὅλη τὴ ζωὴ συντελεῖται ἐπαφή μὲ τὸ περιβάλλον καὶ ὑπάρχει ἢ ἀνάγκη τῆς διαμόρφωσης ἀξιῶν· ὅσο ζῇ ὁ ἄνθρωπος περὶ μὴ μπροστὰ ἀπὸ τίς ἀξίες τοῦ κόσμου ἢ περνοῦν αὐτὲς μπροστὰ του. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυφλός. «Ἡ παιδεία εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη λειτουργία τῆς ζωῆς πού μᾶς κα-

ταλαμβάνει από τη στιγμή που θα γεννηθούμε και μᾶς παρακολουθεῖ, ἄλλοτε πιό ἔντονα σέ ζύπνο και σέ ύπνο, ὡς τήν τελευταία μας πνοή».

*
**

Ὁ ἄνθρωπος παιδεύεται σάν σύνολο, σάν μιᾶ ἀξεχώριστη και ἁρμονική σύνθεση διαφόρων ἀξιών, δυνατοτήτων, ἱκανοτήτων. Ὅμως ταυτόχρονα ὅλες αὐτές οἱ πλευρές μπορεί νά καλλιεργοῦνται ξεχωριστά. Ὑπάρχουν σέ τελευταία ἀνάλυση τόσοί τρόποι παιδείας ὅσες και ἀπόλυτες ἀξίες. Ὁ ἄνθρωπος παιδεύεται πρακτικά, θεωρητικά, αἰσθητικά, ἠθικά κ.τ.τ. Ὅμως ὅλα αὐτά τείνουν σ' ἓνα σκοπό, στήν ἀρτίωσή του. Αὐτή δέ ἡ παιδεία εἶναι πολύ προσωπική στόν καθένα, ἔστω και ἂν χρησιμοποιοῦνται τὰ ἴδια μέσα.

Πολύ ιδιαίτερα τονίζει τήν ἀνάγκη τῆς αἰσθητικῆς παιδείας σάν μιᾶ δυνατότητα διεξόδου ἀπό τὸ διανοητισμό - intellectualismus - και τήν τεχνική τῆς ἐποχῆς μας. Τοῦτο τὸ θεωρεῖ μὲ ιδιαίτερη σημασία γιὰ τήν Ἑλλάδα, και γιὰ τὴν πρώτη της δημιουργία και γιὰ τὴν σήμερα ξηραίνεται ἡ ψυχὴ μέσα στήν ἀπλοῦστευση τῆς ζωῆς. Ἡ γνώση εἶναι μιᾶ σύνθεση αἴσθησης και νοῦ. Σὲ μερικοὺς ὅμως ὑπερισχύει ἡ ξηρὴ διάνοια. Αἰσθητικὴ εἶναι ἡ μόρφωση τῶν αἰσθήσεων, μιᾶ εἰδικὴ παιδεία τῶν αἰσθήσεων, πού νά τίς κατευθύνῃ στὸ ὥραιο. Γιὰ νά φτάσουμε ὅμως στὸ ὥραιο πρέπει νά συνθέσουμε τίς δυὸ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, νοῦ και αἴσθησης, ἄσχετα ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς λογικῆς. «...αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα· και τὸ ἀντικείμενο πού εἶναι ἔτσι πλασμένο, — εἴτε ἀπὸ ἤχους, εἴτε ἀπὸ ὁρατὴ ὕλη, εἴτε ἀπὸ λόγους, — ὥστε, ὅταν ἔρθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ συνείδηση, νά προκαλῆ τήν κίνηση τῆς φαντασίας μας, και μὲ αὐτὴ τὸ ἁρμονικὸ σμίξιμο αἴσθησης και νοῦ, αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ὀνομάζεται ὥραιο».

Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία δὲν εἶναι μογομέρεια ἴσα - ἴσα εἶναι σύνθετη. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν ἀρκεῖ ἡ νόηση, ἀλλὰ χρειάζεται και ἡ βίωση, τὸ αἰσθημα. Σ' αὐτὲς ἡ αἴσθηση, ἡ φαντασία ἔχει τήν ἴδια ἀξία μὲ τὴ νόηση. Ἡ αἴσθηση συμβάλλει σάν μέρος τοῦ ὅλου πού λέγεται συνείδηση, γιὰ τήν κατάκτηση ἀκόμη και τῶν πρώτων μεταφυσικῶν ἀρχῶν. Τοῦτο ἰσχύει περισσότερο σὲ περιπτώσεις ὅπως ἡ ἠθικὴ κι' ἡ αἰσθητικὴ και φυσικὰ ἡ ἀγάπη. «Τι' αὐτὸ βλέπουμε νέους πού ξεκινοῦν γιὰ τὴ ζωὴ μὲ ἄρτια ἰσορροπημένεστις ψυχικὲς τους δυνάμεις, και πού ἄμα μποῦν κάτω ἀπὸ τὸν τροχὸ τοῦ διανοητισμοῦ, χάνουν τήν ἔνθετη ἰσορροπία τῆς φύσης, στεγνώνουν, στενεύουν και καταντοῦν, στὰ χρόνια τους τὰ καλύτερα, ἀνίκανοι νά βγοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ σιδερένιο κλοιὸ του. Καὶ ὄχι μόνο τίποτε πού θέλει καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων δὲν μπορεί νά νοιώσουν, ἀλλὰ και τίποτε ἀπὸ τίς σφαίρες ἐκεῖνες τοῦ πνεύματος πού εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ διανοητικὴ σκέψη, ὅπως λ.χ. ἡ φιλοσοφία... Ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ διανοητικὴ σκέψη, ἐπειδὴ αὐτοὶ θυμοῦνται πὼς τὸ κατεῖχαν, σὲ μίαν ὑποτυπώδη φυσικὰ μορφή, σάν ἦταν παιδιὰ, νομίζουν πὼς εἶναι παιδιὰτικὴ ἀπασχόληση, πὼς εἶναι πιὸ πολύ παιχνίδι παρὰ σοβαρὴ λειτουργία... Τὸ μυθικὸ και τὸ θρησκευτικὸ τὸ παραχωροῦν σὰ μιᾶ παρηγορητικὴ ἀνάγκη γιὰ τοὺς πνευματικὰ ἀδύνατους, σὰ μίαν ἐπιβίωση τῆς προεπιστημονικῆς, τῆς προλογικῆς ζωῆς, ἐνῶ αὐτοὶ, μὲ τὸ σπαθὶ τῆς λογικῆς ἔχουν διασκεδάσει ὅλα τοῦτα τὰ φαντάσματα και προχωροῦν μὲ κούφια αὐτοπεποίθηση στόν καθαρὸ χῶρο τῆς μόνο στενὰ λογικὰ συλληπτῆς οὐσίας. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ χῶρο δὲν ὑπάρχει τίποτε πού νά εἶναι οὐσιαστικὸ γι' αὐτούς. Ὡς ἐκεῖ πού φτάνουν αὐτοὶ, φτάνει και ἡ οὐσία. Ὁ κόσμος παίρνει τὸ στενὸ και ἀφηρημένο τους σχῆμα». Γιὰ τὸ ὅσο ἐγκαταλείπουν τὴν καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων, χάνουν τὴν καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων, χάνουν τὴν ἐπαφὴ τους μὲ τὴ ζωὴ, μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἀκόμη και στὴ θρησκεία ἀπέναντι στέκουν αὐτοὶ ἀδιάφοροι και μὲ κάποια εἰρωνεία. Δηλ. ὁ κόσμος ὅλος νοητὸς, αἰσθητὸς και διορατὸς φτάνει μόνο ὡς ἐκεῖ πού φτάνει ἡ λογικὴ.

Ἡ αἰσθητικὴ ὁμῶς παιδεΐα δὲν εἶναι ἐκείνη ποῦ ἀκολουθεῖ τὶς αἰσθήσεις, ποῦ τὶς διεγείρει, ἀλλὰ ποῦ τὶς καλλιεργεῖ, τὶς τελειοποιεῖ. «Ἡ αἰσθητικὴ παιδεΐα ἀσκει τὴν ψυχὴν νὰ ἀποκτήσῃ μιὰν αἴσθησιν ποῦ δὲν ζυπνᾷ τὴν ἐπιθυμίαν, μιὰν αἴσθησιν ποῦ γι' αὐτὸ δὲν πιέζει μὲ τὸ βάρος τῆς ὀρμῆς τῆς τῆ θέλησιν νὰ θέλῃ ἀδιάκοπα τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, μιὰν αἴσθησιν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὁποιοδήποτε συμφέρον, ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἰδιοτέλεια. Αὐτὴ ἢ παιδεΐα συντηρεῖ καὶ δημιουργεῖ τὴν πνευματικότητα ὅχι τὸ διανοητισμὸ. Γεμίζει τὴν ψυχὴν ὅχι ἀπλῶς μὲ τὸ φυσικόν, τὸ αἰσθητό, ἀλλὰ τὸ ὠραῖο.

Προσπαθεῖ νὰ πλησιάσῃ καὶ νὰ συνενώσῃ τοὺς δυὸ κόσμους, τῆς ἀνάγκης — αἰσθητῆς — καὶ τῆς ἐλευθερίας — ἠθικῆς — ποῦ ἀπὸ τὴ φύσιν τοὺς ἀντιμάχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Μόνον ἢ αἰσθητικὴ καλλιέργεια τῆς ψυχῆς μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσῃ αὐτὸ τὸ πλησίασμα, τὸ γεφύρωμα τοῦ ὄντος μὲ τὸ δέον, αὐτοῦ ποῦ ὑπάρχει μ' ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ εἶναι. Αὐτὴ ἢ ἔνωση ἢ ἁρμονικὴ ὑπάρχει ἀκριβῶς στὴν περιοχὴ τοῦ ὠραίου. Γι' αὐτὸ ἐδῶ ἀναπαύεται ἢ ψυχὴ, θρῖσκει τὴ λύτρωσιν, ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ διχασμὸ μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἐκείνου ποῦ πρέπει δηλ. τοῦ διανοητοῦ.

Ἡ αἰσθητικὴ εἶναι μιὰ πρώτη ἀνάγκη καὶ ὅχι πολυτέλεια. Ἄν, ἔστω, ἀξία μεγαλύτερη ἔχει ἢ πρακτικὴ ζωὴ, σ' αὐτὴν ὑπάρχει καὶ μιὰ ποιότητα. Γιατὶ σκοπὸς δὲν εἶναι νὰ πετύχουμε μὲ κάθε τρόπο, ἀλλὰ ἠθικῶς, χωρὶς νὰ καταστρέψουμε ἢ νὰ καταπατοῦμε. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ ἠθικὰ μέσα δηλ. μὲ πνευματικότητα ποῦ καλλιεργεῖται μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγὴν. Ἄν σκοπὸς εἶναι ἢ πνευματικὴ - ἠθικὴ καλλιέργεια, αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται καὶ χωρὶς νᾶναι ὁ ἄμεσος στόχος, μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγὴν. Καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι αὐτὸς. Ἀκόμη πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἀγωγὴν στὸ ἴδιο τὸ ὠραῖο.

Μὲ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ὠραίου ὁ ἄνθρωπος ἀναζητεῖ τὸ Θεόν. Γιατὶ ἢ ἀναζήτησιν αὐτὴ εἶναι ἕνας δρόμος πρὸς τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἕνα ποῦ εἶναι καὶ τὸ πᾶν., «ἐν τὸ πᾶν». Αὐτὸ δὲ τὸ ἕνα εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός.

Εἶναι γιὰ τούτῃ τὴν ἀξίαν τῆς αἰσθητικῆς ἀγωγῆς ποῦ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἢ αἰσθητικὴ καλλιέργεια πῆρε τέτοια ἔκτασιν καὶ βάθος, ἀναπτύχθηκε ἢ τέχνη καὶ ἢ αἴσθησιν τοῦ ὠραίου. Τὸ ὠραῖον μπόρεσε νὰ ἐκφράσῃ ὅχι μόνον αἰσθητὰς μορφὰς, ἀλλὰ καὶ νοητὰς, τὸ ἀπόλυτον νὰ τὸ θεοποιήσῃ. Ἀπάλλασσε δὲ τὴ ζωὴ ἀπὸ τὸ βάρος τῆς καθημερινότητος.

Αὐτὴ δὲ ἢ αἰσθητικὴ ἀγωγὴ ἔχει μεγαλύτερη ἀξίαν γιὰ τοὺς Ἑλληνας, γιατί εἶναι φτωχοὶ καὶ ὁμῶς πᾶνε πέρα ἀπὸ τὸ ἀπαραίτητον. Ἄλλωστε δὲν πρόκειται γιὰ τὶς ἀνώτερες μορφὰς ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πολὺ ἀπλοῖκας οἱ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι μποροῦν νᾶχουν αὐτὸ τὸ κριτήριον, ν' ἀγαποῦν τὸ ὠραῖον, τὸ πολὺ ἀπλό, ὅχι τὸ πολυτελές. Ὁ λαὸς τὸ καταλαβαίνει αὐτὸ καὶ συνταιριάζει τὰ δικά του δημιουργήματα μὲ τῆς φύσιν τῆς ὁμορφίης. Αὐτὰ τὰ πράγματα θρῖσκονται σὲ μεγάλο συνταίριασμα στὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τὰ μέσα αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς δὲν μιᾶ διεξοδικὰ, ἀλλὰ λέγει ὅτι τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνεταί καθημερινὰ καὶ παντοῦ, ἀπὸ τὶς μητέρες, τὴν πολιτεία, τὸ σχολεῖον. Στὰ σχολεῖα μπορεῖ νὰ γίνεταί σὲ ὅλα τὰ μαθήματα, μὲ ἔμφασιν ὅπου δίνονται εἰδικὰς εὐκαιρίες. Χρειαζέται βασικὰ ἐνδιαφέρον, ἀγάπην τοῦ καθηγητοῦ. Αὐτὸς μπορεῖ νὰ ζυπνήσῃ μὲ τὴν ἐπίδειξιν, τὴν παρατήρησιν, τὴ μελέτην, νὰ ζυπνήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀγάπην. Ὁ φιλόλογος στὴ λογοτεχνία, ὁ ἱστορικὸς, ὁ θεολόγος ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τὶς αἰσθητικὰς εἰκόνες, ὁ καθηγητὴς τῆς τέχνης ἀφ' ἑαυτοῦ, ὁ φυσικὸς μὲ τὴν ὁμορφίαν τῆς φύσιν, τὴν τάξιν τοῦ μικροκόσμου, ὁ γυμναστής μὲ ἔξαρσιν τῆς ἁρμονίας, τῆς καθαριότητος. «Σὲ ἕνα σχολεῖον ὅπου θὰ ἔπαιρνε ἢ αἰσθητικὴ παιδεΐα τὴ σωστὴ τῆς θέσιν, ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὰς θὰ ἔρρεαν πρὸς τὸ παιδὶ τὰ αἰσθητικὰ νάματα. Κάθε θέμα διδασκαλίας θὰ τὸ συμπαρακολουθοῦσε ἢ αἰσθητικὴ διαφώτισή του. Τὸ αἰσθητικὸ δὲν εἶναι ἕνα μάθημα, εἶναι ἕνας τρόπος ἀντικρύσματος ὅλων τῶν μαθημάτων, ὅλων τῶν πραγμάτων. Τὸ ἀντίκρυσμα αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ τὸ προσδιορίσω

ἀκριβέστερα, ἀκριβῶς γιατί δὲν περιορίζεται σὲ ἓνα εἰδικὸ μάθημα, ἀλλὰ εἶναι ὀργανικὸ τμήμα κάθε μαθήματος». Τὸ ἴδιο φυσικὰ θὰ γίνεταί κι' ἔξω ἀπὸ τὰ σχολεῖα. «Ὁ τύπος θὰ δώσῃ τὰ στοιχειώδη γνωστικὰ μέσα γιὰ νὰ πλησιάσῃ ἀνετώτερα ὁ ἀπλοῖκός ἓνα ἀρχαῖο δῶμα, ἓνα μνημεῖο. Ὁ τύπος θὰ ξυπνήσῃ στὸν ἀπλοῖκό κομμ. σμένες ψυχικὲς ἀρετές». Ὁλὴ δὲ ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή θὰ γίνεταί πρὸς τὴν κλασσικὴ αἰσθητικὴ ἀγωγή, αὐτὴ θὰ ξυπνήσῃ τὴν πνευματικότητα.

*

**

Σύμφωνη μὲ τὸ σκοπὸ τῆς ἀγωγῆς καὶ μὲ τὴν ὅλη φύση τῆς σὰν κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς λειτουργίας εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Τσάτσου γιὰ τὴ διδασκαλία. Ἡ διδασκαλία εἶναι ἐπίσης μιὰ πνευματικὴ διαδικασία καὶ ὄχι τεχνικὴ. Προσπάθεια πρέπει νὰ εἶναι νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἓνας μὲ τὸ ἀκροατήριον, ὄχι νὰ μεταδώσῃ γνώσεις. Νὰ φέρῃ τοὺς ἀκροατὲς σὲ κατάστασιν νὰ τὸν παρακολουθοῦν, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ εἶναι δύσκολο. Δὲν θὰ εἶναι προσπάθειά του νὰ γίνεταί ἀρεστός. Σκοπὸς εἶναι νὰ μεταδώσῃ πνεῦμα. Οὕτε εἶναι ἀνάγκη ἢ σωστὸ γᾶναι ἓνας ἐντελῶς στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀκροατῶν του· τότε βέβαια τὸν καταλαβαίνουν ὅλοι, ἀλλὰ τί τοὺς προσφέρει, ἀφοῦ αὐτὰ τὰ ξέρουν κι' ἐκεῖνοι; Πρέπει νὰ ὑπάρχῃ μιὰ ἀπόστασις ποὺ εἶναι ἔργο τοῦ ἀκροατῆ νὰ τὴν ὑπερπηδύσῃ, ν' ἀνέβῃ δηλ. καὶ ὄχι τοῦ δασκάλου νὰ κατέβῃ. Πρέπει ἡ συνειδηση δηλ. νὰ μαστιγώνεταί καὶ ὄχι νὰ κομίζεται εὐχάριστα μὲ τὸ ἐντυπωσιακὸ ἢ τὸ νέο. Τότε δημιουργεῖ ἡ ἴδια, ἀφομοιώνει ἔστω, ἀλλὰ πρωτότυπα· τότε ὑποκινεῖ καὶ κείνον ποὺ διδάσκει νὰ ἐμβαθύνῃ, νὰ αἰσθάνεταί πιὸ ὑπεύθυνος.

Τὸ σκοπὸ καὶ τὸ ἔργο τῆς ἀγωγῆς σὲ μιὰ πολὺπλευρὴ καὶ ὁλόκληρῃ σύλληψιν διατυπώνει ὁ Τσάτσος σὲ μιὰ ἐγκύκλιό του ἤδη τὸ 1949 σὰν ὑπουργὸς Παιδείας. Τὴ βλέπει νὰ διέπεται ἀπὸ ἓναῖο πνεῦμα, ἀπὸ σύστημα ἰδεῶν ποὺ νὰ ὀρίξῃ τὴν ἐκπαίδευσιν σ' ὅλα τὰ ἐπι μέρους. Αὐτὸς ὁ κεντρικὸς πυρήνας δὲν μπορεῖ νὰ λείψῃ. Βλέπει μέσα ἐδῶ τὴ συντήρησιν τῆς παράδοσης, μιᾶς παράδοσης ποὺ τόσα ἔδωκε στὴν ἀνθρωπότητα. Τελικὸς καὶ ἀνώτερος σκοπὸς εἶναι ἡ δημιουργία ἀνθρώπων, «ἀκεραιῶν, αὐτάρκων, αὐτονόμων καὶ ἐλευθέρων». Δὲν βλέπει δὲ τὰ πράγματα θεωρητικὰ καὶ ἀφηρημένα, ἀλλὰ πολὺ συγκεκριμένα. Τὸν ἄνθρωπο αὐτὸ τὸν βλέπει ζωντανό, μέσα στὴ ζωὴ, νὰ κινῆται μέσα στὴ σύγχρονῃ πραγματικότητα. «Χρὸς μας εἶναι μόνον, τὸν ἰδεατὸν αὐτὸν τύπον ἀνθρώπου νὰ τὸν τοποθετήσωμεν μέσα εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον καὶ νὰ τὸν ὑψώσωμεν ἀκμαῖον καὶ γόνιμον ἐν τῇ μέσῃ τῶν συγχρόνων προβλημάτων του».

Ὅλες οἱ προσπάθειες τῆς παιδείας, κάθε διδασκαλίας πρέπει νὰ τείνουσιν πρὸς αὐτὸ τὸ στόχο, νὰ δημιουργήσουσιν τὸν ἄνθρωπο «ὄχι μονόπλευρον ἀλλὰ πολὺπλευρον καὶ μὲ σταθερὰν ἰσορροπίαν ὅλων τῶν πλευρῶν αὐτοῦ». Μιὰ ἰσορροπία μεταξὺ σώματος, ψυχῆς, θεωρίας, πράξης, ἀτομικότητος, ὁμαδικότητος. Οἱ γνώσεις, ὅλες οἱ γνώσεις νὰ μὴ μένουσιν ἀπομονωμένες, ἀλλὰ νὰ συναντῶνται καὶ νὰ συνεργάζονται καὶ νὰ ζωογονοῦνται ἀπὸ τὸν κεντρικὸ αὐτὸ σκοπὸ. «Διὰ τοῦ συνδέσμου αὐτοῦ ζωὴ καὶ γνώσεις ἐγίνονται ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἀμοιβαίως γονιμοποιοῦνται».

Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθειαν δὲν βλέπει καμμιά ἀντίθεσιν μὲ τὴν σύγχρονὴν του ἐποχὴν τοῦ θετικισμοῦ. «Ἀντιθέτως, μόνον μιὰ ἰσχυρῶς ἐδραιωμένη ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς προσωπικότης εἶναι ἱκανὴ νὰ κυριαρχῇ τῶν πολλῶν εἰδικῶν γνώσεων καὶ τῶν πρακτικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ καθημερινοῦ βίου». Ἀπὸ τὸν ὁλοκληρωμένον αὐτὸν ἄνθρωπον δὲν μποροῦν νὰ λείπουσιν οἱ χριστιανικὲς ἀρετές, γιατί στὴν Ἑλληνικὴ συνείδησιν ἔγινε μιὰ ἰδιαίτερη, ἀναπόσπαστη πιά σύνδεσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν αὐτὰ χρειάζεται πνευματικότητα, ὄχι ἀπορρόφησιν ἀπὸ τίς μέρμιγγες τῆς ζωῆς. Χρειάζεται ἓνας ἀγωνιστικὸς, ἐργατικὸς, ἐμπνευσμένος ἐκπαι-

δευτικός. Ἡ παιδεία, ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος — διότι γι' αὐτὸ πρόκειται — «εἶναι συνεχῆς δημιουργία καὶ ἀνανέωσις». «Εἶναι ἀνάγκη, ἂν θέλωμεν νὰ ἐμφυσηθῶμεν ζωὴν εἰς εἰς τὸ σχολεῖον καὶ νὰ διεγείρωμεν τὸν ἔρωτα τῆς νεότητος πρὸς τὰς ὑψηλὰς ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ μας, τὴν ἀναπαυτικὴν μηχανικότητα ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν καθηκόντων μας νὰ τὴν ἀντικαταστήσωμεν μὲ ἐπίμοχθον πνευματικότητα». Μόνον τότε ὁ ἐκπαιδευτικὸς γίνεται ἡγέτης, ἐπιβάλλεται στὸ μαθητὴ ὡς πνευματικὸς πατέρας, ὄχι ὡς ὑπάλληλος ἢ ἐπαγγελματίας.

Χρειαζέται ἀκόμη καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς συνείδησης γιὰ νὰ μπορῇ ὁ Ἕλληνισμὸς νὰ ἐπιδιώσῃ μέσα στοὺς ποικίλους ἔθρους καὶ τοὺς πολλοὺς κινδύνους. Εἶναι ἀνάγκη νὰ συντελεστῇ μιὰ βαθειὰ καὶ συνειδητὴ γνώση ὄλων τῶν ἐθνικῶν ἀξιῶν. Νὰ γίνῃ ἀκόμη συνειδητὴ ἢ σύγχρονη πραγματικότητα καὶ τὰ προβλήματα τῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας. Νὰ μὴ περιφρονῆται ὅμως ἡ θεωρητικὴ ἢ γενικὴ ἐποπτεία, ἀλλὰ νὰ μπαίῃν στὴν ὑπηρεσίαν τῆς ζωῆς. Μὲ ἕνα λόγο, νὰ γίνεταί πρόβλεψη γιὰ ὅλα. Σὲ περίπτωσιν δὲ μιᾶς ἀποτυχίας πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε τὴν εὐθύνη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ, τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν ἢ τὸ σύστημα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ γίνωνται εὐκολότερα διαπιστώσεις καὶ βελτιώσεις.

**

Μεγάλῃ θέσῃ δίνει στὸ ἦθος τοῦ δασκάλου. Μέσα του ἐκτὸς ἀπὸ τίς προσωπικῆς του δυνάμεις τὸν τραβᾷ ἢ παράδωσιν τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, ἢ χριστιανικὴ τοῦ πίστη, ἢ θερμὴ τοῦ φιλοπατρία, ἢ ἀνθρωπιά του. Αὐτὰ ἀντιτάσσει, πρέπει ν' ἀντιτάσῃ στὴν ἀποπνικτικὴν πίεσιν τοῦ περιβάλλοντος «Μοῦ φαίνεται πὼς δὲν ἀδικῶ κανένα, ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος στὴν κοινωνία μας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητοῦμε περισσότερα καὶ στὸν ὁποῖο δίνομε λιγώτερα». Γιαυτὸ στὴν κατανόησιν ἀπὸ ὄλους, γονεῖς καὶ μαθητὲς τῆς σημασίας του καὶ στὴν ὑποχρέωσίν του νὰ τὴ συνδράμουν, νὰ συνεργαστοῦν, νὰ τὴν ἐνισχύσουν, στόχος δὲν πρέπει νὰναι τὸ χαρτί, οἱ τυπικότητες, ἀλλὰ ἡ μόρφωσις, ἡ οὐσιαστικὴ γνώσις, τὸ περιεχόμενον. «Δὲν θὰ προσκόψῃ ἡ παιδεία εἰς τὸν τόπον μας, ἐφ' ὅσον αἱ βλέψεις τῶν γονέων καὶ παιδιῶν στρέφονται πρὸς τὸ «χαρτί» καὶ ὄχι πρὸς τὴν μόρφωσιν. Δὲν θὰ προσκόψῃ, ἐφ' ὅσον ὅλοι δὲν πεισθοῦν ὅτι δύναμις ἐν τῇ κοινωνίᾳ δὲν εἶναι τὸ «χαρτί», ἀλλὰ μόνον ἡ μόρφωσις». Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐπικρατῇ δικαιοσύνη, ἀντικειμενικότητα στὴ διοίκησιν. Τὸ παράδειγμά τους, ἡ ζωὴ τους, πρέπει νὰ εἶναι ἀπόδειξις τῶν διδασμάτων τους. Πρῶτα νὰ πιστέψουν οἱ ἴδιοι πρὶν διδάξουν. Νὰ τοὺς διέπη σύνεσις, λογικὴ, μετριοπάθεια στοὺς δεινοὺς καιροὺς τῆς ἀποσύνθεσης καὶ ἀποφασιστικότητας γιὰ ἐργασία καὶ αἰσιοδοξία γιὰ τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνοικοδόμησιν.

**

Ἀσχολεῖται, ὅπως ἄλλωστε εἶναι φυσικὸ, καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Οἱ γνώμες του εἶναι κ' ἐδῶ συνετὲς καὶ μετριοπαθεῖς καὶ ἀπαλλαγμένες ἀπὸ φανατισμὸ. Βλέπει ὅτι τὸ ζήτημα ἔγινε πρὸς πολὺπλοκὸν καὶ πρὸς δύσκολον ἀπὸ ὅτι εἶναι ἔτις τὸ ἕκαμαν οἱ ἄνθρωποι. Πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ λυθῇ ἀνώδυνα, μὲ προσοχὴ καὶ σταδιακά. Διαβλέπει, σωστά, ὅτι μὲ τὸ χρόνο θὰ ἐπικρατῇ ἡ δημοτικὴ, μιὰ δημοτικὴ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τίς ἀκρότητες καὶ πού θὰ συντηρῇ ὅσα στοιχεῖα τῆς καθαρεύουσας θὰ ἐπιζήσουν στὸ χρόνο. Τὰ βιβλία τοῦ σχολείου πρέπει νὰ γράφωνται στὴ δημοτικὴ καὶ ἡ καθαρεύουσα νὰ παραχωρῇ σιγά - σιγά τὴ θέσιν τῆς σ' αὐτὴν.

Ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν ὅμως τῆς διγλωσσίας πού θὰ συνεχιστῇ ἀκόμη προκύπτει πρόβλημα γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν Ἑλληνικῶν στὰ σχολεῖα. Γιὰ ν' ἀντιμετωπισθῇ τοῦτο, θὰ πρέπει ν' ἀδξηθοῦν οἱ ὄρες διδασκαλίας τῶν Ἑλληνικῶν. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶ-

να από πού θα παρθούν αυτές οι ώρες. Είναι ένα από τα προβλήματα της παιδείας μας, γιατί και άλλα μαθήματα διεκδικούν αύξηση των περιόδων διδασκαλίας τους. Θα πρέπει να βρεθεί τρόπος με προσεκτική εξέταση. Τη μετριοπάθεια του Τσάτσου και την αυτοκυριαρχία του πάνω σ' αυτό το ζήτημα τη μαρτυρεί και το πιο κάτω απόσπασμα από τους «διαλογισμούς» του. «Δέν μετέβαλα τίς γλωσσικές διαφωνίες σέ ανταγωνισμούς φατριών». Έγραφα όλα τὰ βιβλία μου σέ δημοτική, σέ «λόγια» δημοτική, όταν ἐπρόκειτο γιά φιλοσοφικό ἢ ἐπιστημονικό λόγο, ἀλλά δέν τὴν καπηλεύθηκα ποτέ. Δέν συντάχθηκα ποτέ μὲ ἐκείνους πού ἀρνιότανε ὅτιδήποτε μύριζε καθαρεύουσα, εἴτε ἀνθρώπους εἴτε κείμενα. Ἡ πίστη μου πῶς τὸ μέλλον ἀνήκει κατὰ κύριο λόγο σέ μιὰν ἐξελιγμένη δημοτική, δέν μὲ ἐμπόδιζε ποτέ νὰ θαυμάζω τίς ὁμορφιές τῆς καλῆς καθαρεύουσας, ἐκείνης πῶς τώρα πιά οὔτε μιλιέται, οὔτε γράφεται».

**

Σύμφωνα μὲ τίς ἀντιλήψεις του γιά τὸ ἔργο τῆς παιδείας καὶ γιά τὴ μορφή πού πρέπει νὰ πάρη ὁ ἄνθρωπος εἶναι καὶ οἱ ιδέες του γιά τὴν ἀποστολὴ τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, τὸ ἔργο τοῦ Πανεπιστημίου. Τὰ ἀνώτατα ἰδρύματα τὰ βλέπει κυρίως σὰν καθιδρύματα παιδείας ἢ τοῦλάχιστο καὶ σὰν τέτοια, σὰν κέντρα δημιουργίας ἀνθρώπων, ὄχι ἀπλῶς γιά ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ μάθηση. Γιά τοὺς περισσότερους ὁλοκληρώνεται ἡ ἀποστολὴ τοῦ Πανεπιστημίου μὲ τὴν παροχὴ καλῶν γνώσεων, μὲ τὴ δημιουργία καλῶν εἰδικῶν καὶ καλῶν ἐπαγγελματιῶν ἐπιστημόνων.

Υπάρχουν βέβαια ἀρκετὰ προβλήματα καθηγητῶν, αἰθουσῶν, βιβλιοθηκῶν, διοικητικῶν, ἔμως ὅλα αὐτὰ λύνονται ἂν ὑπάρχουν ἢ ἂν διατεθοῦν χρήματα, εἶναι προβλήματα οικονομικά. Ὅταν ὑπάρχουν αὐτὲς οἱ οικονομικὲς προϋποθέσεις καὶ ἵκανοὶ ἄνθρωποι, πληρώνεται αὐτὴ ἡ ἀποστολὴ τῶν πανεπιστημίων. Αὐτὰ ἔμως δέν εἶναι ἀρκετὰ καὶ δέν εἶναι αὐτὴ μόνον ἡ ἀποστολὴ τοῦ Πανεπιστημίου. «Πράγματι γιά ἓνα κόσμο χωρὶς ἰδανικά, χωρὶς πνεῦμα, ἐδῶ σταματᾷ ὁ πρόβληματισμὸς καὶ δέν ὑπάρχει τίποτε πιο πέρα». Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα εἶναι ἀκριβῶς πέρα ἀπ' αὐτά. «Γιά τοὺς λίγους ἐδῶ ἀρχίζει ἡ παιδεία». Πιο πέρα προχωροῦν «οἱ σκαπανεῖς τῶν ἰδανικῶν», αὐτοὶ πού τὰ ὑπηρετοῦν, τὰ συντηροῦν. Αὐτοὶ οἱ λίγοι, οἱ ἐκλεκτικοὶ ζητοῦν πνεῦμα, ζητοῦν διάπλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ τους κόσμου, νὰ ξέρουν γιὰτί ζοῦν, ποῖς εἶναι ὁ προορισμὸς τους, ποῖς εἶναι τὸ χρέος τους, τί νόημα ἔχει ὁ ἀγῶνας γιά τὴν ἀλήθεια, γιά τὸ ὠραῖο, γιά τὸ ἠθικὸ καὶ τὸ δίκαιο, γιά τὸ ἅγιο, γιά τὸ ἀγαθό. Ζητοῦν δηλ. κάτι πέρα ἀπὸ τὸ πραγματικὸ, τὸ πεζὰ ρεαλιστικὸ, ζητοῦν νὰ γίνουν πνευματικοὶ ἄνθρωποι, νὰ πᾶνε πέρα ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς καθημερινότητος.

Αὐτοὶ οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι θὰ μπορέσουν νὰ διαπλάσουν τὴν κοινωνία, εἶναι αὐτοὶ πού τους χρειάζονται οἱ λαοὶ γιά νὰ προσδεύσουν, νὰ διατηρήσουν τὴν ἱστορικὴ τους φυσιογνωμία. Φυσικὰ τέτοιοι δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ὅλοι, θὰ εἶναι οἱ λίγοι, ἔμως οἱ ἀνώτατες σχολές «πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι συγκροτημένες ὥστε καὶ οἱ λίγοι πού ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν πνευματικοὶ ἄνθρωποι, νὰ βρίσκουν σὲ αὐτὰ τὴ μορφωτικὴ δύναμη πού θὰ τοὺς διαπλάσῃ καὶ θὰ τοὺς καταστήσῃ ὁλοκληρωμένες προσωπικότητες. Ὅσοι λαοὶ δέν διαθέτουν τέτοιες προσωπικότητες ἢ διαθέτουν λιγώτερες ἀπὸ ὅσες χρειάζονται, δέν μποροῦν νὰ εὐδοκίμησουν καὶ νὰ προδεύσουν. Δέν μποροῦν νὰ διαπλάσουν ἢ νὰ διατηρήσουν τὴ δική τους ἱστορικὴ φυσιογνωμία».

Αὐτοὶ οἱ λίγοι πού θὰ γίνουν ἡγέτες «ἔδωγον τὸ λαὸ στὸ δρόμο τῆς ἱστορίας του κι' ἔχουν τὴν εὐθύνη γιά τὴν πορεία του». Χωρὶς αὐτούς τοὺς λίγους ἡγέτες «ἡ κοινωνία μαραίνεται καὶ τελικὰ πεθαίνει». Αὐτούς πρέπει νὰ τοὺς ἐτοιμάσῃ τὸ Πανεπιστήμιο, εἶναι χρέος του. Εἶναι χρέος του κύριο μέχρι τέτοιο σημεῖο ὥστε «ὅσα Πανεπιστήμια δέν εἶναι συγκροτημένα σὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ γεννιῶνται καὶ νὰ δια-

μορφώνονται στους κόλπους των πνευματικοί ηγέτες, δὲν ἐκπληρώνουν τὴν κυριώτερη ἀποστολή τους. Διότι, ἐνῶ ἀπλῶς εἰδικούς ἐπιστήμονες μπορεῖ νὰ προμηθευώμαστε, σὲ ἔσχατη ἀνάγκη, καὶ ἀπὸ ξένους τόπους, ἀπὸ ξένα ἰδρύματα, τοὺς πνευματικούς ὄμους ἡγέτες πρέπει κάθε λαὸς νὰ τοὺς γεννήσῃ ἀπὸ τὰ σπλάχνα του, ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν παράδοσή του, ἀπὸ τὰ δικά του ἰδρύματα παιδείας». Οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι πρέπει νάνα ντόπιοι, δὲν γίνεται νάνα ξένοι. Καὶ οἱ πραγματικοὶ ἡγέτες εἶναι οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι.

Ἐνα πανεπιστήμιο γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐκπληρώσῃ αὐτὴ τὴν κύρια ἀποστολή του, πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερο· ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε εἶδους πίεση καὶ δέσμευση. Γιατὶ «ἐλευθερία εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος ποὺ λέγεται πνεῦμα». Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐλευθερία, ἐλευθερία ἀπὸ ἐξωτερικὲς πιέσεις, ἀλλὰ ἐσωτερικὴ, δηλ. ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ δογματισμὸ, ἐλευθερία ἠθικὴ, ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἰδιοτέλεια καὶ τὰ πάθη. Ὅλοι οἱ ὀργανισμοί, ὅλες οἱ δυνάμεις πρέπει νὰ ἐξασφαλίζον καὶ νὰ διατηροῦν αὐτὴ τὴν ἐλευθερία, ἡ πολιτεία, ἡ ἐκκλησία, ἡ κοινωνία γιὰ νὰ περιβάλλονται τὰ ἀνώτατα ἰδρύματα ἀπὸ «ἓνα κύκλωμα πραγματικῆς ἐλευθερίας». Ἐδῶ θὰ πρέπη σὰν σὲ ναοὺς νὰ καλλιεργοῦνται οἱ ἠθικὲς ἀξίες, οἱ ἀνώτατες ἀξίες, «ὅπου κάθε λαὸς σημειώνει μὲ ἔργα πολιτισμοῦ τὴν ἱστορικὴ του παρουσία». Τότε μόνο τὰ πανεπιστήμια θὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐκπληρώνουν τὸν προορισμὸ τους, ἂν παρέχουν ὄχι μόνο ὀπαδοὺς ἀλλὰ καὶ πραγματικούς ἡγέτες.

Μὲ τὴν ἐκδημοκρατικοποίηση τῆς παιδείας καὶ τὸ χαμηλῶμά της γιὰ νὰ τὴν πλησιάσουν οἱ πολλοί, ξεχάστηκαν οἱ λίγοι οἱ ἡγέτες. Ἔτσι μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἰσότητος τραυματίσαν τὴν ὅλη πρόοδο καὶ τὴν ἴδια τὴν ἰσότητα, τὴ δημοκρατικὴ ἰσότητα. Διότι περισσότερο ἀπὸ ὅλους ἡ δημοκρατία χρειάζεται καὶ πραγματικούς ἡγέτες. Αὐτοὶ δὲ οἱ ἡγέτες σὲ μιὰ πραγματικὴ δημοκρατία θὰ ἡγοῦνται, θὰ εἶναι ὑπόδειγμα. Αὐτοὶ λοιπὸν χρειάζονται πολλὴ καλλιέργεια.

Ἡ λύση τῶν ἄλλων προβλημάτων εἶναι εὐκόλη, εἶναι δυνατὴ· αὐτοῦ τοῦ προβλήματος εἶναι δύσκολη. Τὸ Πανεπιστήμιο ὑποφέρει ἀπὸ ἔλλειψη πνεύματος. Καὶ αὐτὴ ἡ ἔλλειψη εἶναι ἐδῶ — στοὺς ναοὺς τοῦ πνεύματος — πολὺ πιὸ ἐμφανὴς καὶ πιὸ σοβαρὴ. Ἄν ἐδῶ — στὴν ἐστία του — ὑπάρχει ἔλλειψη πνεύματος, ποῦ δὲν θὰ ὑπάρχει; καὶ γιατί νὰ μὴ ὑπάρχει; Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο θὰ ξεκινήσῃ ἡ θεραπεία πολλῶν κακῶν καὶ ἐλλείψεων σὲ μιὰ χώρα.

Ἀπὸ ὅλη τὴν πιὸ πάνω — σύντομη ἔστω — θεώρηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀπόψεων τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μπορεῖ ἓνας εὐκόλα νὰ διακρίνῃ ὅτι πρόκειται γιὰ πνευματικὸ ἄνθρωπο, ἄνθρωπο ὀλοκληρωμένο. Φαίνεται ἡ ψηλὴ ἰδέα ποὺ ἔχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἀνώτερη θέση ποὺ δίνει στὸ πνεῦμα καὶ τὴ λειτουργία του, ἡ ἐκτίμησή του πρὸς τὶς πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀξίες. Ἀκόμη γίνεται φανερὸ πόσο ἀντικειμενικὰ καὶ φύχραμα ἐξετάζει τὸ δύσκολο αὐτὸ πρόβλημα, χωρὶς φανατισμοὺς καὶ προκαταλήψεις, μὲ λίγα λόγια ὑπεύθυνα. Ἀναδεικνύεται καὶ μόνο ἀπ' αὐτὰ τὰ λίγα — τὸ ἔργο του εἶναι πλούσιο καὶ πολὺπλευρο — ἓνας ἀληθινὰ πνευματικὸς ἡγέτης. Ἐνας ἀπὸ κείνους — ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει — ποὺ χρειάζεται ἡ κοινωνία γιὰ νὰ προοδεύσῃ, ποὺ χρειάζεται νὰ ἡγοῦνται σὲ μιὰ δημοκρατία.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Γυμνασιάρχης Παγκυπρίου Γυμνασίου

ΟΙ "ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΣΕ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ" ΤΟΥ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Οι «Διάλογοι σε Μοναστήρι» του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι ένα έργο φιλοσοφικό, όχι όμως με τη μορφή, που μάς έχει συνηθίσει ή νεώτερη φιλοσοφία, τη θεωρητική — μονολογική ανάλυση, αλλά με τη μορφή του διαλόγου, αυτήν που πάει ως τις ρίζες της φιλοσοφικής ζήτησης, όπως μάς την παράδωσε ή Σωκρατική - Πλατωνική σκέψη.

Ο διάλογος γίνεται σ' ένα χώρο ήσυχό, που περιβάλλεται από μία γοητευτική φύση — στη Μονή της Μεταμορφώσεως, σ' ένα αρχαϊκό βουνό ανάμεσα σε 5 κυρίως πρόσωπα: Τόν Συνέσιο, Μοναχό, ήγούμενο της μονής, που δέχεται σαν φιλοξενούμενός του τους άλλους τέσσερεις: τόν Κώστα Ίπλιξή, καθηγητή της φιλοσοφίας και στενό του φίλο, τόν Γουσταύο Χάρρερ, καθηγητή της φιλοσοφίας στη Χαϊδελβέργη, τόν Γιόχαν Μάνχορστ, έλληγιστή και τόν Ζάν Μπασσέ, καθηγητή της Ιστορίας στη Νανσύ, που είναι όλοι παλαιοί φίλοι.

Τό έργο χωρίζεται σε 12 μέρη. Ήδη στο Α' μέρος ή συνάντηση του Συνεσίου με τόν παλιό στενό του φίλο Ίπλιξή είναι τό προανάκρουσμα του μεγάλου — του κεντρικού θέματος —, που θα διάγει μέσ' άπ' όλο τό έργο: της άσίγαστης ζήτησης της αλήθειας, του άπολύτου όπως ονομάζεται συχνά. Αναζητάται ανάμεσα στους δυό συζητητές μια κοινή γλωσσα για συνομιλία πάνω στο μεγάλο πρόβλημα της αλήθειας. Ο λόγος στρέφεται πρός τόν συμβολισμό σαν έκφραση του άλογου τμήματος και πρός τό λογικό που χρησιμοποιεί τήν έννοια και τήν κρίση.

Γιά τόν Συνέσιο όμως ή «συμβολική σκέψη» είναι πραγματικότητα κι' όχι σύμβολο: Είναι ή αλήθεια του δόγματος. Όπωςδήποτε όμως γίνεται δεκτή τελικά ή εισήγηση του Ίπλιξή ό νοūs να χρησιμοποιηθή σαν όρος κορυφαίος, που να καλύπτει τό λογικό και τό μεταλογικό μέρος. Η υπόμνηση του Συνεσίου είναι: μάθε να μαθαίνεις τ' άμάθητα.

Σ τ ό Β' μέρος, στο όποιο είναι όλοι πια οι παλιοί δασκάλοι και φίλοι παρόντες γίνεται μια αναμέτρηση με τό μεγάλο θέμα του έρωτα. Ο έρωτας συλλαμβάνεται σαν κάτι υπερβατικό — σαν έρωτας του ένός — γι' αυτό τονίζεται και ή ανάγκη της παραιτήσεως από τά πολλά. Πράγμα που οι πολλοί (δοϋλοι του Μαρμαωνά και της Αστάρτης) δέν τό πετυχαίνουν. Αλλά είναι και ή παρούσα ειδίκευση και μηχανοποίηση της εποχής μας, που οδηγεί στην παραμέληση της σύνθεσης. Ύστερα αντιδιαστέλλεται ό έρωτας, που είναι προσωποπαγής και δημιουργός, πρός τήν αγάπη, που είναι ένα αίσθημα καθολικό, ένας οίκτος — έχουν όμως κ' οι δυό κοινό στοιχείο τήν υπερβατικότητα: τήν ένωση. Δίπλα στα δυό αυτά είδη συμπάθειας ξεπηδά όμως και ή φιλία κι' άκόμα κι' άλλες μορφές αγάπης, που παίρνουν στοιχεία από τά άλλα είδη. Τό συμπέρασμα είναι ότι υπάρχουν ποικιλόμορφες μίξεις.

Σ τ ό Γ' μέρος τό θέμα είναι ό προβληματισμός πάνω στην εποχή μας. Σημειώνεται μια ποσοτική πρόοδος, μια αύξηση της συνειδητότητας κατ' έντασιν και ή σημασία των εφαρμογών σαν καλών προϋποθέσεων για πνευματικά κατορθώματα. Όπωςδήποτε όμως διαπιστώνεται, ότι οι λίγοι είναι οι εργατές της αλήθειας, αυτοί που βλέπουν τά όρια της έπιστήμης και μάχονται πέρ' άπ' αυτά για τό άπόλυτο. Η κατάλυση των ειδώλων συνοδεύεται από μιάν άδυναμία στις ήθικες και αισθητικές αξίες.

Ἐνα ἄλλο βασικό γνώρισμα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ὅτι περνοῦμε τὴν τελευταία φάση τοῦ ρωμαντισμοῦ, γιατί μᾶς χαρακτηρίζει ἡ ἀμετρία, θέλουμε νὰ γκρεμίσωμε ὅλα τὰ κατεστημένα καὶ θρισκόμαστε μπροστὰ στὸ κενό.

Ἐπεροδᾶλλει τότε ἕνας κυνικός ὠφελιμισμός ἢ ἕνας ὑλιστικός ὠφελιμισμός. Καὶ μέσα στὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ Εὐρώπη, πού σὰν παράδοση εἶναι κόσμος ἐλευθερίας στὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη καὶ τὴν πολιτεία, κινδυνεύει νὰ συνθλιθῇ συμπιεζόμενη ἀπὸ δύο ἀντιτιθέμενες ὑπερδυνάμεις, μὲ τεχνολογική καὶ πολιτικὴν ἰσχύ, τὴν Σοβιετικὴ Ρωσία καὶ τὴν Ἀμερικὴ.

Τὸ θέμα σ τ ὀ Δ' μ έ ρ ο ς στρέφεται πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ δύο ἀπόψεις: στὴν Ἑλλάδα σὰν ἰδέα, σὰν κατηγορία ἱστορικοῦ λόγου καὶ στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ Ἑλλάδα. Ἡ πρώτη εἰδῶθηκε μέσ' ἀπ' τοὺς αἰῶνες ἀπὸ πολλὰς προοπτικές. Πάνω τῆς θαραίνει ὁ Λόγος, πού μὲ τὸ καιρὸ στένεψε κι' αὐτὸς χάνοντας τὸ μεγαλόπρεπο εὖρος του. Τὸ βασικό πρόβλημα, πού ἐπισημαίνεται καὶ ἀποτελεῖ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Εὐρώπης, εἶναι ὁ συγκερασμός τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ πνεύματος. Μ' ὅλη τὴν ἀντιτομία τῶν δύο συντεθέντων πνευμάτων ὑπάρχει ἕνα ἀξονικό σημεῖο καὶ στὰ δύο: ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ σύνθεση τῶν δύο πνευμάτων ἀνιχνεύεται στὴν ἱστορικὴ τῆς πορεία, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν Πλωτῖνο, τὸν Παῦλο καὶ τὴ σύνοδο τῆς Νικαίας.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ συζήτηση στρέφεται καὶ πρὸς τὴν συγκεκριμένη καὶ σύγχρονη Ἑλλάδα, πού κρίνεται ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ καὶ θετικὴ πλευρὰ καὶ ἐξαιρῶνται δύο τύποι Ἑλλήνων: Ὁ ἰδεατὸς καὶ ἐωσφορικός. Ἡ τραγικότητα τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἔλλειψη μεσότητος, τὸ ἐγὼ μὲ τὴν ἀντικοινωνικὴ του κοινωνικότητα. Δίπλα σ' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο φανερώνονται καὶ ἄλλα δύο: ἡ μοναξιά τῶν Ἑλλήνων ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους λαοὺς καὶ ἡ αἴσθησις τῆς συνέχειας.

Ἡ εὐθύνη τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ Ε' κεφαλαίου. Ἡ πρώτη διαπίστωση εἶναι τὸ παρυσιαζόμενο σήμερα μέσα στὶς συνειδήσεις κενό, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ὑπαρξισμός σὰ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἀπόγνωσης ξεκινᾷ ἀπὸ ἕνα χαλασμένο ἐγὼ. Ὅ,τι λείπει εἶναι ἡ μεταφυσικὴ πίστη. Μαζὶ μὲ τὸ κενὸ παρουσιάζεται καὶ ἡ ἔλλειψη μέτρου π.χ. στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τέχνη (ἡ ἐπιστήμη ἀγνοεῖ τὸ μεταλογικό, ἡ τέχνη κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ἄλογο). Διαπιστώνεται ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰσορροπίας καὶ ἐμφανίζεται σὰν ὁδὸς τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀναχώρηση, ἡ φυγὴ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀγορά. Ὅμως ἔργο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ πῆ τὸ νόημα τῆς ζωῆς — ἄρα εἶναι ἀνάγκη νὰ ξαναγυρῆ στὴν ἱστορία κι' ἀκόμα εἶναι ἀνάγκη νὰ πράξῃ. Ἔτσι ἀνοίγεται τὸ μεγάλο θέμα τῆς πολιτικῆς, πού ἐπιβάλλει τὴν εὕρεση σκοπῶν καὶ μέσων γιὰ πράξη, τὴν ἀναμέτρησι μὲ τὸν καιρὸ. Στὴν πράξη ὅμως φαίνεται ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ, ἀνάμεσα στὸν θεωρητικό, πού βλέπει καθαρότερα τὸ σκοπὸ, καὶ τοὺς πρακτικούς, πού βλέπουν καθαρότερα τὰ μέσα.

Ἐχει ὅμως ἡ ἱστορία ἕνα νόημα; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ, πού ἀπασχολεῖ τὸ Στ' κεφάλαιο, δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ἀπουσιάζει ὁ Μάγχορστ, πού ἐκπροσωπεῖ τὸν κλασσικὸ κόσμο. Ὁ κλασσικός, θέλει νὰ τονισθῇ, δὲν γνωρίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς πορείας, εἶναι τελειωμένος μέσα στὸν χρόνον του. Ἀκούεται ἀμέσως ἡ θέση τοῦ Συνέσιου ὅτι ἡ ἱστορία ἔχει ἕναν ὑψιστὸ σκοπὸ καὶ τονίζεται ἔτσι ἡ ἐσχατολογικὴ τῆς διάστασις. Ὅμως ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ δοκιμασία καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ δοκιμασία ἀνάγεται σὲ μιὰ πρωταρχικὴ ἐνοχὴ ἢ εἶναι τραγικὴ — εἶναι τὸ «δίκην διδόναι κατὰ τὸ χρεῶν» τοῦ Ἀναξιμάνδρου.

Στὴ συζήτηση ὁ Ἰπλιξὴς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἱστορία ἔχει ἕνα νόημα. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεσις μᾶς φέρνει ὅμως στὸ κέντρο τῆς ἱστορίας, πού εἶναι ἡ ἀνθρωπινὴ συνείδησις, τὸ καρτεσιανό: σκέπτομαι ἄρα ὑπάρχω σὰν θάθρο τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι κύκλος, εἶναι ἡ ἱστορία κάθε μιᾶς βασανισμένης ψυχῆς.

Κάθε ψυχή ἀρχίζει τὴν ἱστορία της ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ πηγὴ τῆς ἱστορικῆς συνείδησης εἶναι ἡ μέριμνα καὶ τὸ χρέος. Ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου συναντῶνται· ὁ μικρόκοσμος καὶ ὁ μακρόκοσμος βαστάζουν τὶς ἴδιες μοῖρες. Οὐσιαστικὰ ὅμως αὐτοὶ ποῦ ἔχουν ἐγρήγορη καὶ συμμερίζονται τὸν ἀπόλυτο σκοπὸ εἶναι οἱ λίγοι.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρεμβάλλεται ἡ προσωπικὴ ἐξομολόγησις τοῦ Συνεσίου στὸν φίλο του Ἰπλιξῆ. Γιὰ μιὰ στιγμὴ ἡ ὄλη σκιηὴ ἀποκτᾷ τὴν ἐσωτερικότητα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἡ ἱστορία στρέφεται πρὸς τὸ δρᾶμα μιᾶς προσωπικῆς περιπτώσεως καὶ αὐτὸ, ποῦ θεωρητικὰ λέγεται στὸ Στ' κεφάλαιο, γίνεται ἔμπρακτα σ τ ὁ Ζ' κ ε φ ἄ λ α ι ο: Ἡ ἀγάπη — ἡ σχεδὸν μεταφυσικὴ — τοῦ Συνεσίου πρὸς τὴ Νούτη, ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του πάνω στὴν ἀτομικὴ ζωὴ τῆς τελευταίας καὶ τέλος ὁ χωρισμὸς τῶν δύο μὲ τὶς τραγικὰς του συνέπειες, εἶναι ἡ ἀλυσίδα τῶν γεγονότων, ποῦ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ θαθεῖα ἐμπειρία τοῦ πόνου καὶ στὴν υπέρβασή του. Ὁ Συνεσιος θρῖσκει τὴ λύτρωσή του στὴν χριστιανικὴ πίστη καὶ γίνεται μοναχός.

Μὲ τὴν ἐπάνοδο καὶ τῶν ἄλλων φίλων ἡ συζήτηση στρέφεται σὲ θέματα αἰσθητικῆς. (Η' κ ε φ.) Σὰ μιὰ ἐμπειρία αἰσθητικὴ — τῆς κατηγορίας τοῦ ὕψηλοῦ — μοιάζει νὰ εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ Καντιανοῦ θαυμασμοῦ γιὰ τὸ ἄπειρο τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ καὶ τὸ ἄπειρο μέσα μας. Τὸ φυσικὰ ὠραῖο καὶ τὸ καλλιτεχνικὰ ὠραῖο παραλληλίζονται, φαίνεται νὰ στηρίζονται σὲ ἀνάλογους συνδυασμοὺς. Μὲ μόνη τὴ διαφορὰ πὼς οἱ μορφὲς τῆς τέχνης ἔχουν ἕνα ἀνθρώπινο ἦθος, ποῦ λείπει ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς φύσεως καὶ ὅτι τελικὰ νομοθέτης τοῦ καλοῦ ἀπομένει ἡ συνείδησις.

Ἡ συζήτησις ἐπιχειρεῖ νὰ φωτίσῃ τοὺς ἀναβαθμοὺς τοῦ καλοῦ θυμίζοντάς μας τὸ Πλατωνικὸ Συμπόσιον ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ἢ πορεία ἀνεβαίνει στὰ πνευματικὰ, χωρὶς ὅμως ὁ ἔρωτας, ποῦ ἔχει δάση τὸν φυσικὸ ὄργασμό, νὰ χάνῃ τὴν μεταφυσικὴν υπερβατικὴν του διάστασι.

Ἡ ποίησις, ὕστερα, ξεχωρίζει σὰ μιὰ παραδειγματικὴ μορφή τέχνης, σὰν μιὰ ἔκφρασις ἀνεπανάληπτη, δεμένη μὲ τὴ γλῶσσα, τὸν ἦχο καὶ τὸ ρυθμὸ, σὰν κάτι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ μεταφραστῆ. Καὶ ἡ κριτικὴ στρέφεται πρὸς τὴν νεώτερον ποίησις καὶ κατ' ἐπέκτασιν πρὸς τὴν νεώτερον τέχνην. Διακρίνονται σὰν χαρακτηριστικὰ τῆς ἢ ἀπόγνωσις, ποῦ ἔκφράζει τὸ ἐσκεμμένο τοῦ παράλογου καὶ ἡ ἀδυναμία ἐπικοινωνίας καὶ τέλος ὁ κίνδυνος τῆς εὐκολίας. Σὰν ὑπόμνησις ἀκούεται ἡ ἀποψη ὅτι τὰ μεταλογικὰ σχήματα χρειάζονται ἕνα ἐλάχιστο ἔλλογης ἀκολουθίας. Βρισκόμαστε σ' ἕνα μεταξὺ.

Ἀπὸ τὴ νεώτερον ποίησις ὁ λόγος μεταβαίνει πρὸς τὴ νεώτερον φιλοσοφία τοῦ ὕπαρξιμοῦ. (Θ' κεφάλαιο) καὶ γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἔργο, ποῦ σημάδεψε τὸ κίνημα αὐτὸ, στὸ εἶναι καὶ Χρόνος τοῦ Χάϊντεγκερ. Ἡ Χρόνωσις τοῦ εἶναι καὶ τοῦ εἶναι κινδυνεύει νὰ ὀδηγήσῃ σὲ μιὰν ἀπροσδιοριστία. Ἀναζητᾶται κατ' ἀνάγκην πρὸς υπέρβασιν αὐτῆς τῆς ἀπροσδιοριστίας ἕνας ἀπόλυτος συντελεστής, γιὰ τὴ ὑπαρξὴ καὶ τὸ εἶναι της κρίνεται ὡς κάτι ἀχώριστο ἀπὸ τὸ δέον της, ἕνα δέον ἀνερχόμενο πρὸς τὸ ἀπόλυτο. Οἱ δυνατότητες ποῦ διανοίγονται κατὰ τὸν Ἰπλιξῆ εἶναι: ἢ νὰ δεχθοῦμε μόνον τὴ δόξα, ἢ μόνον τὴν φυσικομαθηματικὴν ἐπιστήμη ἢ τέλος τὴν ὑπόθεσιν, ὅπως ὁ λόγος τὴν χαράζει, καὶ τότε θὰ ὑπάρχει σταθερὸ σημεῖο κρίσεως τῆς σχετικότητος τῶν σχετικῶν.

Ἐπιστέγασμα τῆς ὄλης ζήτησεως πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ Ὀντολογία τ ο Ὑ Ι' Κε φ α λ α ι ο υ.

Χῶρος καὶ χρόνος, αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη διαπίστωσις, ἀπορροφῶνται καὶ ἐκμηδενίζονται μέσα στὸ ἄπειρο, ἔτσι ὥστε τὸ Σύμπαν νὰ ἐξισώνεται μὲ τὸ Μηδέν. Τὸ ἐναγώνιο ἐρώτημα εἶναι πὼς θὰ μπορέσωμε νὰ ξεπεράσωμε τὸν κλοιὸ τοῦ χρόνου. Χρειάζεται ἕνα πῆδημα πρὸς ἕνα υπερχρονικὸ σημεῖο, μπορεῖ ὅμως νὰ τεθῆ τὸ σημεῖο αὐτὸ δογματικὰ;

Σ' αυτό τὸ ἐρώτημα ἢ ἀπάντησι, πού δίδεται, εἶναι ἀρνητική. Δὲν ξεκινᾷ δογματικά ὁ νοῦς, ἀλλὰ ὑποθέτει. Ἡ πρώτη ὑπόθεσι τοῦ λόγου εἶναι καὶ μιὰ πρώτη κατάφασι, ἔνα ναι στὸ εἶναι. Ἀκολουθεῖ ἔνα ναι στὸν ἴδιο τὸν Λόγο, πού ὀρέγεται τὸ εἶναι καὶ μαζί του ὀρέγεται καὶ τὴν ἐλευθερία. Τρόποι τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἢ ἐπιστήμη, ἢ τέχνη, ἢ ἠθικὴ τάξι καὶ ἢ πολιτικὴ «ὀρθοφροσύνη». Ἡ προσέγγισι ἔτσι τῶν πρώτων ἀρχῶν ἀπὸ τοὺς συζητητὲς γίνεται σὲ ἀντίθεσι καὶ σύγκρουσι μὲ τὴ στάσι τῆς ἀπόγνωσις, πού χαρακτηρίζει, ὅπως λέει ὁ Χάρρερ, τὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς.

Μετὰ τὴν ἀναδρομὴ στοὺς μεγάλους δασκάλους πού γίνεται στὸ ΙΑ' Κεφάλαιο, ἢ συζήτησι κλείει στὸ ΙΒ' μὲ τὸν λόγο τοῦ Συνέσιου, πού ἐνώνει τὶς ἀδελφὲς ψυχές, ὅτι «εἶναι πολλοὶ οἱ δρόμοι, πού ὀδηγοῦν στὸν Θεό».

Ἔστερα ἀπὸ τὴν σύντομη καὶ ἀδρομερῆ διαγραφὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου, πού ὁμολογῶ ὅτι τὸ στερεὶ ἀπὸ τὴ ζωντανή — διαλογικὴ του παρουσία, ἢ κριτικὴ θεώρησι, πού θὰ ἐπιχειρηθῆ, θὰ εἶναι μιὰ ἀπλή ἀναφορὰ σ' ὀρισμένους προοπτικές, πού ἔγιναν αἰσθητὲς κατὰ τὴν ἀνάγνωσί του, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν ἀξίωσι ὀποιασδήποτε ἐρμηνείας.

Τὸ ἔργο εἶναι πολυσύνθετο καὶ ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ ὡς πρὸς τοὺς δρόμους προσεγγίσεώς των, ἀναπτυσσόμενο διαλεκτικὰ καὶ σὲ ὀρισμένους στιγμὲς δραματικά. Οὐσιαστικὰ εἶναι ἢ φιλοσοφικὴ σκέψι τοῦ συγγραφέα, πού ἤχη πολυφωνικά, διχάζεται συχνὰ σὲ ἀντινομίες καὶ συγκλίνει μέσα σὲ ἐρωτήματα καὶ κριτικὰ κερδισμένες θέσεις. Θαυμαστὴ εἶναι ἢ ὀργάνωσι καὶ ἢ πορεία τοῦ διαλόγου, πού ξεκινᾷ γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο θέμα τῆς ἀναζητήσεως τοῦ ἀπολύτου, ξεδιπλώνεται σὲ ποικίλα θέματα καὶ ξαναγυρίζει διαρκῶς καὶ τελικὰ πάλι σ' αὐτό. Θαρρεῖ πὺς ὀλα περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα, ἔστω κι' ἂν σκορπίζουσι σὲ πολλὰ, ὅπως οἱ πολλοὶ δρόμοι, πού ὀδηγοῦν στὸν Θεό.

Ἀκολουθώντας τοὺς διαφαινόμενους δρόμους, πού παίρνει ὁ Κ. Τσάτσος νοιώθει κανεὶς ἔντονη τὴν παρουσία τοῦ Νεοκαντιανισμοῦ ἰδιαίτερα σ' ὀ,τι ἀφορᾷ τὴ διαγραφὴ τῶν ὄρων τῆς γνώσεως: τὶς δυνατὲς κατηγορίες, μὲ τὶς ὀποῖες μορφώνομε τὶς κρίσεις καὶ καταλήγομε σὲ λογικοὺς, πρακτικοὺς κανόνες, σὲ νόμους. Πέρ' ἀπὸ τὶς κατηγορίες ἀνοίγεται ὁ χῶρος τῶν συμβόλων, πού λειτουργεῖ μὲ ἀναλογίες. Θὰ πρέπη ὅμως νὰ προστεθῆ, ὅτι στὸ σημειο αὐτὸ γίνεται μιὰ προέκτασι στὴν ἀποδοχή τοῦ νοῦ ὡς μιᾶς δυνάμεως, πού ἐκτείνεται πέρ' ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ ἐγκλείει μέσα του καὶ στοιχεῖα μεταλογικῆς. Ὁ νοῦς αὐτὸς συγγενεῦει μὲ τὸν ὄρο Vernunft, ὅπως τὸν καθιερώνει στὴ φιλοσοφία του ὁ Jaspers. Γενικὰ ὅμως διάχυτος εἶναι ὁ Πλατωνισμὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἔργου· ὅταν ὁ συγγραφέας στηρίζεται στὶς πρώτες ἀρχές ὡς πρώτες ὑποθέσεις, ὅταν ἀναφέρεται στοὺς διάφορους ἀναβαθμοὺς τοῦ ἔρωτα. Καὶ τέλος ὅταν ὁ λόγος θρίσκει σὲ σταθερὴ ἀναφορὰ πρὸς τὸ εἶναι, τὸ ὀποῖο καταφάσκει, μὲ τὴ διαφορὰ πὺς τὸ εἶναι δὲν ἐπισημαίνεται σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὸ Ἄγαθό, ὅπως αὐτὸ γίνεται τοῦλάχιστο σ' ἔνα στάδιο τῆς ἀνέλιξις τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας.

Εἶναι φυσικὸ ἢ ζητητικὴ σκέψι τοῦ φιλοσόφου ἀντικρύζοντας τὴν ἀνέλιξι τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἰδεῶν νὰ στέκεται μπροστὰ στὸ φαινόμενο τῆς σύνθεσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Χριστιανισμὸ καὶ νὰ ἀκολουθῆ τὴν πορεία τῆς συναφῆς τους μέσ' ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο καὶ τὸν Γρηγόριο τὸν Νύσσης. Ὁ στοχασμὸς χωρὶς νὰ γίνεται ποτὲ δογματικὸς εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἔχει πάντα πηγὴ του μιὰ νεοελληνικὴ συνείδησι, πού περνᾷ ὅμως μέσ' ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴν, μέσ' ἀπὸ τὸ Καρτεσιανὸ «σκέπτομαι ἄρα ὑπάρχω» ὡς ἄθρο τῆς ὑπαρξῆς. Στὸ δικαστήριό τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης ξαναγυρίζει ὁ Τσάτσος, ὅταν καταγίνεται μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας. Μέσ' ἀπ' αὐτὸ τὸ δικαστήριό ἀντικρύζει ἐναγώνια τὴν Ἑλλάδα ὄχι μόνο ὡς ἰδέα ἀλλὰ καὶ ὡς συγκεκριμένη ἱστορικὴ πραγματικὴτητα καὶ τὴν βλέπει νὰ κινῆται μέσα σὲ τραγικὲς ἀντινομίες. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἔρχεται νὰ

ἀναμετρηθῆ με τὴν φιλοσοφία τοῦ ὑπαρξισμοῦ καὶ τὴν τέχνη, ἰδιαίτερα τὴν ποιητική, τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ φαινόμενα βρίσκει κοινὴ πηγὴ τὴν ἀπόγνωση. Καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ὑπαρξισμό ἰδιαίτερα τὸν Χαϊντεγκεριανὸ τοῦ «Εἶναι καὶ Χρόνος» ἀντιτάσσει τὴν ἀνάγκη ὑπέρβασης τοῦ Χρόνου, τὴν ἀνοδο πρὸς ἓνα σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς προσθέτοντας, ὅτι τὸ εἶναι τῆς ὑπαρξῆς εἶναι ἀχώριστο ἀπὸ τὸ δέον τῆς. Σ' ὅ,τι δὲ ἀφορᾷ τὴν τέχνη βλέπει ὁ συγγραφέας τὴν ὑπερβολὴ τοῦ ἀλογισμοῦ, ποὺ καθιστᾷ τὴν ἀνακοίνωση δυσχερῆ ἂν ὅχι καὶ ἀδύνατη καὶ θέτει τὸ αἴτημα μιᾶς νέας ἰσορροπίας. Ὅτι μὴ μποροῦσε ἴσως νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι ὁ ὑπαρξισμὸς τοῦ Χαϊντεγκερ ἔχει ξεπεράσει ἀργότερα (μὲ τὴν πολυθρύλητη στροφή του) τὴν χρόνωση καὶ τείνει πρὸς τὸ Εἶναι σὰν μιὰ ἀποκάλυψη, σὰν ἓνα φωτισμὸ, ἀπὸ τὸν ἴποιο ἢ ὑπαρξῆ ἀντλεῖ τὸ νόημα τοῦ εἶναι τῆς. Ἐπίσης, ὅτι κατὰ τὴν ἀντίκρουση τῆς ἐποχῆς μας ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ἔργο ἢ ἀναμέτρηση μὲ τὸν Μαρξισμό καὶ τὶς σύγχρονες σχολές του.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς εἶναι βέβαια δευτερεύουσες καὶ δὲν θίγουν τὴν οὐσία τοῦ ἔργου, ποὺ ἐπιχειρεῖ μὲ τρόπο θαυμαστὸ νὰ κάμῃ μιὰ βαθειὰ τομὴ σὲ ζωτικούς καὶ ποικίλους τομείς τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ μὲ αἴσθησι μιᾶς γνήσιας νεοελληνικῆς εὐθύνης.

Ὁ Κ. Τσάτσος μὲ τοὺς «Διαλόγους» του ἔρχεται νὰ προσθέσει στὸ πολύμορφο ἔργο του — τὸ φιλοσοφικὸ, κριτικὸ καὶ λογοτεχνικὸ — μιὰ νέα, ἀξιοζήλευτη προσφορά, ποὺ παίρνει ἀξιόλογη θέση μέσα στὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία ὅσο πάει γίνεται πιὸ ἐκδηλὴ μέσα στὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ.

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, δ.φ.

Ἐπιθεωρητὴς Φιλολογικῶν Μαθημάτων.

Η ΔΟΚΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ "ΕΥΘΥΝΗ"

Ἡ «Εὐθύνη», φυλλάδιο Νεοελληνικοῦ προβληματισμοῦ, ὅπως σεμνὰ τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Διευθυντής της, εἶναι ἓνα σοβαρὸ καὶ ἀξιόλογο περιοδικό. Ἔχει σαφεῖς στόχους καὶ καθαρὰς προθέσεις. Ἀγωνίζεται, ὅπως τὸ διατυπώνει τὸ ἴδιο, «γιά τὴν ὀρθὴ διάρθρωση τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς μὲ ἀμετακίνητο στόχο τῆ βεβαιότητα πῶς γιά νὰ σωθεῖ τὸ Ἔθνος μας ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ τοῦ μηδενισμοῦ, πρέπει νὰ μάθει νὰ μὴ μυκτηρίζει τὸ πνεῦμα ποῦ 'τὸ ἔκαμε ἔθνος καὶ σὰν ἀλάτι τὸ διατήρησε ἄσηπτο στῆ διαδρομῇ τῶσων παραγμένων αἰῶνων καὶ νὰ τοῦ ἀναγνωρίσει τὸ πρωτεῖο στῆ ζωῆ».

Τοὺς στόχους τοῦ περιοδικοῦ ὑπηρετοῦν οἱ συνεργάτες του. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ποῦ στάθηκε ἀπ' τοὺς πρὸ ἀφοσιωμένους φίλους καὶ συνέβαλε μὲ τὴ σοφία, τὴν πείρα, τὸ κῦρος, τὸ ἦθος καὶ τὸ θαθὸ στοχασμό του στὴν ἀριότερη προσφορά τοῦ περιοδικοῦ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου — ἰδιαίτερα ὅταν τὴν Ἑλλάδα πλάκωνε ἡ βαριά ἐφτάχρονη νύχτα τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ.

Στὸ σημείωμά μας θὰ παρουσιάσουμε τὰ δοκίμια ποῦ ὁ κ. Τσάτσος δημοσίευσε στὴν «Εὐθύνη». Θὰ μπορούσαμε μὲ δάση τὸ περιεχόμενό τους νὰ τὰ χωρίσουμε στὶς ἀκόλουθες ἐνότητες γιά λόγους καθαρὰ πραχτικούς.

- α. Ἐλευθερία, Δημοκρατία καὶ Πνευματικὴ Δημιουργία.
- β. Προβλήματα τοῦ καιροῦ μας.
- γ. Φιλοσοφία καὶ Θρησκεία.
- δ. Ἔθνος καὶ Εὐρώπη.

Μποροῦμε νὰ κατατάξουμε τὰ δοκίμια ὡς ἑξῆς:

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

- Ἐλευθεροτυπία (τεῦχος 1).
- Ἡ προδοσία τῶν ἰδανικῶν (τ. 3).
- Ἐπιστολὲς ἐνὸς «συντηρητικοῦ» γέρου πρὸς ἓνα «προοδευτικό» νέο — Ἐπιστολὴ πρώτη (τ. 5).
- Διαλογισμοὶ γιά τὸ Πανεπιστήμιο (τ. 17).
- Τὰ λοφία (τ. 32).

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

- Ἐπιστολὲς ἐνὸς «συντηρητικοῦ» γέρου πρὸς ἓνα «προοδευτικό» νέο — Ἐπιστολὴ τρίτη (τ. 7).
- Ἡ ἐλευθερία τῆς ἔρευνας καὶ τῆς Ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας (τ. 2).
- Ὁ συγγραφέας στὴν Ἑλλάδα (τ. 12).
- Ἄν ἦμουν αἰσυμνήτης Α' (τ. 14).
- Ἄν ἦμουν αἰσυμνήτης Β' (τ. 15).
- Δικαιοσύνη καὶ δίκαιο (τ. 27).
- Τὸ κατεστημένο (τ. 36).

ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

- Ἐπιστολὲς ἐνὸς «συντηρητικοῦ» γέρου πρὸς ἓνα «προοδευτικό» νέο — Ἐπιστολὴ δευτέρα (τ. 6).
- Θέματα φιλοσοφίας τῆς θρησκείας (τ. 10).
- Ἠθικὴ καὶ θρησκεία (τ. 22).
- Τὸ ἐρώτημα περὶ Θεοῦ (τ. 28).

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Τὸ νόημα τῆς Εὐρώπης (τ. 24) .

Ἡ ἐπιστροφή στὰ Ἔθνη (τ. 29) .

Στὴ συνέχεια θὰ δώσουμε πολὺ συνοπτικὰ τὶς βασικὲς ιδέες τοῦ κυριαρχοῦν στὰ δοκίμια τῆς κάθε μιᾶς ἐνότητος ξεχωριστά, ἂν καὶ εἶναι ὀλοφάνερο πὺς παντοῦ καθρεφτίζεται τὸ πλατωνικὸ καὶ νεοκαντιανὸ ὑπέδαφος τοῦ στοχασμοῦ τοῦ συγγραφέα, ὁ βαθὺς προβληματισμὸς του καὶ ἡ ἀναζήτηση λύσεων σὲ καρτὰ θέματα τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου μας· τὸ πάθος καὶ ὁ μεγάλος του καημὸς γιὰ τὴν ἐλευθερία — ἰδιαίτερα τὴν ἠθικὴν - πνευματικὴν — τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ ξεχωριστὰ τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ, ἡ μεταφυσικὴ ἀγωνία του καὶ ὁ ἐντελῶς προσωπικὸς συνδυασμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ μετὰ τὸν Ὀρθόδοξο Χριστιανισμό· ἡ πίστη στὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῶν ιδεῶν καὶ νέων πραγμάτων καὶ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἐπαναστατικῆς ἀναζητήσεως λύσεων· τέλος ὁ ἀκατάπαυστος ἀγώνας γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τῆς συνέχειάς μας στὸ χῶρο τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

**

Στὰ δοκίμια τῆς πρώτης ἐνότητος, τὸ συγγραφέα ἀπασχολοῦν βασικὰ τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας — ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς — καὶ τὸ θέμα τῆς Δημοκρατίας κυρίως στὸ χῶρο τοῦ προβληματισμοῦ, τῆς ἔρευνας, τῆς ἐκφράσεως, τῆς πνευματικῆς δημιουργίας.

Μιλώντας γιὰ τὴν ἐλευθεροτυπία δέχεται — μιὰ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ υπάρξει ἡ ιδεώδης λύση, ὅπως τὴ διατυπώνει ὁ ἴδιος, — τὴ «λύση τῆς ἐμπορίας» ποὺ ἐπιτρέπει τὸν ἐλεύθερο διάλογο.

«Μέσα στὴ θλιθερὴ σχετικότητα ζοῦμε καὶ θὰ ζήσουμε καὶ γι' αὐτὸ ὑποστηρίζομε τὶς μέσες δημοκρατικὰς λύσεις, τὶς καλλίτερες ἀπὸ τὶς ἐφικτῆς, τὴν κατοχύρωση κατὰ τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ πρὸ παντὸς τῆς ἐλευθερίας στὴ μετάδοση τῶν ιδεῶν καὶ τὰ κατὰ τὸ δυνατόν ἀνεξάρτητα ἰδιωτικὰ ὄργανα τῆς δημόσιας γνώμης, ἔστω καὶ νὰ λειτουργοῦν ὡς ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεις».

Ὁ Τσάτσος ὀρθώνει τὶς ἀπόψεις του σχετικὰ μετὰ τὸ θέμα τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ χωρὶς προκατάληψη, μετὰ ἀντικειμενικότητα, μετὰ διάλογο, μετὰ σεβασμὸ πρὸς τὸ συνομιλητὴ. Μετὰ συστηματικότητα, μετὰ σαφήνεια καὶ ἤθος, μετὰ βαθύτητα ἐπιστημονικὴ, γνώση καὶ πείρα ζωῆς, ὑπεραμύνεται τῆς πραγματικῆς Δημοκρατίας καὶ τάσσεται ἐναντίον κάθε μορφῆς ὀλοκληρωτισμοῦ, ποὺ τὸν κρίνει καὶ καταδικάζει μετὰ παρρησία καὶ δυνατὴ ἐπιχειρηματολογία. Ὁ σ. ἀπορρίπτει καὶ τὸν «ἡμιολοκληρωτισμὸ» ποὺ δίδει στὸν πολίτη κάποιαν ἐλευθερία, ἀλλὰ τὸν κρατεῖ οὐσιαστικὰ πολιτικὰ δοῦλο.

Διαφωνεῖ μ' αὐτὰ τὰ καθεστῶτα γιὰτὶ «ὅπου δὲν ὑπάρχει πολιτικὴ ἐλευθερία, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει καὶ ἠθικὴ ἐλευθερία καὶ δὲν ὑπάρχει καὶ πλήρης ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Ὅπου δὲν ὑπάρχει πολιτικὴ ἐλευθερία, δὲν ὑπάρχουν ὀλοκληροὶ ἄνθρωποι, προσωπικότητες». «Ἐλεύθερος πολιτικὰ εἶναι ὅποιος, μαζί μετὰ ὄλους τοὺς ἄλλους, κυβερνᾷ τὸν ἑαυτὸ του».

Ὁ Κ. Τσάτσος διαπιστώνει πὺς στὸ χῶρο τῶν πολιτειῶν τὰ ἰδανικὰ τῆς Δημοκρατίας καὶ τῆς Ἐλευθερίας ἀπλοποιοῦνται, ἀπολυτοποιοῦνται, γίνονται ἀόριστα, ἀφρημημένα καὶ ἀσαφῆ, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν σὲ ποικίλες περιστάσεις· ἔχουν γίνῃ πιά θεομοὶ ποὺ εἰσι ἀναγνωρίζουν καὶ ἔσταν ἀκόμα ἐνδόμυχα τοὺς ἀρνοῦνται. Τὰ διακηρύττουν ὑποκριτικὰ πολιτικοὶ ποὺ δὲν τὰ πιστεύουν, γιὰτὶ ἔχουν ἀντίκρουσμα στὸ λαό. Ἐγίναν τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ «ἐμπόρευμα φτηνὸ στὰ χέρια κακῶν ἐμπό-

ρων». Τὴν ἐποχὴ μας χαρακτηρίζει «ἡ εὐθεία, μόνιμος καὶ ὀργανωμένη προδοσία τῶν ἰδανικῶν». Ἐχομε δηλ. μιὰν ἀντίφαση στὰ κούφια φανταχτερὰ λόγια καὶ στὰ ἔργα, μιὰ ὑποκρισία φοβερή· «...τὰ κατὰ συνθήκη ψεύδη πῆραν τὴ θέση τῶν ἰδανικῶν, ...τῶν ἰδανικῶν παραμένει μόνο τὸ ἄδειο κέλυφος, ἐνῶ μέσα δὲν ὑπάρχει πιὰ οὔτε ζωὴ οὔτε ἀλήθεια».

Στὸ δοκίμιό του «Διαλογισμοὶ γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο» ὁ συγγραφέας καθορίζει ὡς τὸ ὕψιστο ἰδεῶδες τῆς ἀνώτατης παιδείας τὴ διάπλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, τὴ διάπλαση τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης. Αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες φυσικὰ ὑλοποιεῖται στοὺς ὀλίγους, τοὺς ἐκλεκτούς, αὐτοὺς ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὴν ἡγέτιδα τάξη τοῦ τόπου. Στὴ συνέχεια τονίζει πῶς πρωταρχικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ ἐκπληρῶσει τὸ Πανεπιστήμιο τὴν ἀποστολὴ του εἶναι ἡ «ἐλευθερία». Τὸ Πανεπιστήμιο χρειάζεται ὄχι μονάχα ἐξωτερικὴ, ἀλλὰ προπάντων ἐσωτερικὴ ἠθικὴ ἐλευθερία. Μονάχα ἔτσι τὰ Ἀνώτατα Πνευματικὰ Ἰδρύματα θὰ μπορέσουν νὰ δοθηθοῦν στὴν ἀνάπτυξη πνευματικῆς ζωῆς, πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι ὁ κύριος, ὁ ἀνώτερος σκοπὸς τους.

Ἡ κρίση τοῦ Πανεπιστημίου, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται τόσος λόγος, ὁρίζεται στὴν «ἔλλειψη πραγματικῆς ἐλευθερίας, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἔλλειψη πνεύματος».

Ὁ συγγραφέας στὸ δοκίμιό του «Ἡ ἐλευθερία τῆς ἔρευνας καὶ τῆς Ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας» ἐπιχειρεῖ μὲ τόλμη καὶ κριτικὴ σκέψη μιὰ βαθιὰ τομῆ στὸ ὅλο πρόβλημα. Ὑπογραμμίζει πῶς ἡ ἐλευθερία τῆς ἔρευνας εἶναι «σύνθημα παγκόσμιας διάδοσης στὸν καιρὸ μας». «Ὅλες οἱ πολιτεῖες διακηρύσσουν τὴν προαγωγὴ τῆς ἔρευνας σὰν ἓνα ἀπὸ τοὺς κύριους στόχους τους, ἀλλὰ πολλὲς ἀπ' αὐτὲς ἀπλοῦστατα δημιουργοῦν. Πιστεύει ὁ σ. στὴν ἐλευθερία τῶν ἐρευνητῶν καὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων, πιστεύει στὴν αὐτονομία τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων, πιστεύει στὴν ἀδέσμευτη γνώμη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου «γιὰ ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἠθικὴ, τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, γιὰ ὅλα τὰ θέματα τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς».

Στὰ δοκίμια τῆς δεύτερης ἐνότητας τὸ σ. ἀπασχολεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἔργου τοῦ λογοτέχνη καὶ τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ, πρὸ πάντων ἐκείνου ποὺ δὲν ἀνήκει σὲ φατρίες ἀλλὰ παραμένει ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ ἐλεύθερος, καὶ ἐπισημαίνει τίς δυσκολίες ποὺ συναντᾷ ὁ δημιουργὸς γιὰ νὰ βρεῖ μιὰ ἄμεση δίκαιη ἀναγνώριση. «Στὴν ἐποχὴ μας μὲ τὴν ἐντονώτερη ἀστάθεια ὄλων τῶν ἀξιῶν, μὲ τὸ αὐξημένο πάθος τῆς ἀναζητήσεως νέων μορφῶν, μὲ τὴν διείσδυση ἐξωπνευματικῶν ἰδίως πολιτικῶν κριτηρίων στὸ χῶρο τοῦ πνεύματος, ἡ δίκαιη ἀναγνώριση ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο σπανίζει».

Ἡ πρόδος στὸν τομέα τῆς Τέχνης προβληματίζει ἐπίσης τὸν Κ. Τσάτσο. Τὴν πρόδο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναζητήσεως νέων μορφῶν, νέων ἐκφράσεων, νέων νοημάτων τὴ δέχεται σὰ μεγάλη ἀρετὴ τῆς κάθε τέχνης. «Ὅμως ἀρνεῖται νὰ συνταχτεῖ μὲ τὴν ἀποψη τῶν «προοδευτικῶν» ὅτι στὴν τέχνη τὸ νεώτερο εἶναι καὶ καλύτερο· πιστεύει πῶς τὸ νεώτερο, ὄχι μόνο δὲν καταργεῖ τὸ παλαιότερο, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ ἀγγίζει. Τὸ ἀληθινὸ ἔργο τῆς τέχνης μένει «ἰσότιμο καὶ ἰσοδύναμο μὲ τὸ νέο, στὸ ποιοτικὸ ὕψος ποὺ εἶχε ὅταν γεννήθηκε».

Σὰν κριτήριό πρωταρχικὸ στὴν τέχνη ἀποτελεῖ ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται μὲ ἀπειρους τρόπους· καὶ τὸ ἔργο τῶν μεγάλων πρωτοπόρων δημιουργῶν λογίζεται — ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐποχὴ καὶ τεχνοτροπία — σὰν πορεία πρὸς τὸ κάλλος.

Ὁ σ. πιστεύει πῶς ἡ τέχνη τῆς ἐποχῆς μας περνᾷ μιὰ σοβαρὴ κρίση ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀπότομη καὶ ἀπόλυτη ἄρνηση τῶν καθιερωμένων μορφῶν. Ἡ τέχνη πλανιέ-

ται από τη μιὰ ἀναζήτηση στὴν ἄλλη χωρὶς ἀκόμα νὰ ἀποδίδει αἰσθητικά. Ἔτσι ἡ σύγχρονη τέχνη — ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ κύμα τῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων τῆς ἐποχῆς — ἐκφράζει «τὸν φιλοσοφικὸ μηδενισμό, τὶς ὑπαρξιστικὲς ἀγωνίες ποὺ δὲν βρίσκουν τὴν κάθαρσή τους στὸ λόγο, καὶ τὴν ἔλλειψη ἐνὸς ἔσχατου ἐρείσματος, ποὺ μόνον αὐτὸ στηρίζει τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ δίνει μορφὴ καὶ νόημα στὴν ὑπαρξή του».

Στὸ «κατεστημένο» ὁ δοκιμογράφος ἀφιερώνει δλόκληρο δοκίμιον. Τὸ ὀρίζει ὡς «ἕνα σύνολο παραγόντων ποὺ συναποτελοῦν ὅ,τι κρατεῖ μέσα σὲ μιὰ κοινότητα ἀνθρώπων» καὶ τὸ διακρίνει ἀπὸ τὸ «κατεστημένο» ποὺ ἔγινε δημαγωγικὸ σύνθημα, κούφιος λόγος. Πιστεύει πὺς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν τὸ καλύτερο ἀπ' αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει, δηλ. ἀπὸ τὸ κατεστημένο. Διαφωνία ὑπάρχει στὴ μεθόδευση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ καλύτερου καὶ καινούργιου. Οἱ «προοδευτικοὶ» θέλουν ἀμέσως ὀλοκληρωτικὲς ἀλλαγές. Οἱ «συντηρητικοὶ» ἐπιδιώκουν σταδιακὲς ἀλλαγές ὡς τὴν ὀλοκλήρωση. Οἱ πρῶτοι «γυροῦν νὰ γκρεμίσουν τὰ πάντα ὡς τὰ θεμέλια καὶ νὰ ξαναχτίσουν ἀπὸ τὰ θεμέλια κάτω νέον». Οἱ τελευταῖοι «πιστεύουν πὺς πρέπει νὰ διατηρηθοῦν ὡς χρήσιμα μερικὰ ἀπὸ τὰ παλαιὰ στοιχεῖα καὶ νὰ προστίθενται σταδιακὰ τὰ νέα, ὡστε νὰ μὴν ἐπέλθῃ διακοπὴ στὴ συνέχεια τῆς ζωῆς».

Οἱ «προοδευτικοὶ» πιστεύουν στὴν ἐπανάσταση κατὰ τοῦ κατεστημένου. Οἱ «συντηρητικοὶ» στὴν ἐξέλιξη γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀναμόρφωσή του. Ὁ Κ. Γάτσος τάσσεται μὲ τὴ δευτέρη ἄποψη, «ποὺ δὲν ἀγνοεῖ ὅσα ἀξία μᾶς παράδωσαν τὰ περασμένα».

Ἐρχόμαστε στὰ δοκίμια τῆς τρίτης ἐνότητας.

Στὴ δευτέρη ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς ἕνα «προοδευτικὸ» νέον ὁ «συντηρητικὸς» γέρονς ὑπογραμμίζει πὺς στὸ χωρὸ τῆς φιλοσοφίας δὲν στέκει ἡ διάκριση σὲ προοδευτικὴ καὶ συντηρητικὴ. Κάτω τέτοιο δὲν ἔχει κανένα νόημα. Εἶναι μιὰ ἐπιπόλαιη κουθέντα. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἀκολουθεῖ τὴ μόδα, στὸ χωρὸ τῆς δὲν συμπίπτει τὸ πιὸ πρόσφατο μὲ τὸ πιὸ σωστό, καὶ «τὸ τελευταῖο σκαλὶ τῆς ἐξέλιξης μὲ τὴν ἀλήθεια». Ἡ φιλοσοφία δὲν προοδεύει εὐθύγραμμος οὔτε τελειοποιεῖται μὲ τὸν καιρὸ, ἔτσι ποὺ ἡ πιὸ μοντέρνα νὰ εἶναι καλύτερες ποιότητες ἀπὸ τὴν παλιὰ.

Ἀπαντώντας ὁ σ. στὴν ἔρευνα τοῦ περιοδικοῦ «Εὐθύνη» μὲ θέμα τὸ «ἐρώτημα περὶ θεοῦ» διασαφηνίζει τὴν ἔννοια τοῦ Λ ὀ γ ο υ γράφοντας: «Ὁ κόσμος τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ νόημα καὶ ἀξία, πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὸ Ἄπλοτο... Ἡ ἀνεξήγητη στὴν ὀλότῃτᾶ τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ σύνδεση» εἶναι αὐτὸ τὸ «μεταξὺ» ποὺ γεφυρώνει τὸ σχετικὸ καὶ τὸ ἀπλοτο. Καὶ ἡ οὐσία τῆς ζωῆς εἶναι, μαζὶ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Ἄπλοτου, ἐξ ἴσου ἀπλοτη ἀναγκαιότητα. Μέσα σ' αὐτὴ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὸν Ἄπλοτο, τὸ ἄρρητο αὐτὸ Ὡν μετουσιώνεται σὲ κάτω ποὺ εἶναι ρητὰ, ποὺ εἶναι ὁ Λόγος. Καὶ ἐγὼ τὸ Ἄπλοτο, τὸ Ὡν, αὐτὸ καθ' αὐτό, δὲν μπορεῖ νὰ πλησιάσῃ τὸ σχετικὸ, τὸν κόσμον τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας, ὁ Λόγος ἀπὸ τὴ σύστασή του πλησιάζει τὸ σχετικὸ... Γίνεται ἔτσι ὁ Λόγος ὁ μεσολαβητῆς μεταξὺ τοῦ Ὡντος, τοῦ Ἄπλοτου καὶ τοῦ Κόσμου. Ὁ,τι εἶναι τὸ Ὡν αὐτὸ ὁ Λόγος τὸ λέγει στοὺς ἀνθρώπους».

Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ σ., ποὺ διατυπώνει τὴ σκέψη του μὲ παρρησία ἀλλὰ καὶ σεβασμὸ γιὰ τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα, ὕψιστο χρέος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ προσπέλαση τοῦ Ἄπλοτου, τῆς Θεῆς Οὐσίας. Αὐτὸ τὸ χρέος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν προσπέλαση τοῦ Ἄπλοτου ἀποτελεῖ τὴν «ὑπατη ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ κορυφωμα ποὺ τερματίζει τὴν πορεία τοῦ πνεύματος».

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ μεγάλο ἔργο, τὸ μοναδικὸ περιεχόμενο τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ὅσο μεγαλύτερο τὸ κύρος τῆς, τόσο πιὸ μεγάλη ἡ βοήθεια ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει. «Μπορεῖ νὰ ξυπνήσῃ ψυχὲς ναρκωμένες ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ὕλης, νὰ τίς φωτίσῃ, νὰ τίς ὀδηγήσῃ στὸ ὀρομὸ τοῦ Θεοῦ».

Και ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ τὸν ἴδιο ρόλο διαδραματίζει. Ὁ Κ. Τσάτσος τὴ βλέπει σὰν ἓνα τρόπο γιὰ σύλληψη καὶ προσπέλαση τοῦ Ἀπόλυτου, ἓνα τρόπο πού βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ μυστικὴ λειτουργία τῆς ψυχῆς.

Στὴν τέταρτη ἐνότητα ὑποστηρίζεται πὼς ἡ ἰδέα τοῦ Ἔθνους, ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν καμπύλην πού διέγραψε ὁ διεθνισμός, ἀνακτᾶ καὶ πάλι τὴ θέση της μέσα στὸν κόσμο. Ὅμως καὶ ἡ ἔννοια «Ἔθνος» ἐφθάρη ἀπὸ ὄσους καπηλεύονται τὸ ἔθνος.

Ὡστόσο, τὸ ἔθνος ἀποτελεῖ ἓνα βασικὸ ἱστορικὸ φαινόμενο, στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν πολυεθνικὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρωπότητος, ἀναγκαῖα μ ο ν ὸ δ α τῆς διεθνούς κοινωνίας. Εἶναι τὸ πιὸ πρόσφορο ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐλεύθερης πολιτείας καὶ ἐνός δημοουργικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλά, παρατηρεῖ ὁ σ., τὸ ἔθνος «γιὰ νὰ ἀρτιωθῆ ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ του ὑπόσταση μέσα στὴ διεθνή κοινωνία καὶ ἡ ἐλεύθερη δημοουργικότητά του, πρέπει νὰ εἶναι μιὰ αὐτόνομη ἐλεύθερη πολιτεία, νὰ εἶναι κράτος». Κρίνεται δηλ. ἀπαραίτητο νὰ συμπίπτουν ἔθνος καὶ κράτος γιὰ νὰ μὴ παρυσιάζονται ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες, γιὰ νὰ ἔχει τὸ ἔθνος τὶς δυνατότητες νὰ διαδραματίζει τὸ ρόλο του στὴ διάπλαση τῆς ζωῆς ὄλων τῶν κρατῶν καὶ γιὰ νὰ πάρει ἡ παγκόσμια κοινωνία, πού θὰ συνθέσουν κάποτε τὰ ἐλεύθερα Ἔθνη, τὴν τελειότερη μορφή της.

Ὁ σ. βλέπει τὴν Εὐρώπη σὰ μιὰ μορφή πολιτισμοῦ, μιὰ πολιτιστικὴ ἔννοια ὅπου κυριαρχεῖ ὁ λόγος — συντονιστὴς τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος — καὶ ὅπου προβάλλει καὶ ὁ ἀνθρωπος ὡς μοναδικότητα, προσωπικότητα ἐλεύθερη, διαποτισμένος ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ μῆνυμα τῆς ἀγάπης.

Τὴν δραματίζεται ἐνωμένη πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ μὲ ἀποστολὴ της τὴν καλλιέργεια τοῦ πολιτιστικοῦ της γοήματος. Τοῦτο θὰ γίνῃ κατορθωτὸ ἂν ξεπεραστεῖ ἡ κρίση πού ἔφερε ὁ Τεχνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἂν ἀνανεωθεῖ ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς Εὐρώπης. Τότε θὰ δημιουργηθεῖ ὁ ἐνιαῖος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς πού θὰ βασίζεται στὸν ἀνθρώπο, στὸν ἀνθρωπισμὸ, θὰ διέρχεται ἀπὸ τὸ μέτρο καὶ θὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν λόγο.

Προσπαθήσαμε νὰ δώσουμε σὲ ἀδρὲς γραμμὲς μερικὲς βασικὲς ἰδέες τῶν δοκιμίων τοῦ Κ. Τσάτσου, ὁ ὁποῖος μὲ ἀδιάκοπη ἐργήγορση δημιουργεῖ καὶ συμβάλλει στὴν πολιτιστικὴ παρουσία τῆς Ἑλλάδος στὸν κόσμο.

Θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ κλείσουμε μὲ μιὰ συνοπτικὴ θεώρηση τοῦ Λόγου, ἔννοιας πού διαποτίζει τὸ στοχασμὸ του, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα:

«Γιὰ μένα ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ τῶν πάντων: ὁ Λόγος. Ὑπάρχουν οἱ νόμοι τοῦ Λόγου. Ὑπάρχουν οἱ σκοποὶ πού ὁ Λόγος θέτει. Ὁ Λόγος στὴν πολιτικὴ μὲ ὀδηγεῖ πρὸς τὴ μεσότητα, πρὸς τὸ μέτρο καὶ τὴ μετριοπάθεια, πρὸς τὸ νόμο πού δημιουργεῖ τὸν ἐλεύθερο πολίτη, καὶ πρὸς τὴν ἐλευθερία πού θέτει νόμους. Ὁ Λόγος στὴ φιλοσοφία μὲ ὀδηγεῖ νὰ ξεκινῶ μὲ τὸ στοχασμὸ μου ἀπὸ τὸ καρτεσιανὸ cogito — ἀπὸ τὴν κατάφαση τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου, ἀπὸ τὸ ἔλλογο ἐγὼ καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἐγὼ ὅπου τυχαῖα συσσωρεύονται τὸ ρευστὸ στοιχεῖο τῶν παθῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, — ἀπὸ τὸ ἐγὼ πού δὲν γνωρίζει θάνατο, διότι εἶναι τὸ ἴδιο Λόγος. Στὴν τέχνη τέλος ὁ Λόγος μὲ ὀδηγεῖ στὴ χάραξη ὀρίων γύρω ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου μπορεῖ νὰ φανερωθῆ στὴ συνείδηση τὸ καλόν».

ΧΡΙΣΤΟΣ ΚΟΛΙΟΥΣ

Ἐπιθεωρητὴς Φιλολογικῶν Μαθημάτων

Ο ΚΙΚΕΡΩΝ ΤΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

Πόσες γενεές μαθητών έχουν τραφεί ή τουλάχιστον παιδευτεί με τὰ περίφημα ἔργα τοῦ Κικέρωνος καὶ προπαντὸς με τοὺς τέσσερεις λόγους κατὰ Κατιλίνα! Κι ὅμως πόσοι ἀπὸ μᾶς μπορούμε νὰ θάλουμε τὸ χέρι στὴν καρδιά καὶ νὰ ὀρκιστοῦμε πὼς ἔχουμε ἀποκομίσει τίποτε ἄλλο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία παρὰ μιὰ ἀμυδρὴ ἰδέα γιὰ τὸ πολὺπλοκο τῆς λατινικῆς πρότασης καὶ τὴν ἀπέραντη ἀλαζονεία τοῦ ἴδιου τοῦ Κικέρωνος. Κατάντησε νὰ εἶναι κοινοτοπία νὰ ἀποδίδουμε τὴν βασικὴ ἀποτυχία τῆς κλασσικῆς παιδείας στὰ σχολεῖα μας (στὴν Ἑλλάδα καὶ γενικὰ στὴν Εὐρώπη) στὴν κακὴ μεθοδολογία τῶν ἐκπαιδευτικῶν — στὸ γεγονός ὅτι ἐπέμεναν πρὸς πολὺ στὸ γράμμα παρὰ στὸ πνεῦμα — διδάσκοντας γραμματικὴ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὰ ζωντανὰ κείμενα. Τώρα βλέπουμε ὅλοι μας ὅτι μιὰ γλῶσσα, μιὰ λογοτεχνία, ἔστι καὶ δῆθεν νεκρὴ καὶ ἴσως ἰδίως γιὰ τοῦτο, πρέπει νὰ γίνῃ ζωντανὴ ὑπόθεσις στὸ μυαλὸ τοῦ μαθητῆ καὶ, ἀναγνωρίζοντας τὴ δυσκολία νὰ διδαχτοῦν τὰ λατινικὰ τοὺς μαθητές, περιορίζουμε τὴ διδασκαλία τους σὲ δύο περιόδους τῆ ὁδομάδα καὶ αὐτὸ μόνο γι' αὐτοὺς ποὺ διαλέγουν τὸ «κλασσικὸ τμήμα». Ἔτσι με τὴ συνηθισμένη μας αἴσθησι τοῦ μέτρου οὐσιαστικὰ καταντήσαμε τὰ λατινικὰ νὰ εἶναι μιὰ μισητὴ τυπικότητα γιὰ τοὺς περισσότερους μαθητές, μιὰ χειρονομία πρὸς τὴν ὑποτιθέμενη κλασσικὴ παιδεία ποὺ ἔχουν διαλέξει. Σιωστὰ περιορίσαμε τὰ λατινικὰ σ' αὐτοὺς ποὺ νιώθουν ὅτι ἔχουν κλίση πρὸς τὰ ἀρχαῖα γράμματα, ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ λίγοι πρέπει νὰ μάθουν ἀρκετὰ γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκτιμοῦν τοὺς βασικοὺς Λατίνους συγγραφεῖς ἢ νὰ ἔχουν καλὴ θάση γιὰ τὸ μέλλον, καὶ οἱ ἄλλοι δὲν πρέπει νὰ περιοριστοῦν στὴν ἐκμάθησι λίγων ρωμαϊκῶν ὀνομάτων.

Καὶ τὸ εἰρωνικὸ εἶναι ὅτι τὸ ἔδαφος εἶναι σήμερα παραπάνω ἑτοιμο παρὰ ποτὲ γιὰ μιὰ βαθύτερη ἐκτίμησι τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ζοῦμε σὲ μιὰ περίοδο ταραχῶν καὶ ἀνησυχῶν ποὺ ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες με τὴ μεγάλη ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, καὶ ἐπίσης σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ πρὸ πολλοὶ δάσκαλοι εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν παλιὰ νοστροπία ποὺ ἐπέβαλλε τὴ στεῖρα διδασκαλία τῆς γραμματικῆς σὰν αὐτοσκοπὸ. Ὑπάρχει στὴν Εὐρώπη ἕνα τεράστιο κοινὸ ποὺ διεψά γιὰ γνώσεις καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς, τουλάχιστον στὸν ἀγγλοσαξονικὸν κόσμον, ἢ τελευταία εἰκασαετία εἶδε μιὰ σπάνια ἀνθησι στὶς μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ δὴ τῶν Ρωμαίων συγγραφέων.

Θὰ περίμενε κανεὶς μιὰ παρόμοια ἀνθησι στὴν Ἑλλάδα, ἰδίως ποὺ ὅσο νᾶναι ὁ Ἕλληνας βρίσκειται σὲ εὐνοϊκὴ θέση γιὰ τὴν κατανόησι τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ προπάντων τῶν προβλημάτων τῆς ταιλαιορημένης Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας! Κι ὅμως τί βρίσκει; Ἀπ' ὅ,τι ξέρω (καὶ θὰ χαρῶ νὰ διαφευσθῶ) δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐμπεριστατωμένη ἱστορία τῆς λατινικῆς γραμματικῆς στὰ ἑλληνικὰ (ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ πολὺ ἀπηρχαιωμένη) καὶ οἱ καλὲς μεταφράσεις εἴτε δὲν ὑπάρχουν εἴτε εἶναι πολὺ δυσεὐρήτες. Τοῦ Τασόπουλου ἢ «Αἰνεῖάδα» εἶναι λαμπρὴ ἐξαιρέσι καὶ ἔχω διαβάσει ὄρισμένα δείγματα τοῦ ὠραίου μεταφραστικοῦ ἔργου τοῦ Γιώργου Κοτζιούλα — μὰ ποὺ νὰ θρεῖς κάτι τέτοιο: Δὲν ὑπάρχει καμμιά νέα ἔκδοσι ποὺ νὰ διατίθεται στὴν ἀγορά. Καὶ νὰ ὑπάρχουν μεταφράσεις λογοτεχνικῆς ἀξίας, θὰ εἶναι χωρὶς σχόλια, χωρὶς εἰσαγωγὴ, χωρὶς καμμιά προ πάθεια νὰ κατατοπίσουν τὸν ἀναγνώστη στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου.

Χρειάστηκε τέτοια μακρόπνοη εἰσαγωγὴ στὶς παρατηρήσεις μου γιὰ τὸν «Κικέρωνα» τοῦ κ. Τσάτσου γιὰ νὰ καταλάβει ὁ ἀναγνώστης τὸ μέγεθος τῆς συμβολῆς τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Ἐαφνικὰ μέσα σὲ μιὰ πραγματικὴ ἔρημο βρίσκει κανεὶς μιὰ ἀ-

λήθινη δαση: Ένα διβλίο γραμμένο σὲ γλαφυρή δημοτική ἐκεῖ πού εἶχαμε μάθει νὰ περιμένουμε στυφνὴ καθαρεύουσα, ἓνα διβλίο μὲ ἐκτεταμένες εἰσαγωγὲς ἐκεῖ πού εἶχαμε βρεῖ ἓνα σκέτο κείμενο ἐγκαταλειμένο σὰν ἔρμαιο τῶν κυμάτων, ἓνα διβλίο μὲ πλούσιες σημειώσεις ἐκεῖ πού εἶχαμε συνηθίσει νὰ ἀποτελεματωνόμαστε στὶς ἀπορίες μας. Καὶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ «Κικέρων» τοῦ κ. Τσάτσου δὲν βγήκε προχθὲς — πέρασε παραπάνω ἀπὸ μιὰ δεκαετία ἀπὸ τότε, δηλαδὴ βγήκε σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἓνα ζωντανὸ διβλίο γιὰ τοὺς Ρωμαίους ἦταν κάτι τὸ ἀπίθανο καὶ πού ἡ δημοτικὴ γιὰ τέτοια θέματα ἐθεωρεῖτο τόλμημα ἀκόμα.

Εἶναι δύσκολο νὰ χαρακτηριστεῖ ὁ «Κικέρων» τοῦ κ. Τσάτσου. Νὰ τὸ πείς ἀπλῶς μετάφραση μερικῶν λόγων τοῦ Κικέρωνος (τῶν τεσσάρων λόγων κατὰ Κατιλίνα, τῶν λόγων γιὰ τὸν Μάρκελλο καὶ τὸν Διγάριο) θὰ ἦταν λίγο, ἀνκαὶ τὸ νὰ μεταφράσει κανεὶς τὴ γλώσσα τοῦ Κικέρωνος σὲ σφικτὴ, μυυδὴ δημοτικὴ δὲν εἶναι μικρὸ κατόρθωμα ἐφόσον τὸ ὕφος τοῦ Ρωμαίου ρήτορα βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς. Οἱ μεγάλες, περίπλοκες καὶ σύνθετες περίοδοι δὲν μετατρέπονται εὐκολὰ στὴν ἀναλυτικὴ δημοτικὴ χωρὶς νὰ χάσουν πολὺ ἀπὸ τὴν μεγαλοπρέπειά τους. Κι ὅμως ἡ γλώσσα τοῦ κ. Τσάτσου καταφέρει νὰ ἔχει τὴν ἀπλότητα τοῦ δημοτικοῦ λόγου μαζί μὲ τὴν ἐπιβλητικότητά της κικερωνικῆς περιόδου. Ἀλλὰ αὐτὸ πού ἔχουμε ἐδῶ δὲν εἶναι μόνο ὑπόδειγμα μετάφρασεως ἀπὸ τὴν ἀποψη τόσο τοῦ ὕφους ὅσο καὶ τῆς ἀκρίβειας· εἶναι συγχρόνως μιὰ πετυχημένη προσπάθεια νὰ ἐντάξει τὸ ἔργο τοῦ Κικέρωνος στὰ πλαίσια τῆς ρωμαϊκῆς πραγματικότητος τοῦ καιροῦ του καὶ νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὸ ἔργο, μὲ πολὺ διακριτικὸ τρόπο, καὶ χωρὶς καθόλου νὰ προσδῶλει τὸν ἀναγνώστη μὲ «ἠθικὲς» παρατηρήσεις, τὸ πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ δίδαγμα πού ἔχει γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο — ἓνα δίδαγμα πού κάθε μέρα γίνεται καὶ πιδ ἐπίκαιρο, τώρα πού ζοῦμε στὴν ἐποχὴ τῶν πραξικοπημάτων καὶ πού ἡ Δημοκρατία ἀπειλεῖται «πανταχόθεν». Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ κ. Τσάτσος μᾶς ἔχει παρουσιάσει μιὰ ἀνάγλυφη προσωπογραφία τοῦ Κικέρωνος καὶ μιὰ ἀντίληψη τοῦ καιροῦ τοῦ ρήτορα ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν λόγο. Ὁ «Κικέρων» εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἐκλαίτευση μὲ τὴν καλύτερη σημασία τῆς λέξης, δηλαδὴ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μεστῶν σκέψεων ἐνὸς πλήρως καταρτισμένου ἀνθρώπου παρουσιασμένο γιὰ τὸν μέσον ἀναγνώστη. Καταφέρει νὰ ἀρπάξει τὸν ἀναγνώστη, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ μυθιστόρημα καὶ ταυτόχρονα νὰ εἶναι μιὰ πιστὴ ἱστορικὴ εἰκόνα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ περιττὲς λεπτομέρειες πού θὰ κούραζαν χωρὶς νὰ ὠφελοῦν. Τελικὰ κλείνουμε τὸ διβλίο νιώθοντας ὅσα καταλάβαμε ἐπὶ τέλους γιατί ὁ Κικέρων λέγεται «μεγάλος» καὶ μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ ξανακοιτάξουμε τὸ πρωτότυπο πού βρίσκεται κάπου σκοτισμένο ἀπὸ τὴν ἀμέλεια τοῦ χρόνου. Κρῖμα πού ὀλοι Ἑλληνες λογοτέχνες μὲ τὰ προσόντα τοῦ λογίου χωρὶς τὰ ἐλαττώματά του, δὲνμποροῦν νὰ στρέψουν τὴν προσοχή τους στὴν ἀξιοποίηση τῆς λατινικῆς γραμματολογίας ἀκολουθώντας τὸ σπᾶνο παράδειγμα τοῦ κ. Τσάτσου.

JACK GAIST, M.A. (Lond.)

Καθηγητὴς, Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία Κύπρου

ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1973

I. ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΜΟ

α. Ὁ δγκώδης τόμος τῶν ποιημάτων τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου χωρίζεται σὲ τρεῖς μεγάλες ἐνότητες, πού χωρίζονται κι αὐτὲς σὲ μικρότερες ὑποενότητες: Ἡ Α' ἐνότητα στὶς ὑποενότητες «Καταβολές», «Ὁ μέγας Ἰσκιος», «Οἱ μῦθοι τῆς δοκιμασίας» ἢ Β' στὶς ὑποενότητες «Ἐτοιμασία», «Ἀνάβαση», «Στὸ κατώφλι τοῦ ἐπιπυρείου», «Δυὸ προσευχές» καὶ ἢ Γ' στὶς ὑποενότητες «Ἐρωτικοὶ μῦθοι», «Ὀμιλίες ἀγάπης», «Τραγοῦδια καὶ ἐπιγράμματα» καὶ «Πρῶτες ματιές».

β. Τὰ δυὸ τρίτα περίπου τῶν ποιημάτων τοῦ τόμου δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορά, ἐνῶ τὸ ἄλλο τρίτο εἶναι δημοσιευμένο στὴ «Νέα Ἐστία» κυρίως, καθὼς καὶ σ' ἄλλα περιοδικά. Τὰ ποιήματα ἔχουν, κατ' ἐξοχήν, ἓνα ἔντονο προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν εἶναι γραμμένα πρόσφατα. Γράφει στὴν εἰσαγωγή τοῦ τόμου ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος: «Ἰπῆρξα κατ' ἐξοχήν ποιητὴς τῶν περιστάσεων. Μερικὰ συμβάντα, μερικὲς συναντήσεις ξυπνοῦσαν ἐντὸς μου τὴν ἀνάγκη νὰ τραγουδήσω. Ὅλα μου τὰ ποιήματα ξεκινοῦν ἀπὸ ἓνα πολὺ συγκεκριμένο περιστατικὸ τῆς πραγματικῆς ζωῆς ἢ κάποτε καὶ τῆς φανταστικῆς μου ζωῆς, πού εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ πραγματικότητα. Ποτὲ δὲν ἔγραψα ποίημα κινήμενος μόνον ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ γράψω ποίημα... Μιὰ στιγμὴ σκέφθηκα νὰ μιμηθῶ τὸ Λαμαρτῖνο, πού συνοδεύει τὰ περισσότερα τῶν ποιημάτων του μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ περιστατικοῦ πού τὰ γέννησε»¹. Ἄν εἶχαμε τὰ περιστατικὰ αὐτὰ θὰ νοιώθαμε ἴσως καλύτερα τὴν ποίηση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου. Ὁ ἴδιος ὅμως δὲν θέλει νὰ μάθουμε τὰ περιστατικὰ αὐτὰ, γι' αὐτό, λέγει, καὶ καθυστέρησε πολὺ τὴ δημοσίευση τῶν ποιημάτων αὐτῶν. Γράφει πάλι στὴν εἰσαγωγή του: «Ὁ ἔντονα προσωπικὸς χαρακτήρας ἐνὸς μεγάλου μέρους τοῦ ποιητικοῦ μου ἔργου, τοῦ συνδεδεμένου ὄχι μὲ περιπλανήσεις τῆς φαντασίας μου, ἀλλὰ μὲ περιστατικὰ τῆς ἐγκόσμιός μου ζωῆς, εἶναι ὁ λόγος πού μὲ ἐμπόδισε νὰ παρουσιάσω ὡς σήμερα τὸ σύνολό του. Ἦθελα πρῶτα πρόσωπα καὶ πράγματα νὰ γίνουν ἴσκιοι, νὰ τὰ μεταβάλῃ ἢ ἀπόσταση σὲ ἀγνωστους μῦθους, νὰ γίνουν ξένα ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα, ξένα ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο· τὰ πρόσωπα νὰ γίνουν ἀπρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα δυσδιάκριτα σημεῖα στὴ ροὴ τῆς λήθης, ἔτσι πού ἀνώδυνα νὰ μποροῦν νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ καθενός»².

II ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ

α. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας ἰκανώτατος³ καὶ θεωρητικὸς τῆς ποίησης, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει δημοσιεύσει δοκίμια⁴. Εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχη κάποιες δικές του θεωρίες γιὰ τὴν ποίηση καὶ ἐπίσης φυσικὸ εἶναι, ἀφοῦ εἶναι καὶ ποιητὴς, νὰ ἐφαρμόζῃ αὐτὲς του τίς θεωρίες ἢ ἀντιστρόφως: αὐτὰ πού ἐφαρμόζει στὴν ποίησή του νὰ τὰ ἐκφράζῃ σὰν θεωρίες στὰ δοκίμια

1. Κωνσταντίνου Τσάτσου «Τὰ Ποιήματα», σελ. 12—13.

2. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 14.

3. Βλ. Κών)νου Τσάτσου, «Παλαμᾶς» Γ' ἔκδοση, Βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1949.

4. Βλ. Γ. Σεφέρη — Κ. Τσάτσου, «Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν Ποίηση», ἐπιμέλεια Λουκᾶ Κουσουλά, Νέα Ἑλλην. Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1975.

του. Ο ίδιος έχει αντίθετη γνώμη πάνω σ' αυτό το θέμα. Γράφει στην εισαγωγή του τόμου που εξετάζουμε: «Ουδέποτε σκέφθηκα τις θεωρίες μου, όταν με κατείχε ή συγκίνηση που πήγαινα να εκφράσω σε στίχους, όπως και ουδέποτε σκέφθηκα τους δικούς μου στίχους όταν φιλοσοφούσα γύρω από την ποίηση. Οι δυο αυτές ασχολίες μου κινούνται σε έντελως διαφορετικά επίπεδα και άλλη συγγένεια δεν έχουν παρά την ένότητα ενός κορυφαίου σημείου του πνεύματος, όπου έλλογα και άλογα στοιχεία έχουν την πρώτη κοινή πηγή τους»⁵. Θα μάς επιτρέψει όμως ο ποιητής και ο κριτικός να μη συμφωνήσουμε μαζί του. Έκτός του ότι δεν πιστεύουμε ότι ένας άνθρωπος θα μπορούσε κάποια στιγμή να πη «τώρα είμαι μόνο ποιητής» ή «είμαι μόνο κριτικός», να ξεχωρίσει δηλαδή έντελως μιά του ιδιότητα από άλλη, μιά θεώρηση του ποιητικού του έργου και των θεωρητικών του απόψεων για την ποίηση μπορούν να δείξουν το αντίθετο αυτού που διακηρύττει.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στά δοκίμιά του για την ποίηση διατυπώνει ορισμένους νόμους για την τέχνη και την ποίηση και παίρνει αρνητική θέση απέναντι στην πρωτοποριακή ποίηση (που φυσικά δεν θα μάς απασχολήσει εδώ).

Γράφει στο δοκίμιό του «Διάλογος για την ποίηση»: «Σύμφωνα με αυτούς [τους νόμους] το ποιητικό έργο ζει και ενεργεί αισθητικά με το λόγο, και ο λόγος είναι πάντα συνειρμός από νοήματα, νοηματική αλληλουχία. Αυτό είναι το κείμενο στην ποίηση».

Μιά νοηματική αλληλουχία έχει κατά το περιεχόμενό της κάτι που πρέπει να νοηται — όχι που πρέπει να είναι διανοητικά όρθο· αρκεί μόνον να είναι έλλογο. Τουτό όμως το έλλογο περιεχόμενο μπορεί να έχει αισθητική μορφή· να μην είναι απλός λόγος αλλά αισθητικός λόγος. Η νοηματική αλληλουχία αυτή καθ' εαυτή μπορεί να είναι όχι μόνον ωραία για τη διαύγεια ή την ακρίβεια της έκφρασής της, αλλά μπορεί να είναι κυριολεκτικά ωραία, αισθητικά ωραία...»⁶. Και πιό κάτω: «Το έλλογο στοιχείο έχει αντικειμενικότητα. Νοείται αναγκαστικά από όλους με τον ίδιο τρόπο... Έτσι ή ποίηση, όση και αν είναι ή προέκταση του ρυθμικού και του συμβολικού, μπορεί να διατηρή πάντα μιά νοητότητα, στηριγμένη στην αντικειμενικότητα του έλλογου συνειρμού των νοημάτων της»⁷.

Ένα άλλο θέμα που θίγει ο Τσάτσος στα δοκίμιά του είναι ή ελληνικότητα στην τέχνη. Ένα ελληνικό ποιητικό έργο, λέγει, πρέπει να έχει ελληνικότητα, που είναι μέσο βοηθητικό για τη γνησιότητά του⁸. Πώς πλησιάζουμε την ιδέα αυτή της ελληνικότητας; Γράφει: «Αλλά τι πλησιάζουμε την ιδέα της ελληνικότητας από το δρόμο της φύσης, άλλοι από το δρόμο της ιστορίας...»⁹. Πάνω στο θέμα αυτό της ελληνικότητας θα θέλαμε ν' αναφέρουμε δυο ακόμη αποσπάσματα από τον Τσάτσο. Στο δοκίμιό του «Πριν από το ξεκίνημα» γράφει: «Πι' αυτό, πριν από κάθε αξιον έπηρεασμό, έρχεται ή νόηση της ελληνικής γής και της ελληνικής ιστορίας. Από αυτήν τη νόηση θα ανέλθη τα πρώτα και τα αποφασιστικά στοιχεία. Θα αρχίση από τον αρχαίο κόσμο και δεν θα σταματήσει σε αυτόν. Θα δεχθή και τον χριστιανισμό σαν ένα στοιχείο ξεελληνισμένο και έγκλιματισμένο, που πρέπει να συνδυασθή και με τον αρχαίο κόσμο και με τη νεώτερη έποχή. Θα διδαχθή από τη λαϊκή ψυχή, χωρίς να υποταχθή σε αυτήν σαν σε κάτι αλάθητο και απόλυτο. Θέματα μόνο θα πάρη από τη λαϊκή ψυχή ή προσωπικότητα, που μόνη αυτή δημιουργεί τα έργα του πνεύματος. Μιά τέτοια στροφή προς το πνεύμα της γής και της ιστορίας, δεν είναι παρά έπιστροφή προς την έσωτερη ουσία της συνείδησης, συνειδητοποίηση του πρωταρχικού της σημείου. Όλα βέβαια δεν θα τά δώση αυτή ή έπιστροφή· θα δώση όμως ένα

5. σελ. 14.

6. Γ. Σεφέρη—Κ. Τσάτσου, «Ένας διάλογος για την Ποίηση», σελ. 39—40.

7. Ένθ' άνωτ., σελ. 43—44.

8. Ένθ' άνωτ., σελ. 58—59 και 62.

9. Ένθ' άνωτ., σελ. 60.

σταθερό γνώμονα, για την εύρεση κάθε φορά τοῦ γνήσιου καὶ τοῦ γόνιμου. Χρειάζεται ὅμως πάντα ἐπιπρόσθετα καὶ μιὰ καθαρὰ προσωπικὴ μορφή, μέσα στὴν ὁποία θὰ γίνῃ συγκεκριμένη ἡ παράδοση καὶ θὰ τελειωθῇ τὸ πνευματικὸ ἔργο, μιὰ μορφή ποὺ δέβαια στὸν κόσμον τῆς παράδοσης αὐτῆς θὰ ἐκφράσῃ τὴν πρωταρχικὴ τοποθέτηση τὴν ἀτομικὴ τῆς συνείδησης τοῦ δημιουργοῦ, ποὺ καὶ αὐτὸς εἶναι φυσικὰ πνευματικὸ γέννημα τῆς ἴδιας αὐτῆς παράδοσης, καὶ μέσα σὲ αὐτὴν κινεῖται ὅσο καὶ ἂν εἶναι πρωτότυπος καὶ ἀνακαινιστῆς»¹⁰. Καὶ στὸ δοκίμιο «Διάλογος γιὰ τὴν ποίηση»: «...ὕποστήριξα ὅτι πρέπει ὁ ἄνθρωπος, καὶ μπροστὰ στὴν ποιητικὴ δημιουργία, ὅπως καὶ μπρὸς σὲ ὅλα τὰ διλήμματα τοῦ βίου του, νὰ ἀγωνισθῇ νὰ θρῆ καὶ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὸ «πρωταρχικὸ σημεῖο» τῆς ζωῆς του, στρέφοντας πρὸς τὴν ἐσώτερην οὐσία τῆς συνείδησός του· καὶ ἐπειδὴ ἡ στροφή εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἱστορία της, γι' αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα πρέπει νὰ γίνῃ ἀρχὴ παιδείας, ὅπως σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ζωῆς του, ἔτσι καὶ στὴ φάση τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Ὑποστήριξα πῶς ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν ἀξιών, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ θαυτέτερη καλλιέργεια τοῦ ἑαυτοῦ μας, θὰ ὀδηγήσῃ σὲ μιὰ γνησιότερη τέχνη καὶ ὁ σκοπὸς μένει πάντα αὐτὸς, ἡ γνήσια τέχνη.... Γῆ καὶ οὐρανός. Φύση καὶ θρησκεία. Ἀνθρώπινη ψυχολογία καὶ ἱστορικὴ παράδοση. Ἡ γνήσια τέχνη ζεῖ ἐκεῖ, ἐντοπισμένη, μὲ τοὺς γνήσιους δημιουργοὺς της»¹¹.

Μιὰ μορφή ἑλληνικότητας, ποὺ προσδιορίζει τὴ γνησιότητα, εἶναι ἡ γλῶσσα, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι «ἐνα ἄρτια δουλεμένο γλωσσικὸ ὄργανο, μακριὰ ἀπὸ κάθε δημοσιογραφικὸ ἀνακάτεμα καθαρεύουσας καὶ δημοτικῆς»¹². Φυσικὰ ἐδῶ ἀναφέρεται στὴ δημοτικὴ καὶ λέγει πῶς τὸ δούλεμα τῆς γλώσσας ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἑλληνικότητα καὶ τὸ θαυτέτερο ἑαυτὸ μας¹³.

Ἐξετάζοντας τὰ πιὸ πάνω, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς νόμους τῆς ποίησης ποὺ ἀναφέρει στὰ δοκίμιά του ὁ Κ. Τσάτσος, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς: Καὶ νοηματικὴ ἀλληλουχία ὑπάρχει στὴν ποίησή του (τίποτε τὸ ἄλογο σ' αὐτῇ) καὶ ἀντικειμενικότητα—μεταδοτικότητα ὑπάρχει σ' ὅλο τὸν τόμον (εὐκολύνει σ' αὐτὸ καὶ ὁ ἀναλυτικὸς τρόπος γραφῆς) καὶ αἰσθητικὴ συγκίνηση προκαλεῖ μὲ τὸ λυρισμὸ του, τὶς εἰκόνες—περιγραφές, ἰδιαιτέρως τῆς φύσης, τὴν ἀπλότητα, τὴν πολὺ στρωτῆ δημοτικὴ του γλῶσσα, καὶ τὸ ρυθμὸ, τὸ μέτρο καὶ τὴν ὁμοιοκαταληξία ποὺ ὑπάρχουν σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτά.

Δίνουμε πιὸ κάτω μερικὰ παραδείγματα.

1. Ἀναλυτικοῦ τρόπου γραφῆς

Ἐσὺ μὲ ἰδιόαξες
μιὰ ἀγάπη ποὺ εἶναι μόνον ἀγάπη
ἀπάνω ἀπὸ ἡδονή,
ἀπάνω ἀπὸ συνήθεια κι' ἀπὸ νόμο,
ἀπάνω ἀπὸ τοῦ ἐγὼ τὸ πάθος,
στὸ διάφανο γαλάζιο ἀέρα
ὑψωμένη τῶν συμβόλων,
μοναχικὴ, αὐτόφωτη, γυμνή,
ὡσάν μιὰ σκέψη,
μιὰν ἀπὸ αἶμα καὶ ἀπὸ ἰχώρ ζεστὸ
ζωντανεμένη.

(Στὸ κατώφλι τοῦ ἔμπυρσιου, ΙΑ)

10. Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 9—10.

11. Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 68.

12. Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 13.

13. Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 64.

2. Λυρισμοῦ

Κι' ἔγινε ἀλήθεια ἡ προσευχή μου.
 "Α! πῶς νὰ τὸ πιστέψω
 πῶς εἶδα τὸ χαμόγελο τῶν οὐρανῶν!
 καὶ πλέχτηκε ἀπὸ θαύματα ἡ ζωὴ μου
 καὶ λούστηκα στὴ λησμονιὰ
 καὶ χάρηκα χαρά, σὰν τῶν τρανῶν
 τῶν ποῦ νικοῦνε
 κι' ἔτσι πορεύοιμουν μαζί σου
 καὶ πῆγαινα...

(Ἐτικὴ προσευχή)

3. Περιγραφῆς φύσης

Γυμνὸ στουρνάρι εἶν' ἡ κορφή, στὰ πλάγια ὡς κάτου πεῦκα,
 πέρα τὰ σπίτια καὶ μακριὰ τῆς θάλασσάς μας ἡ ἄπλα.

(Τὸ μάθημα τῆς χαρᾶς)

4. Ἀπλότητας

"Ἐρχομαι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.
 Στὸ Νὰὸ
 κομίζω τὸ ἀπέριττο, τὸ ἀπλό,
 τὸ ἡλιόλουστο.
 Ποῦ θὰ μὲ πῆτε βοιωτό,
 σεῖς τῶν ἐσώψυχων περιπλοκῶν
 καὶ τῶν ἐρμητικῶν νοημάτων
 οἱ ἀνιχνευτάδες;
 — δὲν ντρέπομαι.
 "Ὅπως ἐπλάστηκα, ἔρχομαι
 ἡλιόλουστος, ἀπέριττος, ἀπλός.
 Ἄπ' τὴν Ἑλλάδα φέρνω
 τ' ἀθάνατο τὸ νάμα.

Καὶ περιμένω
 νὰ διψᾶστε.

(Novissima verba, B)

5. Ρυθμοῦ μέτρου καὶ ὁμοιοκαταληξίας

Τὸ σπίτι σου, τὸ σούρουπο, μέσα στὶς σκιές, μοῦ ἐφάνη
 ἄσπρο πουλὶ ποῦ κούρνιασε στὰ πεῦκα καὶ τριγύρα
 τὸ λιμανάκι ὡς τὸν θυθὸν ἀκίνητο, σὰ μοῖτρα
 καὶ μιὰ σιωπή, ποῦ οὔτε ὁ οὐρανὸς μὲ τ' ἄστρα του δὲ φτάνει.

(Στὸν ποιητὴ τοῦ Πόρου, σοννέτο)

"Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικότητα, θὰ δοῦμε ὅλα τὰ στοιχεῖα ποῦ ἀναφέρει κυρίως
 στὴν ὑποεπότητα «Καταβολές» τὴν ἐλληνικὴ γῆ καὶ τὴν ἐλληνικὴ φύση, τὴν ἐλλη-
 νικὴ ἱστορία καὶ τὴν καλοδουλεμένη στρωτὴ γλώσσα, ποῦ εἶναι κυρίαρχη παντοῦ. Ἐ-
 κτός ἀπὸ τὴν ἱστορία τὰ ἄλλα στοιχεῖα τὰ συναντοῦμε σ' ὅλο τὸν τόμο. Ὅσα ἔχουμε δεῖ
 ἀπὸ τὰ δοκίμιά του σὰ θεωρία τὰ βλέπουμε στὸν τόμο τῶν «Ποιημάτων» σὰν πράξη.

β. Ὁ Κ. Τσάτσος ἐλέγχει στὸ δοκίμιό του «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα» τὴν πρωτο-
 ποριακὴ λογοτεχνικὴ κίνηση ὅτι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς πηγές καὶ ὅτι ἀ-

νακατεύει την καθαρεύουσα με τη δημοτική. Παραδέχεται όμως ότι οι πρωτοποριακές προσπάθειες, «όταν στέκονται μέσα σε όρισμένα όρια», μπορούν να έχουν την αξία τους για τη λογοτεχνία και δεν αποκλείεται να γεννηθούν γνήσια ποιητικά έργα. «¹⁴ Αλλά θέβαια αυτά τα έργα θα πρέπει τότε να είναι μια ανακάλυψη νέων όψεων της ελληνικής ζωής, και όχι μια απομάκρυνση από αυτήν...»¹⁴. Όμως, ούτε στα «Ποιήματα» του Κωνσταντίνου Τσάτσου, η τουλάχιστο σ' ένα μεγάλο μέρος του τόμου, δεν βρίσκουμε τα τελευταία αυτά στοιχεία. Κι όχι μόνο αυτό. Ο ίδιος μιλώντας για την ποίησή του γράφει στην εισαγωγή των «Ποιημάτων» του. [Η ποίησή μου] «έχει έναν έντονα προσωπικό χαρακτήρα. Ξέρω μόνο ότι διαφέρει από ό,τι άρέσει γενικά στην εποχή μου»¹⁵. Και συνεχίζει πιο κάτω: «Με άφησε έξ' άρχής άδιάφορο ή άναγνώριση του ποιητικού μου έργου από τους συγχρόνους μου. Ήξερα ότι ήμουν παράκαιρος, ξένος από τους ποιητικούς τρόπους, που κατά καιρούς επικρατούσαν, όπως αυτοί οι τρόποι ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να εκφράσουν τη σύγχρονη εποχή, τότε προφανώς δεν έζησα την εποχή μου. Ή είχα μείνει πίσω, όπως το κρίνουν οι περισσότεροι σύγχρονοί μου, ή, τουλάχιστον, είχα έλθει σε τέτοια μ' αυτήν αντίθεση, ώστε να μην είμαι σε θέση να νιώσω τον παλμό της και την τραγικότητά της»¹⁶. Νιώθουμε την περιέργεια να ρωτήσουμε «γιατί;», αφού ο ίδιος δεν θεωρεί ότι η ποίησή του κατέχει μια δευτερεύουσα θέση στο έργο του¹⁷. Γιατί να μην προσπαθήσει να είναι σύγχρονος μέσα στα πλαίσια που έβρισε; Θα μπορούσε και δεν θα έχανε ή ποίησή του την αλήθεια της, το νόημά της, τον προσωπικό της τόνο και την αισθητική της φυσιογνωμία.

III. ΘΕΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Βασικά η θεματογραφία στα «Ποιήματα» του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι ή ίδια με εκείνη που αναφέρει ο ίδιος στην εισαγωγή του «Παλαμάς»¹⁸ του, αλλά στο έργο του, τουλάχιστο αν πάρουμε σά βάση με την όποια κατατάσσει τά ποιήματά του, ακολουθεί την αντίθετη σειρά' εκτός κι αν βάση πρώτο στή σειρά τόν αναβαθμό που θεωρεί άνωτερο. Έκει ο Παλαμάς αρχίζει με τόν έρωτα προς τή γυναίκα, μεταβαίνει ύστερα στή φύση και τέλος στήν ιστορία και τήν αυτοσυνείδηση¹⁹. στα ποιήματά του ο Τσάτσος αρχίζει με τήν ιστορία και μεταβαίνει στή φύση και τόν έρωτα. Άξιοπρόσεκτα θέματα του τόμου, που μπορούμε να τά διακρίνουμε σε ξεχωριστές κατηγορίες, είναι εκείνα που αναφέρονται στο Θεό και τή ζωή.

Τά ποιήματα τής συλλογής κατά τó μεγαλύτερο μέρος τους είναι έρωτικά, κι αυτό δείχνει τή σημασία που δίνει στο θέμα ο ποιητής' όμως ή πρώτη ένότητα του Α μέρους, οι «Καταβολές», που αναφέρονται στην ιστορία και τή φύση και καλύπτουν τó θέμα «έλληνικότητα», που εξέτάσαμε στο κεφάλαιο Πα τής μελέτης μας, δείχνει τή σημασία που δίνει ο ποιητής στην ιδέα τής ελληνικότητας, με τó να προτάξει τά ποιήματα αυτά' έξ' άλλου, όπως είδαμε, θεωρεί τήν ελληνικότητα σαν πρωταρχικό στοιχείο στην ποίηση. Όστε ελληνικότητα και έρωτας είναι οι δυο πόλοι, γύρω από τούς όποιους βασικά κινείται ή ποίητής.

14. *Ενθ' άνωτ., σελ. 12—13.

15. «Τά Ποιήματα» του Κωνσταντίνου Τσάτσου, σελ. 9—10.

16. *Ενθ' άνωτ., σελ. 10—11.

17. *Ενθ' άνωτ.

18. Κ. Τσάτσου, «Παλαμάς», σελ. 6—10.

19. *Ενθ' άνωτ., σελ. 8—10. Είναι πολύ ένδιαφέροντα θσα αναφέρονται στις σελίδες αυτές για τó θέμα.

α. ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ

1. Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἑλληνικὴ πατρίδα.

Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἑλληνικότητα, καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὴν ἱστορία, εἶναι στοιχεῖο πρωταρχικό, πού ὀδηγεῖ στὴν αὐτοσυνείδηση καὶ γίνεται ἀρχὴ παιδείας.

Τὸ πρῶτο κιόλας ποίημα τοῦ βιβλίου εἶναι μιὰ μικρὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Ἀγῶνες, ἤττες, διαγουμεύσματα ἀπὸ ἐχθροὺς καὶ ξεπεσμοί, ἀλλὰ καὶ ἐλπίδα καὶ ἀπόφαση γιὰ ἀγῶνα καὶ ἀντίσταση.

Κι ἦρθε στερνὰ ὁ στερνὸς κύρης μου
καὶ μοῦπε:
«Τᾶρματα λάθε, ἀμόλευτα
σὴν τὴν μητέρα στοῦ γάμου τῆς τὴν ὥρα·
ἀνέβα ἐκεῖ πού ἀνέβηκα κ' ἐγὼ
καὶ στάσου
ἐκεῖ πού ἐμεῖς σταθήκαμε,
σειρὰ πρὶν ἀπὸ σένα·
κι ἀνοιξε λάκκο μπρὸς σου ἐκεῖ·
νὰ σὲ χωρᾷ μὲ τᾶρματά σου,
ἂν τύχη νὰ σ' εὔρη ἕνα βόλι,
στά πιδ ὄμορφα, στά πιδ περήφανα,
ξεραγκιανέ μου,
τοῦ κορμιοῦ σου.
Στάσου ὅπου ἡ μοῖρα σὲ ὄρισε,
στά κέδρα καὶ στίς στουρακιές
κάτω ἀπ' τὸ θράχο».

(Μάνα καὶ γιός).

Φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναφερθῆ ὁ ἄγνωστος Ἕλληνας, πού διεξάγει παντοῦ καὶ πάντοτε ὄλους τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἔθνους. Τὸν ὕμνεῖ.

Πάει!

Ἡ νιότη πάει καὶ τὰ μεστά του χρόνια πᾶνε.
Καὶ ὁ Χάρος, πίσω συνοδειά, τὸν μελετοῦσε.
Ἀφρόντιστα, στὴν ἄκρη τῆς ἀθύσσου ἐδάδιζε
κ' ἔσκυθε ἀνθοὺς τρεμάμενους νὰ δρέψη. Πάντα
τίς λείτες, τίς πολύχρωμες τίς ἐπιφάνειες
τίς χαίρονταν, ὡς χαίρονταν παιδὶ τοὺς σκίλους
καὶ τὰ ζαρκαδία πού ἔφευγαν μέσα στοῦ δάσος.
Μιλοῦσε μὲ τὰ ξέφωτα καὶ μὲ τοὺς ἴσκιους.

Αἰῶνες δούλεψαν πολλοὶ νὰ οἰκοδομήσουν
τὸ ἀνάστημά του,
.....
Καὶ λέω δὲν πέθανες· μόνο πού τώρα λείπεις·
ταξίδι πᾶς — τί ἀγάπαγες νὰ ταξιδεύης.

(Ἦ Βλεγεῖο)

Κι εἶν' ἐδῶ, στίς «Καταβολές», ἡ μάνα, ποῦ ἡ μορφὴ τῆς συγχύζεται μὲ τὴ μορφὴ τῆς Παναγίας, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ νεολαία καὶ φυσικά, δὲν μπορούσε νὰ λείψῃ, ἡ διχογνωμία τῶν Ἑλλήνων, ποῦ ὁδηγεῖ πάντα τὸ ἔθνος μας στὸ χειρότερο.

Θὰ φύγω μὲ μιὰ ἀπέλπιδη κραυγὴ:
 Ποῦ πάει τὸ Γένος;
 Ποῦ πάει ἡ τρισχιλιόχρονη πομπή;
 Ποῦ τήνε σπρώγουνε τὴν Κιβωτὸ
 ποῦ ὁ Κύριος μᾶς παρέδωσε
 γιὰ τοὺς αἰῶνες;

(Δίγνωμο γένος).

2. Ἡ Φύση

Στὸν τρίτο κύκλο τῶν «Καταβολῶν» κυριαρχεῖ ἡ Φύση, ἡ ἑλληνικὴ Φύση. Αὐτὴ δίνει τὸ μέγιστο μάθημα — μπορεῖ νὰ διδάξῃ τὸ καθετί. Χρειάζεται ὅμως γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀγάπη γιὰ τὴ φύση καὶ πλησίασμά της, χρειάζεται μαθητεία κοντά της. Ἐκεῖ ἡ ὁμορφιά, ἡ χαρὰ, ὁ Θεός, ἀπ' ἐκεῖ κι ἡ θλίψῃ πάλι ξεκινᾷ. Ὅμως, πρᾶμα παράξενο, ὁ ποιητὴς ἀντικρύζει τὴ φύση σὰ θεατῆς, ἔξω ἀπ' αὐτὴ, δὲν συμβιδώνει μαζί της. Ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται: «Πῶς ἐγώ, ὁ φυσιολάτρης, δὲν μπορῶ νὰ ζήσω, καιρὸ, μόνος, στὴ φύση; Ἡ συνήθεια τοῦ ἀστοῦ; Ὅχι μόνον αὐτό. Μέσα στὴ φύση αἰσθάνομαι ἐκμηδενισμένος. Γίνομαι ἕνα μόριο τυχαῖο τοῦ ἀπείρου. Αἰσθάνομαι τὴ φύση νὰ μὲ περιβάλλῃ μὲ ἐχθρότητα. Μὲ ἐξαφανίζει. Συμβίωση μὲ τὴ φύση εἶναι κάτω ἀδύνατο. Ἀρχίζω νὰ τὴν πλησιάζω, μονάχα, ὅταν, ἀπὸ μιὰν ἀνθρώπινη δάση, τὴν ἀντικρύζω σὰν θεατῆς, ἐνῶ ἐγὼ στέκω ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Τότε, σὰν θεατῆς, καταλαβαίνω τὴν ὠραιότητά της, τὴ δύναμή της, τὰ μυστήρια τοῦ βυθοῦ της. Ἀλλὰ ὅταν εἶμαι καὶ ἐγὼ μέσα ἐκεῖ, στὸ βυθό, δὲν νοιώθω τίποτα, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχω. Νοιώθω τὴν ἀνυπαρξία μου».²⁰

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο παρουσιάζεται ὁ ποιητὴς νὰ νοιώθῃ καὶ νὰ καταλαβαίνῃ τὴν ὠραιότητα, τὴ δύναμη καὶ τὰ μυστήρια τῆς φύσης καὶ νὰ καθοδηγῇ σ' αὐτὰ μιὰ ἀθάνα, ἄπειρη παιδοῦλα, προφανῶς τὴν κόρη του.

Ἔτσι τῆς κάνει πρῶτα τὸ μάθημα τῶν λουλουδιῶν. Θὰ σοῦ διδάξω, τῆς λέγει, τὴν ὁμορφιά τῶν λουλουδιῶν, πῶς φυτρώνουν, βλαστοῦν, μεγαλώνουν, δοξάζονται καὶ ξεφυλλίζονται· πῶς ὅλα γίνονται σιγά-σιγά.

Τὴν ἱερὴν ὑπομονὴ τῆς γέννας θὰ σοῦ μάθω.

Μ' ἂν γνῶσῃ γίνῃ ὁ κάθε ἀνθός, πάντα νὰ μένῃ θαῦμα.

Ἄκου τα πῶς προσεύχονται τὸ βράδι στὰ ρουμάνια,
 στοὺς λόγγους, στίς τρανὲς κορφές, τὴ δέηση τῆς ἀγάπης,
 ἱεροὶ ψαλμοὶ ἀπὸ εὐωδιῆς κι ἀπὸ δροσοσταλίδες.

(Τὸ μάθημα τῶν λουλουδιῶν).

Ὁ Θεός, τῆς λέγει, εἶναι παντοῦ²¹ καὶ θὰ ῥχεται νὰ ζήσῃ ἐντός σου, ἂν ἀγαπᾷς τ' ἀγριολούλουδα τοῦ βουνοῦ.

20. Κ. Τσάτσου, «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», Ἀθήνα 1965, σελ. 41.

21. Μιὰ ἰδέα πανθεΐσμου, ποῦ ὑπάρχει ἐδῶ, θὰ τὴ δοῦμε στὸ γ' μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ.

Ἀκολουθεῖ τὸ μάθημα τῆς ρίζας.

—Θὰ μάθω σε νὰ λαχταρᾶς τῆς γῆς τὸ μέσα κόσμο,
ἐκεῖ ποὺ οἱ ρίζες μάχονται καὶ κρίνουν καὶ διαλέγουν,
χέρια σοφᾶ, γυρεύοντας στὰ σκοτεινὰ τὸ ἔθρομο
τῆς μοίρας των
Τῆς ἀφανέρωτης δουλειᾶς τὴν εὐλογία θὰ νοιώσης
.....
..... κάποτε ἀπ' τὴ γῆ θὰ δῆς ψηλὰ τὰ κλώνια
καρπὸς δλόγιωμα, καρπὸς δικούς σου, — ἄς μὴ τὸ ξαίρουν —,
καὶ θὰ χαράξῃ φῶς μὲ μιᾶς τῆ νοτερῆ σου νύχτα.
Ἦ, σὺν τῇ ρίζα τῆς ἐλιᾶς νᾶναι τὸ ριζικό σου!
(Τὸ μάθημα τῆς ρίζας).

Θὰ τῆς μάθῃ γιὰ τὴ θάλασσα, ποὺ θὰ τὴν τραβᾷ γιὰ μακρινὰ ταξίδια.

Κι ὅμως στὸ πρῶτο σου ὄνειρο κίβλας θὰ σοῦ μηνύσῃ
ξανά τὸ πέλαο νέες χαρὲς. Καράδια θ' ἀρμενίζουν
γιὰ νὰ σὲ πᾶν στὴν ἀπειρὴν ὑπόσχεση τοῦ ἀγνώστου,
στὰ πεῦκα ἐκεῖ, σὲ ἀχνούς γιαλούς, σὲ μυρωμένους κόσμους.
(Τὸ μάθημα τῆς θάλασσας).

Τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ στὸ ποίημα «Τὸ μάθημα τῆς χαρᾶς» δείχνουν λόγια ἀνθρώπου ποὺ κατέχει τὶς ὁμορφιὲς τῆς φύσης, κι ὅμως κάθε στιγμή σὰ νὰ βλέπῃ τὸ καθετὶ γιὰ πρώτη φορά.

Θὰ σοῦ διδάξω τῆς αὐγῆς τὴν ἀναστάσιμη ὥρα,
καθὼς ραγίζουσιν οἱ οὐρανοὶ τοῦ ἡλίου τὸ πρῶτο κρούσμα
καὶ τὰ ἔρθια βράχια τὰ σκιστὰ καὶ τὶς κορφὲς τῶν πεύκων
τὶς διαπερνάει ὡς μέσ' στὴ γῆς ἱερὸ ἀσημένιο ρῖγος.
Κρουστὴ χαρὰ, μαδιὰ φωνὴ τοῦ κάμπου, τὰ θυμάρια
μηνοῦν τὰ ὅσα εἶναι ἀνείπωτα μὲ λόγια τῶν ἀνθρώπων,
φιλιώνοντας τὴ γριά ψυχὴ μὲ τὴν καινούργια μέρα.

Οἱ ὁμορφιὲς τῆς φύσης θὰ ὀδηγήσουν τὴν παιδούλα στὸ θεῖο δῶρο τῆς χαρᾶς. Ἡ ζωὴ ὅμως δὲν εἶναι μόνο χαρὰ· εἶναι κι οἱ πόνοι, κι οἱ θλίψεις...

Ἦς ἦτανε στὰ χέρια μου μικρὴ νὰ σὲ φυλάξω
στὰ κρύσταλλα τοῦ γέλιου σου καὶ τοῦ παράπονού σου,
πάντα νὰ μένης αὐγινὸς ἀνθὸς μπουμπουκιασμένος
ποτὲ καρπός, τοῦ σκεφτικοῦ χινόπωρου τὸ γέρμα.
Μὰ ἡ ἴδια μοῖρα ποὺ κ' Ἔσὲ θὰ σ' ἀκλουθᾷ ὡς πέρα,
φτάνει σὰ σύνεφο βροχῆς καὶ ἰσκιώνει τὰ χωράφια
τὰ χελιδόνια διάζονται κ' εἶναι μουντοὶ ὅλα οἱ κρότοι.

Τότε, λέγει ὁ ποιητῆς, θὰ σοῦ πῶ τὴ σοφία μου τῆς ζωῆς.

Δὲν τὸ στοχάστηκα ποτὲς ἀπόνετη νὰ μείνης.
Πόνους νὰ ζήσης, σὺν τῆς γῆς τὸν πόνο ὡς τὴν ὀργώνουν,
παρήφανους, ἀμάλαγους, ἀκέριους, ὄλο πλοῦτος,
.....
Ποῖος θὰ σὲ μάθῃ νὰ πονᾶς γερὰ τοὺς ἄξιους πόνους;
.....
Μήτε γιὰ τὶς χαρὲς σοφός, μήτε καὶ γιὰ τοὺς πόνους;

τοὺς ἄξιους πόνους ποὺ ποθῶ γερὰ νὰ τοὺς πονέσης,
μόνο τῶν ἴσκιων χαλκευτῆς, τοὺς ἴσκιους σοῦ ἐτοιμάζω,
μιὰ ὑποδοχὴν ἐπίσημη στὸν πρῶτον ἐρχομὸ τους
καὶ πῶς ὁ νοῦς σου θὰ σταθῆ στὴν πρώτη του ὑποψία.
Ὁ δάσκαλος τῆς θλίψης σου, τέτοιος θὰ γίνω...
(Κακοσημαδιά).

Φυσικὰ ἢ φυσιολατρεία ὑπάρχει καὶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα ποιήματα τοῦ τόμου. Δί-
νουμε ἓνα δείγμα.

Τὰ πορφυρὰ γιὰ νὰ ἔρωμε τὰ λίλια
θὰ πᾶμε, ἀπὸ τίς φτέρες, στὸ ρουμάνι
ποὺ ξέρω ἐγώ, τ' ἀπάγκιον, ὅπου κρύθουν
τὴ φλόγα τους. Σὰ λίλια φλογισμένα,
στοῦ δρόμου τὸ λαχάνιασμα, θὰ γίνουν
τὰ μάγουλά σου· ὁ ἰδρῶς στὸ μέτωπό σου
στὸν ἥλιο θὰ σπιθίζῃ.

Μ' ἂν διψάσης,
νά! καὶ τὸ κρῦο νερὸ πλαΐϊ στὸ πλατάγι.
(Περίπατος στὸ δάσος).

6. ΕΡΩΤΑΣ

Μιὰ μεγάλη πινακοθήκη μὲ θέμα τὸν ἔρωτα πρὸς τὴ γυναίκα παρουσιάζεται
στὰ ποιήματα τοῦ τόμου ποὺ ἐξετάζουμε. Θὰ μπορούσαμε ἐδῶ νὰ διακρίνουμε τίς δια-
στάσεις τοῦ ἔρωτα αὐτοῦ καὶ τῆς γυναίκας ὅπως τίς βλέπει ὁ ποιητής.²²

1. Ὁ ἔρωτας ὁ σαρκικός, μὲ πολὺ αἰσθησιακὲς ρεαλιστικὲς περιγραφές, λίγες
ὅμως σὲ ἀριθμὸ. Ἐτσι ἐκφράζεται ὁ σαρκικός πόθος μὲ στίχους ὡς αὐτοῦς.

Μιὰ θεία κατάρρα μ' ὀδηγáει πρὸς τὴν πυρὴ σου γύμνια,
μιὰ ὀργή ἀπ' τὰ δάθη τῶν καιρῶν πρὸς τὴ βραχνή φωνή σου
καὶ γύρω ἀπ' τὴν ἀλλόκοσμη φτερίζοντάς σου ἀσκήμα
μεθᾶω καὶ λυώνω ἀπὸ τὸν ἰὸ ποὺ στάει ἀπ' τὸ φιλί σου.
(Ἐστάρτη).

Ἐπίσης συγαντοῦμε εἰκόνες αἰσθησιακὲς

τὰ μοῦρα της ποὺ φούσκωναν σὰ ρόγες
τὴν ὥρα τοῦ φιλιού

ἢ

Τὶ σήκωσες τὰ χέρια σου ὡς τὰ μοῦρα
.....
καὶ φάνη στὴ μελένια σου ἀμασχάλη
ὁ ἰδρῶς, σταλιά - σταλιά, κι' ὁ τόπος γύρω
εὐώδιασε βαριά,
(Ἡ μουριά)

22. Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει ἀσχοληθῆ καὶ θεωρητικὰ ὁ Κ. Τσάτσος στὸ βιβλίο του «Ἀφορισμοὶ
καὶ Διαλογισμοί», Ἀθήνα 1965, σελ. 84—87, 113—126 καὶ 129—137. Ἡ μελέτη τῶν σε-
λίδων αὐτῶν μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ μελετητὴ στὴν κατανόηση τῶν ἐρωτι-
κῶν τοῦ ποιημάτων.

ἢ περιγραφές

Παρά οἱ θεοὶ κι' ἐμεῖς οἱ δυὸ σὰν ἕνα
— (τὸ γλιστερό μου ἀγκάλιασμα ὡς μοχθοῦσα
νὰ στεριωθῆ στίς δίπλες τοῦ ρυθμοῦ σου) —
σὰν ἕνα μὲ τῆ γῆς, μὲ τὰ χαλίγια
ποῦ μπαίναν μὲς στὴ σάρκα σου κι' ἐβόγγας,
μὲ τὰ μερμήγκια ποῦθγαζα ἀπ' τ' ἀφτιά σου
κι' ἀπ' τὸ λαιμό σου πρὶν τὰ πιῶ, σὰν ἕνα
μὲ τοὺς νεκροὺς μὲ ὅ,τι πιὸ βαθθαίνει
τὸ χῶμα καὶ τὴ μοῖρα μας τινάζει
στὸν ἥλιο καὶ ὡς τὴ νίκη τοῦ θανάτου.
(Ἡ μουριά)

Ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσῃ τὰ πάθη του, τὴν ἀσκήμια, τὴν ἀμαρτία, τὴν ἀμφιβολία, τὸ φόβο²³ «Τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ σιμότερος σταθμὸς, ὅπου τὸ πάθος, βαδίζοντας κατὰ τὸ νόμο τοῦ ὠραίου, θὰ σταματήσει. Καὶ μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ ἀνθρώπινου, τέτοιος καημὸς, πρῶτα καὶ ξέχωρα, γίνεται ἔρωτας τοῦ ποιητῆ πρὸς τὴ γ υ ν α ί κ α, τὴν πιὸ φλογερὴ καὶ πιὸ ὕλικὴν ὑπαρξή, ποῦ στέκει πιὸ κοντὰ στὴν παθητικὴ καὶ θαριὰν ἀπὸ χῶμα συνειδήση...

Στὴ γυναίκα μπροστὰ ξαναζεῖ ὅλο τὸ πάθος τῆς γῆς συνθεμένο καὶ ὑψωμένο σὲ μεγαλύτερη ἀντικειμενικότητα καὶ ἐλευθερία. Τὸ παθητικὸ καὶ πονεμένο κοίταγμα τῆς γυναίκας γι' αὐτὸ γίνεται ὁ πρῶτος ἀναγκαῖος σταθμὸς πρὸς τὸ «ἕτερον», πρὸς τὸν ἀνικεμενικὸ κόσμο, πρὸς τὸ πλάταμα καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐλευθερίας.²⁴

Κι' ὁ σαρκικὸς ἔρωτας, ὁ πρόσκαιρος, ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸ ζωικὸ, τὸ γήινο, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ ἐξαιρετικὸ ποίημα «Ὁ Ὀδυσσεύς μὲ τὴ Σειρήνα». Φυσικὰ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ μόνο θέμα τοῦ ποιήματος· ἐξετάζονται παράλληλα ὁ ἀγώνας τοῦ Ὀδυσσεύα ἐνάντια στὴ μοῖρα καὶ ἕνας νόστος χωρὶς περιεχόμενο.

Εἶναι ὁ γνωστὸς μῦθος τοῦ Ὀδυσσεύα μὲ τὴ Σειρήνα, μαστορικὰ ξαναχυμένος σὲ νέα καλούπια· ἡ Σειρήνα, τέρας μαζὶ καὶ γυναίκα, προσκαλεῖ καὶ παρακαλεῖ τὸν Ὀδυσσεύα νὰ ἐνωθῆ ἐρωτικὰ μαζὶ τῆς.

Ἄ! σοῦ ζητάω μιὰ μόνη ἐντέλεια μέρα
ἀπ' τ'ὸνα ροδοχάραμά της στ' ἄλλο,
μὲ τὴν ψυχὴ σου πλέρια, μὲ τὸ σῶμα
σου ἀκέριο, σὰ γυναίκα θέλω σὲ ἄντρα
καὶ σὰν ψυχὴ σὲ θέλω ζωὴ δική μου,
γιὰ μιὰ μονάχα ἐντέλεια μέρα.

Ἄν ἀρνηθῆς κι' ἐσὺ τὴν ἀγάπη μου, λείει ἡ Σειρήνα, δὲν γλιτώνω ἀπ' τῆς διπλῆς ζωῆς μου τὴν κατάρρα. Εἶμαι ζῶο κι' ἄνθρωπος μαζὶ, μὲ ζωικὸς κι' ἀνθρώπινους πόθους, διπλὴ ψυχὴ. Διχάζομαι μεταξὺ τ' ἀνθρώπου καὶ τοῦ ζώου.

Μὰ ἐσὺ μιὰ ἐντέλεια μέρα ἂν σταματοῦσες
ἀπ' τ'ὸνα ροδοχάραμά της στ' ἄλλο
κι' ἂν μ' ἔσουρνες στὴν ἄμμο κι' ἂν δυνόσουν
ἄντρας ἐσὺ ἐμένανε τὸ τέρας
σὲ ἀγάπη ἡδονικὴ νὰ μὲ καρφώσης,

23. Κ. Τσάτσου, «Παλαμᾶς», σελ. 6—7.

24. Ἔνθ' ἔνωτ., σελ. 8.

γραφτὸ ἔναι, μάθε, ὡς τὰ ἔγκρατά μου δάθη
 νὰ ξεψυχήσῃ ἢ εἰς τῆς θάλασσας, νὰ γίνω
 νύφη ξανθὴ τῆς γῆς, νὰ μοῦ φυτρώσουν
 — τὰ θαύματα ἀπὸ σένα, ἀγάπη πλάστρα! —
 ἄσπροι γλουτοὶ καὶ κνήμες κι ἴσια πόδια
 ροδιὰ στὰ δάκτυλά τους,
 ἂν θελήσῃς,
 ἄντρας ἐσὺ, ἐμένανε τὸ τέρας
 νὰ μ' ἀγαπήσῃς πέρα ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου
 τὸ νόμο, ὡς ν' ἀγαπᾷς ἴδια τὴ μοῖρα
 ποῦ κυβερνάει, ὅπου ἄξια ἢ ζωὴ νὰ ζήσῃ.

Κι ὁ Ὀδυσσεὺς τῆς ἀπαντᾶ πῶς πλέει πρὸς τὸ μάταιο νόστο, ποῦ τοῦ ὄρισαν οἱ θεοί. Πόσο θὰ ἤθελε νὰ μείνῃ κοντὰ τῆς, πηγαίνοντας κόντρα στὴ μοῖρα του καὶ σ' ὅσα προστάζει ἢ σωφροσύνη. Ὅμως, λέγει, ὄμορφο ὄνειρο μου λιχνίσου στὸ κύμα καὶ τραγοῦδα ἓνα νέο τραγοῦδι, γεμάτο ἀπὸ τὸν ἴσκιο μου. Τραγοῦδα

πῶς ὁ Ὀδυσσεὺς δὲ μιλάει, ἴδεν πλέει,
 δὲν κλαίει, δὲν ἀγαπάει κατὰ πῶς θέλει.

Σὲ θέλω, ἀλλὰ πρέπει νὰ φύγω μόνος γιὰ τὸν ἄγνωστο στόχο, δεμένος πάντα σ' ἓνα λόγο ποῦ δὲν ἔδωσα.

Τὸν Ὀδυσσεὺς τραγοῦδαγε, Σειρήνα,
 δεμένο στὸ κατάρτι, καθὼς φεύγει,
 τοὺς θεοὺς ποῦ τὸν φροντίζουν βλαστημῶντας
 βαριά, πρὸς τὸ μεγάλο μάταιο νόστο.

2. Ὁ ἔρωτας σὰ λειτουργία δυὸ καρδιῶν. Εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ συντροφισιά του, μιὰ ἀγάπη ὑψωμένη πρὸ πάντων ἀπὸ τὴ ἠδονή. Ἡ ἀγάπη αὐτὴ γεμίζει τὴ μοναξιά του, δίνει νόημα στὴ ζωὴ καὶ ἐλπίδα, δίνει σοφία. Ἡ ἀγάπη τὰ κάνει ὅλα εὐκόλα, σὲ κάνει νὰ νικᾷς τὸ φόβο σου, νὰ αὐτοαποκαλύπτεσαι. Ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγάπη, εἶναι μάταια. Κάπου κάπου σκέφτεται μὲ νοσταλγία κάποιες στιγμὲς ποῦ ἔζησε μὲ τὴν ἀγαπημένη του.

Ἐσὺ μὲ δίδαξες
 μιὰ ἀγάπη ποῦ εἶναι μόνον ἀγάπη,
 ἀπάνω ἀπὸ ἠδονή.
 (Στὸ κατώφλι τοῦ ἐμπυρίου, ΙΑ)

«Δὲν χρειάζονται πολλὰ», λέει κάπου ἄλλοῦ· ἓνα παράθυρο καὶ ἓνα τοπίο (οὐρανός, πεῦκος, σκίνο), μιὰ ἤρεμη νύκτα, ἓνα τραπέζι στρωμένο γιὰ δυό, ἓνα βιβλίον ἀνοικτὸ νὰ περιμένῃ, μιὰ ψυχὴ δίπλα σου ποῦ νὰ σὲ καταλαβαίῃ.

Νὰ ξέρῃς
 πῶς σὲ κοιτάει ἡ ἀγάπη
 ἀπὸ δυὸ μάτια γνώριμα, στοχαστικά,
 καὶ πῶς ἀκόμα καὶ ἂν νυχτώσῃ
 θὰ μένουν πάντα ἐκεῖ
 αὐτὰ τὰ μάτια, ἀνάλλαχτα καὶ ὀρθάνοιχτα
 νὰ σὲ κοιτάζουν.
 (Ἐτοιμασία, Α).

3. Ἡ ἐξιδαγκευμένη ἀγάπη. Ὁ ἔρωτας ἐξιδαγκεύεται, ἡ ἀγαπημένη γυναίκα γίνεται κάτι τὸ μοναδικό, τὸ ἀπιαστό, τὸ θεϊκό· μιὰ θεὰ πὺν χρειάζεται ὕμνο καὶ προσευχή. «Ὁ ἔρωτας, ὄντας ὁ πόνθος τῆς ἀπόλυτης ἔνωσης μὲ τὸ ἄλλο, τὸ μοναδικό, τὸ διαφορετικὸ πρόσωπο, γίνεται ἀναγκαστικὰ πόνθος ἀπραγματοποίητος καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πόνθος. Γιατὶ ἡ ἀπόλυτη ἔνωση, σὰν ἰδέα, εἶναι ἀπραγματοποίητη».²⁵

Ὁ τύπος τῆς ἀπιαστής ἀγάπης ἢ Εὐρυδικῆ. Ὁ γνωστός μῦθος ξαναδουλεμένος ἐδῶ μὲ νέο συμβολισμό ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσου. Τί εἶναι γιὰ τὸν Ὀρφέα ἢ Εὐρυδικῆ;

..... Γιατ' ἡ Εὐρυδικῆ μου δὲν εἶναι
μιὰ ζωὴ, μιὰ τέτοια ἢ μιὰ ἄλλη, μιὰ ὅποια, ὅχι,
εἶναι ὅλες οἱ ζωὲς μαζί, κ' ἐκείνες
πὺν πέρασαν κ' ἐκείνες πὺν θάρθοῦνε.

Φεύγει ὁ Ὀρφέας ἀπὸ τὸν Ἄδη μὲ τὴν Εὐρυδικῆ πίσω του. Μάταια ἐπιζητεῖ μιὰ ἐνθάρρυνση, ἕνα λόγο τῆς, μιὰ ἀπόδειξη ὅτι τὸν ἀκολουθεῖ ζωντανή· κι ὁ Ὀρφέας κλαίει.

Στὸ δρόμο τῆς ὑπόμονης πορείας
ὁ Ὀρφέας πάει καὶ πίσωθὲ του, ἴσως,
τὸ σούρσιμο πὺν ἀκούει νᾶναι ἢ Εὐρυδικῆ,
ἴσως καὶ τῆς ψυχῆς του ἢ ἠχὼ στὰ βράχια.
Μὰ ὡς πὺν θὰ πάη; Σηκώνοντας ὡς πότε
τὴν πίστη τῆς ὑπόμονης πορείας;
πῶς θὰ γενῆ τὸ θαῦμα; Οἱ πεθαμένοι
πῶς ἀπ' ἀνθρώπου ἀγάπη θ' ἀναστήσουν;

Στὸ δρόμο τῆς ὑπόμονης πορείας
αἰῶνες πάει ὁ Ὀρφέας καὶ πίσωθὲ του
ἢ ἀπιαστή του ἀγάπη, ἢ Εὐρυδικῆ.
(Ὀρφέας κ' Εὐρυδικῆ).

Κι ἂν ἡ Εὐρυδικῆ εἶναι ὁ τύπος τῆς ἀπλησίαστης ἀγάπης, ὁ Ὀρφέας εἶναι ὁ αἰώνιος τύπος τοῦ ἐρωτευμένου ἄντρα.

Ἄλλοῦ ὅμως, ἔχουμε ἕνα ὕμνο τοῦ ποιητῆ στὴν ἀγαπημένη του, ἕνα ξέσπασμα θαυμασμοῦ.

Πῶς νὰ σὲ πῶ;

—Σὲ λέω Χάρη.

Δὲν σ' ἀγαπῶ. Δὲν ἀγαπῶ τοὺς θεούς·
δὲν τοὺς ταιριάζω.

Μὰ μὲ κρατᾶς, ὡς μὲ κατέχει μέγας νοῦς,

κι' ὡς μὲ μαγεύει τ' αὐγινὸ φεγγάρι.

Δὲν σ' ἀγαπῶ, τραγὴ μου. Σὲ θαυμάζω.

(Τὸ σπῆτι σου).

25. Κ. Τσάτσου, «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», Ἀθήνα 1965, σελ. 137.

Με άγγιξε ή προαίσθηση
 τής αιωνιότητας,
 σά μιά θωπεία
 από τò χέρι τού Δημιουργού.
 Με κύκλωνε ή αγάπη
 πού έχει ξεπεράσει τις αγάπες.

(Στό κατώφλι τού έμπυρείου, Α)

4. Ό έρωτας είναι μέσο πού οδηγεί στό Θεό. Γράφει ό Κ. Τσάτσος στό βιβλίο του «Αφορισμοί και Διαλογισμοί»: «Η ύπαρξη πρώτα τού Θεού, δηλαδή ή ύπαρξη τού απόλυτου ή σχέση τού άρσενικού και τού θηλικού στοιχείου, σάν τò αναγκαίο μέσο για νά φθάσωμε στην έρωτική όψη τού απόλυτου ή συνείδηση, ότι τò νόημα τής ζωής είναι ή σύλληψη και ή κατάκτηση τού απόλυτου σέ όλες τις δυνατές του όψεις. Αυτή είναι ή σειρά τών σκέψεων, πού οδηγούν στον όρισμό τού έρωτα, όπως έμεις τόν συλλαμβάνομε».²⁶ Κι άλλού: «Πολύ συχνά δέν μπορούμε νά ξεχωρίσωμε μέσα μας τήν αγάπη για τήν γυναίκα από τήν αγάπη για τò Θεό,... Με τή θεολατρεία συμπίπτει, κατά τò μέτρο πού ή αγαπημένη γυναίκα είναι και αυτή ένσάρκωση θεϊκού στοιχείου, και ή ψυχή μας γέρνει μπροστά της με μιá κατάνυξη «μυστική»».²⁷

Δίνουμε πò κάτω μερικά δείγματα τής ιδέας αυτής.

Με δίδαξες
 τού Ίανώδ τή σάλα ν' άνεθαίνω
 από ένα βλέμμα σου,
 ένα άγγισμα τού χεριού σου,
 από μιá άνάσα κεντρισμένος
 ν' άνεθαίνω
 ίσαμε εκεί πού φέγγει
 τò φώς τών φώτων
 στούς αιώνες.

Τò δρόμο τού Θεού
 Έσò με δίδαξες,
 μονάχα Έσò,
 με τήν αγάπη μόνο.

(Στό κατώφλι τού έμπυρείου, ΙΑ)

Σ' ευχαριστώ, πού είσαι,
 σ' ευχαριστώ μεγάλο μου παράθυρο
 όρθάνοιχτο πρòς τὰ ούράνια.

Σ' ευχαριστώ, πού είσαι
 και πού έφερες τò Θεò κοντά μου.

(Στό κατώφλι τού έμπυρείου, ΙΗ)

26. Κ. Τσάτσου, «Αφορισμοί και Διαλογισμοί», Αθήνα 1965, σελ. 116.

27. Ένθ' άνωτ., σελ. 135.

για ναύρω, ὦ θαῦμα, ἐκεῖ, ἐκεῖ
 στήν ἀγκαλιὰ τῆς θύμησής Σου
 κουρνιάζοντας,
 πουλί, μέ τῆ σπασμένη του φτερούγα,
 για ναύρω ἐκεῖ
 τὸ Θεὸ μέσ' στήν εἰδή Σου.

.....
 Καὶ τώρα ἀργὰ πιά τὸ μαθαίνω
 μονάχα ἐκεῖ ἔναι ὁ Θεός μου
 ὅπου Ἐσὺ ζῆς.

.....
 δός μου νὰ πιῶ τὸ Θεό,
 στίς φλέβες σου, στὸν κόρφο σου καὶ στήν πνοή σου·
 δός μου νὰ πιῶ
 τῆ στάλα ἐκείνης τῆς στιγμῆς
 ποὺ κλείνει τὴν ἀθανασία.
 (Αἰγινήτικη προσευχή).

Δὲν εἶχα διδαχθεῖ τὸ μέγα μάθημα·
 δὲν εἶχα φθάσει
 μέσ' ἀπὸ τὸ γαλάζιο πέλαγο
 τοῦ βλέμματός σου
 στὸν κόσμο τοῦ ἄτρομου ἔρωτα
 ὅπου ὁ Θεὸς κ' ἐσὺ
 γινόσαστε ἕνα.
 Ἄλλο σκαλί ψηλότερα δὲν ἔχει
 ἀγαπημένη μου.
 (Ἐτοιμασία, IB).

Τὸ ὅτι τὴν ἀγάπη καθὼς καὶ τὴ φύση²⁸ θεωρεῖ γιοφύρια ποὺ ὀδηγοῦν στὸ Θεὸ ὁμολογεῖ σ' ἄλλο του ποίημα.

Σιχάθηκα τὰ ὠραῖα καὶ τὰ σοφὰ
 τὴν ἀρετὴ, τὸν ἔρωτα,
 τίς πατημένες στράτες
 ποὺ βῆμα - βῆμα
 μᾶς ὑψώνουνε πρὸς τὰ ἱερὰ μυστήρια.
 Ἄ! νὰ μποροῦσα νὰ φάνα ὡς σ' Ἐσέ,
 Θεέ μου, χωρὶς γιοφύρια.
 (Περίπατοι, 13)'

Τὴν τελευταία αὐτῆ ἰδέα τοῦ πλησιάσματος τοῦ θείου μέ διάφορα μέσα ἐκφράζει καὶ στοὺς «Ἀφορισμοὺς καὶ Διαλογισμοὺς» μέ τὰ ἐξῆς: «Τὸ ἀπόλυτο πλησιάζεται ὄχι μόνο μέ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ μέ τὴν ψυχὴ καὶ μέ τὸ σῶμα· μιὰ ὄψη βέβαια, κάθε φορά, τοῦ ἀπόλυτου».²⁹

28. Βλ. καὶ δ' μέρος «Ὁ Θεὸς» τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ.

29. Κ. Τσατσοῦ, «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», Ἀθήνα 1965, σελ. 117.

5. Ἡ ἀγαπημένη εἶναι μιὰ μορφή ἱερή καὶ ἅγια· δὲν θυμίζει πιά τίποτε τὸ ἀνθρώπινο.

Ν' ἀγγίξης ἓνα χέρι ἄορατο,
ἓνα ἄυλο σῶμα νὰ χαϊδεύης
κι ἀνδρείος νὰ γίνεσαι
καὶ βέβαιος
καὶ γιὰ τὸ ἔργο σου ὄριμος,
γιατὶ ἐκεῖ, κάπου στὸ ἄπειρο,
δυσὸ μάτια
δαθυγάλινα καὶ ὕγρα,
χαμογελᾶνε
μέσα στὴν κοσμικὴ σιωπῇ
ποὺ σ' ἐποπτεύουν.
(*Ἀνάβαση, ΙΤ).

Στὸ ποίημά του «Ἐρωτοδέσποινα» λέει: Σ' ἀκολουθῶ ὅπου με ὀδηγεῖς. Τὸ βράδυ προσεύχομαι σὲ σένα. Σ' ἀκολουθᾶω σὰν ἴσκιος· ξεκούρασε τὴ γνώση μου, μέρεψε τὴν καρδιά μου.

Χαρά μου ποὺ σὲ γνώρισα, χαρά μου ποὺ σὲ πῆρα
καὶ σὲ θεμέλιωσα ἄγαλμα στὴ μέση τοῦ ναοῦ
καὶ μὲ φυλάς σὰν ἄγγελος καὶ μὲ ὀδηγᾶς σὰ μοῖρα,
μακρῶς, στοὺς πολυτάραχους καημοὺς τοῦ ὠκεανοῦ.
(*Ἐρωτοδέσποινα).

Πόσο ταιριάζουν ὅλα τὰ πιὸ πάνω ποὺ εἶδαμε μ' ἐκεῖνα ποὺ γράφει ὁ Κ. Τσάτσος στὸν «Παλαμᾶ»³⁰ του: «Γιατὶ καὶ ἐδῶ διχάζεται τοῦ ποιητῆ ἡ συνείδηση σὲ δυσὸ ἀντίθετες στάσεις, καί, σύγκαιρα, διχάζεται τὸ ἀντικείμενο ποὺ προσδιορίζει τίς δύο-αὐτὲς στάσεις. Ἡ γυναίκα τῆς αἰσθησης καὶ ἡ γυναίκα τῆς ἰδέας, ἡ γυναίκα τῆς γῆς καὶ ἡ γυναίκα τοῦ οὐρανοῦ· ἡ γυναίκα τῆς προσευχῆς καὶ ἡ γυναίκα τῆς λαγνείας».

6. Ἐρωτας καὶ θάνατος. Σ' ἀρκετὰ ἐρωτικὰ ποιήματα εἴτε λιγώτερο εἴτε περισσότερο φανερὴ εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου. Μ' αὐτὸ θέλει ὁ ποιητῆς νὰ τονίσῃ τὴν ἀξία τῆς ἀγάπης καὶ τὴ χαρὰ ποὺ δίνει, σ' ἀντίθεση μὲ τὴ ματαιότητα τῆς ζωῆς καὶ τὴ φρόνη τοῦ θανάτου (βλ. Ἐτοιμασία, ΚΑ, Ἀνάβαση Η, ΙΣΤ, ΙΖ, Στὸ κατώφλι τοῦ ἔμπυρρειο, ΙΖ).

Τέτοιο δῶρο Θεοῦ
δὲν τὸ περίμενα.

.....
Δὲν τὸ περίμενα νάρθῃς Ἐσὺ
καὶ νὰ μ' ἀγγίξης
ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο τοῦ θανάτου
νὰ μὲ βγάλῃς
καὶ νὰ μὲ φέρῃς πάλι
ἐδῶ, μέσ' στὰ τριαντάφυλλα,
στὶς πασχαλιές, στὶς διόλες,
στὴ μουσικὴ τῆς ζωῆς
τὴν ξεχασμένη.

Σ' ἀκολουθῶ καὶ θυθίζομαι στὸν παράδεισο μαζί σου.

Μὰ ποῦ μέ πᾶς;

Μή καὶ μέ πᾶς,

.....

ἐκεῖ πιὰ

ποῦ εἶναι ἡ ὥρα μου νὰ πάω

ἄγγελε τοῦ θανάτου;

(^οΑνάβαση, Η).

Λέγει πάλι ὁ Κ. Τσάτσος μεταξὺ ἄλλων στὸν «Παλαμᾶ»³¹ του: «Ὁ κύκλος τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ κλείσει χωρὶς τὴν κατάληξη, χωρὶς τὸν ἴσκιό ποῦ τὸν ἀποκλιρῶνει. Ὁ σκοτεινὸς σύντροφος κάθε ἀνθρώπινου ἔρωτα, ὁ θάνατος, παρακολουθεῖ. Γίνεται σκιά ὄλων τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Ὡραία ἢ τραγικότητα τοῦ σπαραγμοῦ, ποῦ φέρνει ἡ δύναμη τῆς ἀδικίας του. Πρωταγωνιστεῖ μέσα στὸν κόσμον τῶν παθῶν».

γ. Ο ΘΕΟΣ³²

Τὸ Θεὸ τὸ συναντοῦμε στὴ Γῆ, τὴ φύση, παντοῦ μέσα καὶ ἔξω μας. «Γιὰ μένα», λέγει ὁ Τσάτσος, «ὁ Θεὸς εἶναι ἐδῶ, στὰ πεῦκα τῆς γῆς μου, στὰ μάτια τῆς ἀγάπης μου καὶ στὶς ρίζες τῆς καρδιάς μου».³³ Εἶναι ὁ Θεὸς υπεύθυνος γιὰ ὅσα γίνονται καὶ προσαττεύει καὶ δοηθᾶ τὸν κόσμον. Ἡ ἐλπίδα σ' αὐτὸν σώζει, γιὰτὶ ὅταν ὁ Θεὸς εἶναι μαζί μας δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε. Ὁ Θεὸς εἶναι καλωσύνη.

Σὲ μερικὰ ποιήματα τοῦ τόμου συναντοῦμε ιδέες πανθειστικῆς.

Δὲν εἶναι ὁ Θεὸς μακριὰ στὸ χάος, στοὺς τάφους καὶ τὴ σκέψη
ἐκεῖ ποῦ πάει τὸ χέρι σου, στὰ τρέμουλα ἀκροκλώνια,
στοὺς κόμπους τῶν δεντρῶν, ἐκεῖ ζεστά χτυπάει ἡ καρδιά Του·
κι ἐντός σου ἄρχεται νὰ ζήσει, ἀν ἀγαπᾶς τὰ κρίνα,
τὰ κρίνα τ' ἄγρια τοῦ Ἰμηττοῦ ποῦ σὲ εἶδαν νὰ γεννιέσαι.

(Τὸ μάθημα τῶν λουλουδιῶν).

Νὰ μετουσιώνεσαι σιγά - σιγά
σὲ κύτταρο τοῦ Θείου.

Νὰ ξαναγίνεσαι
μιὰν ἄυλη, γυμνή ἀλήθεια
καθὼς ὑπῆρχες πρὶν,
εἰς τοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων.

(Novissima verba, I)

δ. Η ΖΩΗ

Ἡ ζωὴ ἀπασχολεῖ τὸν ποιητὴ σὲ πολλὰ ποιήματά του. Ἐκφράζεται σὰν ἀγώνας γιὰ τὴ ζωὴ, σὰν χαρὰ κι ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ ἢ θλίψη κι ἀπαισιοδοξία, σὰν προ-

31. σελ. 8—9.

32. Βλ. καὶ τὸ μέρος γ', 4 (Ὁ ἔρωτας εἶναι μέσο ποῦ δηγεῖ στὸ Θεό) τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

33. Κ. Τσάτσου, «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», Ἀθήνα 1965, σελ. 170.

βληματισμός πάνω στο θέμα της πολιτικής υπευθυνότητας ή της θεώρησης από μακρὰ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

Ἦτανε χρόνια ὠραία ἡ ψυχὴ μου,
 πὺ τὴν ἀνέβαζα
 σκαλι σκαλι
 μὲ τις ἐλπίδες της
 στεφανωμένη.

.....
 Τὸ δηλητήριο θσμίζομαι
 στὸ πένθιμο ἔλος μὲ τις νεροφίδες
 καὶ τὰ μουντὰ ἠλιοβασιλέματα.

Καὶ δέχομαι καὶ πάω
 καὶ πάλι δέχομαι καὶ πάω,
 γνωρίζοντάς τα ὅλα πιά καλά· καὶ βλέποντας
 καὶ ἀγγίζοντας μέσ' στὸ σκοτάδι
 τὴν ἀηδία.

(Β' κύκλος, σελ. 90—91).

Βραβεῖο τῆς ζωῆς
 τὰ γερατειὰ τὰ ἥσυχα,
 ὅταν πιά τίποτε δὲν πεθυμᾶς,
 γιὰ τίποτα πιά δὲν παθαίνεσαι
 κι ὅλα τὰ ἔχεις καταλάβει
 καὶ τὰ ἔχεις ὅλα συγχωρέσει
 ὡς τὸ βαθύτατό τους βάθος.

(Novissima verba, I)

Ὁ Κ. Τσάτσος πάνω στὸ θέμα τῆς πολιτικῆς υπευθυνότητας ἢ τῆς θεώρησης ἀπὸ μακρὰ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, πὺ τὸν ἔχει ἀπασχολήσει ἀλλοῦ³⁴ σοβαρά, δημοσιεύει στὸν τόμο πὺ ἐξετάζουμε τέσσερα ποιήματα (Σιωπὴ, Εὐτυχία, Τὸ σκληρὸ νησί, Μὴν κλαῖς) :

Εἶναι κι ἐκεῖνα πὺ ὁ πασσᾶς
 δὲν θέλει νὰ εἰπωθοῦνε.

Εἶναι κ' ἐκεῖνα
 πὺ ὡς τὰ διαλάλησε ὁ πασσᾶς
 δὲν κάνει πιά νὰ εἰπωθοῦνε

Εἶναι κ' ἐκεῖνα
 πὺ εἶναι μάταιο νὰ τὰ πῆς,
 τί δὲν τὰ νοιώθουνε
 οὔτε ὁ πασσᾶς, οὔτε οἱ ραγιαδες.

34. Κ. Τσάτσου, «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», Ἀθήνα 1965, σελ. 229—241.

Εἶναι κ' ἐκεῖνα
 πού ὄσο κι' ἂν τὰ διαλαλήσης,
 ἄλλα οἱ σοφοὶ καὶ ἄλλα οἱ ἄσοφοι
 καταλαβαίνουν.

(Σιωπή).

Φεύγω τὶς σοβαρὲς ἐφημερίδες
 τὶ μὲ κουράζουν τὰ καινούργια ψέματα.

.....
 Παρήγορο εἶναι γὰ μαθαίνης
 παρήγορο γὰ ὄνειρεύεσαι ἐλεύθερα,
 χωρὶς οἱ φύλακες
 γὰ κατορθώσουν γὰ συλλάβουνε
 τὰ ὄνειρά σου.

Γι' αὐτὸ πικρογελώντας λέω,
 καλὰ εἶναι
 ὄλα μακρόθεν γὰ τὰ θεωρῆς.
 Τὶ ἄλλο πιά γὰ προσδοκᾷς
 σὲ τέτοιες μέρες.

(Εὐτυχία).

Ἡ βοή ἂν σὲ διώχνει τοῦ ἄνομου λαοῦ
 κι ὁ ξεπεσμός τοῦ πάντοτε ἴδιου ἀγώνα,
 κρύψου στὴν κώχη τοῦ παραθυριοῦ
 καὶ κοίταζε γὰ φτάνη τὸ χειμῶνα.

(Μὴν κλαῖς).

IV. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος στὸ διβλίο του «Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί»³⁵:
 «Εἶναι ὅμως πλάνη αὐτὸ πού λέγεται: ὅτι ἐπηρεάστηκα ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ.

Ὡς σκέψη ἀλλὰ καὶ ὡς αἴσθησις, εἶμαι ὁ ἀντίποδας τοῦ Παλαμᾶ. Τὶς πρῶτες μου λογοτεχνικὲς προσπάθειες τὶς ἐπηρέασε ἡ τεχνικὴ τοῦ παλαμικοῦ ὕφους. Καὶ ἐπειδὴ στὸν τόπο μας ὅταν σχηματισθεῖ κάποτε, μὲ βάση ὀρισμένα σημεῖα, μιὰ κρίσις, δὲν ἀλλάζει κι ὅταν ἀκόμη ἀλλάζοντε τὰ στοιχεῖα, ἐπάνω στὰ ὁποῖα κάποτε βασίσθηκε, μένω ἐπὶ δεκαετίες «παλαμικός». Ἄν κάποιος μ' ἐπηρέασε στὴν ποιητικὴ μου δημιουργία, εἶναι ἀρχικὰ ὁ GOETHE καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἴσως ὁ CARDUCCI».

Δὲν ἔχουμε λόγους ἢ στίχεια γὰ ποῦμε τ' ἀντίθετο ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Κ. Τσάτσου· ἐξ ἄλλου δὲν νομίζουμε ὅτι χάνει ἀπὸ τὴν ἀξία της μιὰ ποίηση, ἂν δεχθῆ ἐπιρροές στὸ ὕφος ἢ τὴ θεματογραφία· ἀπὸ τὴν πορεία ὅμως τῆς ἀνάλυσης πού ἔγινε ἔχει φανῆ ὅτι ὑπάρχει κάποια συγγένεια τῶν ἰδεῶν του μ' ἐκείνων τοῦ Παλαμᾶ.

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΘΩΜΑΣ, Φιλολόγος
 Μέλος τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου

35. *Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 52—53.

Κ Α Θ Ε Μ Η Ν Α

ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΧΡΕΟΣ

(Ένας ήρωας του καθήκοντος και μάρτυρας της ἐπιστήμης)

Ένα θαρρύντο περιστατικό τῶν ἡμερῶν αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσει ἀσυγκίνητους. Μιά περίπτωση πνευματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς αὐτοθυσίας στήν ὑπηρεσία τῆς ἀνθρωπότητος. Πρόκειται γιὰ τὸν γιαντὸ καθηγητὴ Γεώργιο Κοτζιά, πὸς μετέσχε στὸ πρόσφατο διεθνὲς ὀγκολογικὸ συνέδριο στὴν Ἀθήνα, ἄρρωστος ἀπὸ τὴν ἐπάραιτο νόσο καὶ μὲ πυρετό. Είναι ἕνα φανέρωμα ψυχικῆς ρωμαλεότητας, ἠθικῆς δυνάμης, ἀνθρωπιστικῆς μεγαλοσύνης πὸς ἐνώνει τὸ μεγάλο ἐπιστήμονα μὲ τὴν ἐποχὴ του — τὴν ἐποχὴ μας — καὶ τὴν ἐκφράζει.

Μὲ στοχασμὸ θαυότατα ἐρευνητικό, μὲ πίστη στὸ μέλλον, μὲ σωματικὴ καρτερία, μὲ ἀπόλυτα ἠλεγμένον ἐπιστημονικὸ προβληματισμὸ ἐξέθεσε τὶς ἀπόψεις του. Καὶ διετύπωσε πολυτίμες παρατηρήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀνθρωπιστικὴ τοποθέτηση τῆς ἐπιστήμης ἀπέναντι στὸν ἄρρωστο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν κακὴ ἀρρώστια, πὸς φανέρωσαν μιὰ αἰσιόδοξη πρόβλεψη γιὰ τὸ ἀμέσως κοντινὸ μέλλον γιὰ μιὰ νίκη τῆς ἐρευνας. Κι ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ὅλικὸ πὸς παρουσίασε εἶναι σαφῶς καὶ ἀπὸ παρατηρήσεις στὴν πορεία τῆς νόσου καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Ὁ ἐπιστήμονας καὶ τὸ χρέος. Ὁ Ἀνθρώπος καὶ ὁ κόσμος. Ὁ ἐρευνητὴς πειραματόζωο. Ἐνα ξεχειλίσιμα αὐτοθυσίας, μιὰ ἀπαράμιλλη συναίνεση στὴ ζωὴ καὶ στὸ μεγάλο τῆς προορισμὸ. Καὶ μιὰ ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἐπιστήμονας, ὁ ἀληθινὸς ἐπιστήμονας εἶναι — πρέπει νὰ εἶναι — ὁ πὸς ζωντανὸς ἀπὸ τοὺς ζωντανούς, ὁ πὸς ἄνθρωπος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους.

Ἐλλήνας ἐπιστήμονας, ἑλληνικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ Γεώργιος Κοτζιάς. Δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη στὸν τόπο τοῦτο αὐτὴ ἡ μεγαλοσύνη. Θὰ θυμηθοῦμε ἕναν ἥρωα τῆς Ἐθνεγερσίας, πὸς μάλιστα φέτος συμπληρώνονται 150 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, τὸ Γεώργιο Καραϊσκάκη. Τῆ στρατηγικὴ ἔκείνη ἰδιοφυία τῆς Παλιγγενεσίας, πὸς ἔσωσε τὴν Ἐπανάσταση στὴν κρισιμώτερη ὥρα τῆς, κόβοντας τὸ δρόμο καὶ συντριβοντας τὶς δυνάμεις τοῦ δυνάστη, πλεόν ἀπὸ τριάντα χιλιάδες μέλεια ὀπλισμένον στρατό, στὴν Ἀράχωβα, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1826. Μὲ πυρετὸ στὸ ξυλοκρέββατο, στὰ χέρια τῶν παλληκαριῶν του, διήθυσε ἐκείνη τὴ θρυλικὴ μάχη. Στὸν Παρνασσό, μὲσα στὰ χιόνια. Καὶ στὴν κρίσιμη στιγμή λησμόνησε καὶ πυρετὸ καὶ ἀρρώστιας — ἦταν φθισικὸς ὁ Κα-

ραϊσκάκης — καὶ πηδώντας ὀρθὸς μὲ τὸ γιαντάνι στὸ χέρι, μπήκε κι ὁ ἴδιος πρωτομάχος στὸ σκληρὸ ἀγώνα.

«Καὶ τὸ χειρότερο — γράφει ὁ Δ. Φωτιάδης — στάθηκε πὸς θταν ξεκίναγε γιὰ τούτη τὴν τρομερὴ ἐκστρατεία ἔλαχε νᾶναι πάλι πὸς ἄρρωστος ἀπὸ ποτέ. Δὲν δέχτηκε θμως οὔτε γιὰ μιὰ μέρα νὰ μείνῃ πίσω ἐξαιτίας του τὸ ξεκίνημά του. Κι ὅπως τὸν ἔκαιγε ὁ πυρετὸς τοῦ φτιάξανε ξανά ἕνα ξυλοκρέββατο, τὸν πήρανε στοὺς ὤμους του καὶ φτάσανε τὴν ἴδια ἔκείνη νύχτα στὰ κουντουριώτικα καλύβια, ἔπου καὶ μείνανε... Σκέφου τώρα τοὺς τοὺς ἀγωνιστὲς ὅπου νηστικοὶ καὶ γυμνοὶ, μὴ ἔχοντας μήτε ἕνα ζευγάρι τσαρούχια νὰ φορέσουν, ἔφευγαν μὲ τὶς ἀρχαίες χεμιῶνας καὶ τράβαγαν ψηλὰ στὰ βουνὰ τῆς Ρούμελης, ἀκολουθώντας ἕνα ἄρρωστο ἀρχηγό. Μιὰ καὶ μόνη ἦταν ἡ ἀμοιβὴ πὸς περιέμεναν. Νὰ δοξαστοῦν πολεμώντας γιὰ λευερία».

Ὁ καλὸς ἀγώνας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἄνθρωπο ἀποτελεῖ μιὰ παράδοση, μὲ σοβαρὲς προεκτάσεις μέσα στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Στὴν ἐξυπρέτηση τοῦ τόπου, τοῦ λαοῦ, τῆς ἀνθρωπότητος ὁ μόχθος. Καὶ πάντα μιὰ ἀπόκριση στὶς ἐπιλήψεις τῆς ἀνάγκης, στὴν ἀγωνία τοῦ χρόνου.

Μιὰ μορφή θμοια δραματικὴ στάθηκε πρὶν λίγα χρόνια κι ἕνας ἄξιος τῆς πνευματικῆς οἰκογένειας, ὁ συγγραφεὺς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Ἥλλας Βενέζης. Μὲ τὴν ἴδια καταραμένη ἀρρώστια κι ἄδειο τὸ στόμα του ἀπὸ ὄλα τὰ ὄργανα, χωρὶς φωνὴ καὶ δυνατότητα νὰ παίρνει στερεὰ τροφή, ἀγωνιζόταν δυὸ βλόκληρα χρόνια νὰ δλοκληρώσει τὸ ἔργο του. Νὰ συνεννοεῖται μὲ σημειώματα μὲ τὸ περιβάλλον του. Καὶ νὰ συνεργάζεται στὴν ἐφημερίδα του, νὰ πτυῶναι βιβλία, νὰ δίνει τὸ πνευματικὸ του παρόν, μὲ θυσία καὶ τῶν ἐλάχιστων δυνάμεων πὸς τοῦ ἀπόμειναν νὰ κρατηθῆ στὴ ζωὴ!

Καὶ γυρίζουμε πάλι στὸ μεγάλο ἐπιστήμονα πὸς τιμᾶει τὸν καιρὸ καὶ τὸν τόπο μας, τὸ Γεώργιο Κοτζιά. Ἀποτελεῖ μιὰ πνευματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μοναδικότητα. Καὶ μιὰ ἀνθρωπιστικὴ προσφορὰ καὶ θυσία ἀπὸ τὶς ἐξοχώτερες. Ἡ ἀκτινοβολία τῆς πράξης του ἄς σταθῆ παράδειγμα, δόξα καὶ μῆνυμα γιὰ κάθε νεώτερο. «Τὸ νὰ δημιουργεῖς εἶναι σὰ νὰ σκοτώνεις τὸ θάνατο» ἔγραψε παλιώτερα ἕνας μεγάλος τῆς Ἐδρώπης. Καὶ εἶναι μιὰ ἀλήθεια μὲ τὴν πὸς ἐμπρακτῆ ἀπόδειξη στὸ πρόσωπο τοῦ Ἐλλήνα Ἐπιστήμονα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ
ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, ΣΕΒΕΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
30 ΓΕΝΑΡΗ 1977

Ἀγ. μέλη.

Ὁ «Ἑλληνικός Πνευματικός Ὅμιλος Κύπρου» μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προέδρου τοῦ Κωνσταντίνου Σπυριδάκι καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν εἰς τὴν Ἀθήνα τοῦ ἀντιπροέδρου τοῦ κ. Φρίξου Βράχα καταρτήθηκε σὲ προσωρινὸ συμβούλιο μὲ ἐπιπρόσθετο μέλος γραμματέα καὶ μὲ παροχὴ ἄδειας ὡς τῆ σημερινῆ γενικῆ συνέλευσιν εἰς τὸν ἀντιπρόεδρό του. Τὸ Δ.Σ. αὐτὸ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τοὺς κ.κ. Κ. Χρυσάνθη πρόεδρος

Κ. Χατζηστεφάνου ἀντιπρόεδρος

Ἀ. Παπαμιλιτιάδη γραμματέα

Χρυσ. Κυπριανοῦ ταμία

Καλλιόπη Καραγιώργη

Λουλλοῦ Συμεωνίδου

καὶ Φρίξο Βράχα μέλη.

Ἀργότερα ἔχει προστεθῆ εἰδικὸς γραμματέας ὁ κ. Γεώργιος Ἰ. Χατζηγεωργίου. Τὸ προσωρινὸ αὐτὸ Δ.Σ. ἀνέλαβε κατὰ δάθος τὴν ἐξέτασιν καὶ ἐξυγιάνσιν τῆς οικονομικῆς κατάστασιν τοῦ Ὁμίλου. Πρὸς τοῦτο εἶχε αὐτὸ ἀποταθῆ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου καὶ Πρόεδρο τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας κ. Μιχάριον, ὁ ὅποιος ὅπως πάντοτε, ἤρθε ἀμέσως ἀρωγὸς ἱεροφάνειας καθὲς χρέος τοῦ Ὁμίλου μὲ πᾶσαν £1864.

Στις 23 Ἰουνίου 1976 τὰ μέλη εἶχαν κληθῆ σ' ἔκτακτὴ γενικὴ συνέλευσιν γιὰ νὰ συζητήσουν ὅλα τὰ θέματα τοῦ ὁμίλου καὶ ν' ἀναλάβουν ὅλοι εὐθύνη. Κατὰ τὴν ἔκτακτὴ αὐτὴ συνέλευσιν ἀποφασίστηκαν τὰ ἑξῆς: 1) νὰ διαγραφοῦν οἱ συνδρομῆς πού χρωστοῦνε μέλη ὡς τὸ 1975 καὶ νὰ θεωρηθῶνται ἔτος οικονομικῆς ἐναρξῆς τὸ 1976,

2) νὰ δοθῶν ἐτησίαν συνδρομὴ λίρες δύο (£2),

3) νὰ δοθοῦν στὰ μέλη μας γιὰ τὸ 1976 ἡ «Φιλολογικὴ Κύπρος» 1973-74 καὶ ἡ «Ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Νικόλαου Πολίτη».

Ἡ ἀπόφασιν αὐτὴ εἶχε ἀποσταλῆ εἰς τὰ μέλη μας.

Στὸ μεταξὺ τὸ Δ.Σ. ἔχει προβῆ εἰς τὰ ἑξῆς:

1) Ἐδώρησε 174 τόμους τῆς «Ἀνθολογίας Κυπριακῆς Πεζογραφίας» καὶ 175 τόμους τῆς «Ἐπιλογῆς ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Νικόλαου Πολίτη» στοὺς ἐκπομπιμένους καθηγητὰς μὲσω τῆς ΟΕΛΜΕΚ.

2) Ἐπραγματοποίησε τὴν ἐκδόσιν «Μνήμη Κωνσταντίνου Σπυριδάκι», βιβλίον ἀπὸ δωρεὰ τῆς οἰκογένειας τοῦ μεταστάτου λίρες 100, καὶ ἀπὸ προσφορὰς £32 τοῦ κ. Ἀχ. Ζαβαλλῆ καὶ £16 τοῦ περιοδικοῦ «Πνευματικὴ Κύπρος». Ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν αὐτὴ ἔχουν δοθῆ 70 βιβλία εἰς τὴν οἰκογένειαν Σπυριδάκι, 80 βιβλία εἰς τὴν Κοινωνικὴν Βιβλιοθήκην καὶ τὰ ὑπόλοιπα θὰ διανεμηθοῦν δωρεάν εἰς τὰ μέλη τοῦ Ὁμίλου, εἰς τὴν Δημοτικὴν Βιβλιοθήκην, εἰς τὰ διάφορα γραφεῖα τοῦ Ἰπουργείου Παιδείας, εἰς τὸν συνεργάτην τοῦ ἀποθνήσκοντος, εἰς τὴν βιβλιοθήκην καὶ σωματεῖα πνευματικὰ τῆς Ἑλλάδος.

3) Ἐφειτος γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ὁμιλος ἔλαβε τὸ «Βραβεῖο Γραμματῶν». Τοῦτο ἀπονέμεται εἰς τὸν ἀριστὸν λατμηώσανον γιὰ τὸ ἔργον τοῦ «Ἡ ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς μητῆρας». Τὴν κριτικὴν ἐπιτροπὴν γιὰ τὸ βραβεῖον αὐτὸ ἀποτελοῦσαν οἱ κ.κ. Δρ. Σοφριανός, ὑπουργὸς Παιδείας, προσόρος, κ. Χατζηστεφάνου, κ. Μιχαηλίτης, Ἀ. Παπαμιλιτιάδης καὶ Νίκος Παναγιώτου (εἰσηγητῆς) τοὺς ὁποίους τὸ Δ.Σ. εὐχαρίστησε. Ἡ ἐπίσημὴ ἀπονομὴ τοῦ βραβεῖου θὰ πραγματοποιηθῆ εἰς εἰδικὴν συγκέντρωσιν εἰς τὴν ὁποία 1) θ' ἀναγνωστῆ τὸ σκεπτικὸν τῆς βράβευσιν καὶ 2) θὰ γίνῃ ἀνάκωσιν τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν κ. Χρυσάνθη Κυπριανοῦ.

Ἐπειδὴ σὲ προηγουμένη «Φιλολογικὴ Κύπρος» ἀπὸ παραδρομὴν δὲν ἔχει περιληφθῆ τὸ ὄνομα τοῦ μελους μας κ. Μιχ. Κυθρεωτῆ ὡς δωρητῆ τοῦ Ὁμίλου καὶ εἰδικῶς γιὰ τὸν τόμον «Ἀνθολογία τῆς Κυπριακῆς Πεζογραφίας», τὸ Δ.Σ. ἀναγγέλλει τοῦτο εἰς τὴν σημερινὴν συνέλευσιν, ἐκφράζοντας τὴ λύπην τοῦ γιὰ τὴν παράλειψιν.

Αὐτὰ τὰ πολὺ λίγα ἔχει ἐπιτελέσει εἰς τὸ μικρὸ διάστημα τῆς θητείας τοῦ τῶν παρῶν προσωρινὸν Δ.Σ. Οἱ εἰσηγήσεις τῶν μελῶν πού θ' ἀκολουθήσουν πιστεύομε πὺς θὰ προβληματίσουν τὸ νέο Δ.Σ. καὶ θὰ γίνων κίνητρα γιὰ ἐπαναδραστικὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Ὁμίλου, πού τώρα τελευταῖα μὲ τὰ διάφορα ρεῖσματα ξαναπαίρνει τὴν πρωταρχικὴν τὴν σημασίαν.

Οἱ τελευταῖες ἐξελίξεις εἰς τὸ πολιτικὸν θέμα τῆς Κύπρου ἀνοίγουν κάποιον φῶς εἰς τὸν κυπριακὸν ὄριζοντα, πού τὸν ἔχει σκοτεινιάσει τὸ ἐπονεῖδιστον πραξικόπημα καὶ ἡ καταδοκίμοσιν γιὰ εὐκαιρίαν τουρκικὴν καθαρρότητα. Ἄς ἐλπίσομε πὺς ἔρχονται καλύτερες μέρες, ἔχοντας πρὸς τοῦτο ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν νόμιμὴν κ.κ. ἡγεσίαν, τὴν Α.Μ. τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου κ.κ. Μιχάριον.

Σὰς εὐχαριστῶ ἀπὸ μέρους τοῦ Δ.Σ.

Λευκωσία 30.1.1977

ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ «ΠΑΝΤΕΡΜΗ ΚΥΠΡΟ»
ΤΟΥ Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ

Ὅταν συλλογίσαι τὸ κείμενον αὐτό, πού ὁ Πρεβελάκης ἔδωκε σάν πρόλογον εἰς τὴν Γαλλικὴν ἐκδόσιν τοῦ ἔργου τοῦ «Παντέρμη Κύπρος», ἀνεδαίνοι εἰς τὰ μάτια μου ὁ καθημερινὸς ξερζωμὸς τῶν χιλιάδων Καρπασιῶν... Ἡ καρδιά μου ἀνεμοδέρνεται ἀνάμεσα εἰς τὸν πόνον τῶν προσφύγων καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῆς Παγκόσμιας Κοινότητος. Τόσο βασανισμένον εἶναι τοῦτο τὸ νησί.

Ἐκτιμῶμε τὴν προσπάθειαν τοῦ μεγάλου Ἑλληνα πνευματικοῦ ἐργάτη νὰ ἐπηρεάσει εἰς συνειδήσεις τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων γιὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ δικαίον τῆς Κύπρου. Ἡ ἐπίδρασιν τοῦ μηνύματός του καὶ ἡ ἀπήχησίν του ἐξαρτᾶται ἐξ ὅσων ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῶν λαῶν καὶ ἐναρμονίζεται σ' ὅ,τι καλύτερον ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ Δημοκρατία καὶ ὁ Πολιτισμὸς. Ὁ Πρεβελάκης μᾶς θυμίζει εἰς τὸν κόσμον χρειαζόμενα εἶναι ἕνα καινούργιον πνεῦμα, κάτι φηλότερον ἀπὸ

τή λατρεία τῆς ὕλης... Χρειαζόμαστε μὰ παγκόσμια ἠθικὴ Δημοκρατικὴ Συνείδηση καὶ σωστὰ τοποθετημένη μεταφυσικὴ σκέψη.

Ἡ πνευματικὴ συμπάρσταση τοῦ ποιητῆ μᾶς δυναμώνει. Μᾶς συγκινεῖ ἡ φωνὴ τοῦ κορυφαίου δημιουργοῦ κι' ἀνθρώπου, γιατί φανερώνει στὸν κόσμο τὸν πόνο καὶ τὴν πίκρα του γιὰ τὴν «Παντέρμη Κύπρο». Τὸ κείμενο εἶναι δημιούργημα καθάρου Ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀπλό καὶ σύντομο γιὰ νὰ ἀφομοιώνεται ἀμέσως ἀπὸ τὴν σκέψη καὶ νὰ μιλάει στὴν ψυχὴ. Ἄς χρησιμοποιοῦνται λοιπὸν εὐρύτατα, ὥστε πολλοὶ νὰ θάλουν τὸ λιθαράκι τους γιὰ νὰ κτιστεῖ ἡ τίμια συνείδηση.

Ζώντας τὸ κείμενο, γραμμένο Μεγάλῃ Παρασκευῇ, νοιώθομε αἰσιόδοξοι, γιατί ἐλπίζομε πὺς τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ θ' ἀκολουθήσει ἡ Κυριακὴ τῆς Ἀνάστασης. Ἄλλωστε, ὅπως λέει καὶ ὁ Δημόκριτος, «ἐλπιδες αἰ μὲν τῶν ὀρθῶ φρονούντων ἐφικταί, αἰ δὲ τῶν ἀξυνέτων ἀδύνατοι»...

Εὐχόμαστε νὰ ἀκροαστοῦν τὸ μήνυμα καὶ νὰ μιμηθοῦν τὴν πράξιν τοῦ Πρεβελάκη οἱ ὅπου γῆς ποιητές. Γιατί ἡ γραφίδα τους εἶν' ἰσχυρότερη ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα μέσα, πάνω στὰ ὅποια στήριζεται ὁ βραχίονας ποῦ σπρώχνει τὸν πολιτισμό. Ἐμπληρώνουν ἔτσι ἓνα χρέος πρὸς τὸν ἄνθρωπο, τὸ δίκαιο, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐλευθερία.

Τὸν Παντελῆ Πρεβελάκη εὐχαριστοῦμε ἀπὸ καρδιάς.

ΙΩΑΝΝΑ ΧΡ. ΚΟΛΙΟΥ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ ΚΥΠΡΟΥ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΒΡΑΒΕΙΑ 1976

Σκεπτικὸ Βραβεύσεως

Κατόπιν ἀπὸ ἐπισταμένη μελέτη τῶν 28 κειμένων ποῦ ὑποβλήθηκαν στοὺς τρεῖς Διαγωνισμοὺς (Ποιήσεως, Νουβέλλας — Διηγήματος καὶ Δοκιμίου) καὶ μετὰ ἀπὸ διεξοδικὴ συζήτηση ἐκάστης περιπτώσεως σὲ Συνεδρία τῆς τῆς 17ης Δεκεμβρίου 1976 ἡ Ἐπιτροπὴ κατέληξε στὶς ἀκόλουθες ἀποφάσεις:

Α. Ποίηση

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφασίζει ὁμόφωνα ν' ἀπονεμηθῇ τὸ Βραβεῖο Ποιήσεως στὸ ἔργο «Ὀρθία» τοῦ Κώστα Μόντη. Κατὰ τὴν κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς τὸ ἔργο ἀποτελεῖ μιὰ γνήσια καὶ ἀδθεντικὴ φωνή. Τὸ διακρίνει λιτότητα, πυκνότητα, ἀκρίβεια στὴν ἐκφράση καὶ πλήρης μετουσίωση τῶν βιωμάτων τοῦ ποιητῆ.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφασίζει ν' ἀπονεμηθῇ ἔπαινος: Στὴν ποιητικὴ συλλογὴ τῆς Βέρας Κορφιώτη καὶ στὴν ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Χριστόφορου Παπαχρυσόστου.

Τὴν συλλογὴ τῆς Βέρας Κορφιώτη χαρακτηρίζει ἡ ἐπιγραμμαικότητα καὶ τὸ ἀπλό φιλοσοφημένο ὕφος.

Ἡ σύνθεση τοῦ Χριστόφορου Παπαχρυσόστου χαρακτηρίζεται ἀπὸ λυρικότητα καὶ στρατὸ ὕφος.

Β. Νουβέλλα — Διήγημα

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφασίζει νὰ δοθῇ ἐξ ἡμισείας τὸ βραβεῖο στὰ ἔργα «Δοχεῖα Φωτὸς» τῆς Ρήνας Κατσέλλῃ καὶ «Σὰν τὸν ἥλιο τὸ δικό μας» τῆς Εἰρένας Ἰωαννίδου—Ἀδαμίδου παρὰ τὶς κάποιες ἀδυναμίες ποῦ παρατηροῦνται καὶ στὰ δύο ἔργα.

«Δοχεῖα φωτὸς». Τὸ ἔργο χαρακτηρίζεται ἀπὸ πρωτοτυπία στὴ δομὴ καὶ στὸ ὕφος. Βασικὸ στοιχεῖο τόσο στὴ σύνθεση ἔσο καὶ στὸν τρόπο γραφῆς εἶναι ἡ ἐλλειπτικότητά, τὸ διακεκομμένο καὶ ἡ συνεχῆς πρόκληση γιὰ συμμετοχὴ τοῦ ἀναγνώστη.

«Σὰν τὸν ἥλιο τὸ δικό μας»: Ἡ δομὴ εἶναι καλὴ, τὰ γεγονότα διαγράφονται μὲ γρηγοράδα ποῦ ἐντυπωσιάζει κ' οἱ χαρακτηρὲς δίδονται μὲ ἀδρές γραμμὲς σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα δέους κι ἀπαντοχῆς.

Γ. Δοκίμιο

Ἡ Ἐπιτροπὴ ὁμόφωνα ἀποφασίζει νὰ δοθῇ τὸ βραβεῖο στὸ ἔργο «Διαλογισμοὶ» τοῦ Κώστα Μιχαηλίδη γιὰ τὴν ὀριμότητα τῆς σκέψεως, τὴν πασιφανῆ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση τοῦ συγγραφέως, τὸ εἶδος τῶν συλλογισμῶν καὶ τοὺς εὐρεῖς πνευματικοὺς ὀρίζοντες.

Ἡ Κριτικὴ Ἐπιτροπὴ

Α. Περνάρης, Πρόεδρος, Νίκος Παναγιώτου, Νίκη Λαδάκη—Φιλίππου καὶ Χριστόδουλος Παπαχρυσόστου.

Η «ΑΝΤΙ-ΔΟΞΟΛΟΓΙΑ»
ΤΟΥ ΠΑΤΚΥΠΡΙΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ
(Δημοτικὸ Θέατρο Λευκωσίας,
Δευτέρα 20 Δεκ. 1976)

Φέτο τὰ Χριστούγεννα τὰ μάτια τὰ μεγάλα τῆς καρδιάς περίμεναν τὸ φῶς νὰ δοῦν περισσότερο ἀπ' τὶς ἄλλες παλιὲς ἀνάλογες χαρὲς καὶ οἱ καρδιὲς φάτνες σὲ τοαντήρια νοιώθανε πιὸ κοντὰ τους τὴ φάτνη τῆς Βηθλεέμ. Μέσα στὸν πόνο ἡ προσμονὴ τῆς χαρᾶς μπορεῖ, βέβαια, νὰ κάμνη ἀκόμα πικρότερες τὶς ὥρες τῆς ζωῆς ἀλλὰ σύγχρονα γλυκαίνει ἀφάνταστα τὶς καρδιὲς στὶς ποῦ θάρθουνε καλοδεχούμενες χαρὲς. Μέσα ἀπὸ τὸν πόνο ὀρθώνεται ἡ καρδιά καὶ δοξολογεῖ τὸν Πλάστη καὶ Δημιουργό τῆς καὶ ἔμετε συνειδητὰ ἠμνοῦμε καὶ δοξολογοῦμε μέσα ἀπὸ δῶνες καὶ ἅντι γιὰ κλάψες δοξάζομε μ' ἀνθρώπινη λαλιά τὸ νεογέννητο Θεό, προσμένοντας τὶς ποῦ θάρθουνε ἀληθινὰ χρονιὰρες μέρες.

Μέσα ἀπὸ τὸ κλάμα καὶ τὸν τραγικὸ πόνο τῆς προσφυγιάς ἔπρεπε νὰ ὀρθωθοῦν συνειδητὰ οἱ νεανικὲς καρδιὲς καὶ νὰ υποδεχτοῦν μ' ἀγνότητα, χωρὶς νὰ χάνουν τὸ πεῖσμα γιὰ τὴ ζωὴ, καὶ μὲ πίστη, χωρὶς νὰ ξεχνοῦν τὶς ἀπαιτήσεις

των καιρών, τὸ νεογέννητο τῆς Βηθλεέμ. Τ' ἀστεριού τὸ φῶς τὸ φῶς θά 'λουζε δικαιοσύνη, καινούργιες διαστάσεις θά 'παίρνε ἡ σπηλιὰ. Κι ἡ Κύπρος ὅλη φάτην νεανικῶν καρδιῶν γιὰ προσμονὴ τοῦ Λυτρωτῆ, τοῦ λυτρωμοῦ. Ἔτσι τὸ φῶς, «ἥλιος τῆς δικαιοσύνης νοητός», θά 'λουζε τὶς καρδιές στιγμὲς ἐλευθερίας. Τὸ «λευτέρωμα» τῆς Παναγίας, ὄμοιο στοὺς ἀνθρώπους ὁ Λυτρωτής, ἡ Παναγία γίνηκε! Ἐλευθερία! Μέσα σ' αὐτὲς ὅλες τὶς ἀντι-νομίες, μέσα ἀπὸ κλάφες καὶ πόνο ἡ δοξολογία, μέσα ἀπὸ τὰ τότε γεγονότα ὁ παρὰ κλητισμὸς τῆς δικῆς μας σημερινῆς ζωῆς, μέσα ἀπὸ θεῖα πρόσωπα ἡ συνειδητοποίηση τῆς τραγικότητος τῶν ἡμερῶν μας, μέσα ἀπὸ τὴν ἀπόγνωσθ τὸ φῶς τῆς λυτρώσεως, μέσα ἀπὸ τοὺς ὕμνους τῶν Χριστουγέννων ἡ προσμονὴ καὶ ἡ ἐπιμονή. Ἐμμεῖς χτυπήσαμε καὶ φέτο τὶς καμπάνες, χρονιάρες μέρες εἶναι τούτες, σ' ἄλλα κερῆ τὴν Κύπρο μας' τὸ μήνυμα τὸ εἴπαμε «λευτεριά»!

Φέτο τὸ Χριστοῦγεννα τὸ Παγκύπριο Γυμνάσιο μᾶς πρόσφερε τὴ δική του Χριστουγεννιάτικη γιορτὴ μέσα ἀπὸ τὶς τραγικὲς μέρες ποὺ περνοῦμε* σεμνὰ, συνειδητὰ ἢ ἀληθινὰ, μέσα σὲ μιὰ βαθειὰ καταναυτικὴ ἀτμόσφαιρα, μὲ τὴν κινητοποίηση πολλῶν, καθηγητῶν καὶ κυρίως μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ Σχολείου, κατέρθωσαν νὰ μᾶς συγχίρουν, νὰ μᾶς δώσουν τὴ δική του συγκίνηση, νὰ μᾶς κάμει πιὸ ἀνθρώπινους καὶ πιὸ εὐαίσθητους στὰ μηνύματα τῆς δικῆς μας γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς, στὰ μηνύματα τῆς δικῆς μας καρδιάς. Ἦταν πραγματικὰ στιγμὲς ποὺ δὲν ξεχωρίζαμε τοὺς δικούς μας χτύπους τῆς καρδιάς ἀπὸ κείνους τοῦ διπλανοῦ μας «πρόσφυγα», ἀπὸ κείνους τῆς καρδιάς ὅλης τῆς Κύπρου' συναισθησιασμὸς τῶν χτύπων τῆς καρδιάς ὁλονῶν μας τὰ φετεινὰ Χριστοῦγεννα!

Ἡ «Ἀντι-δοξολογία» ἦταν «Ἀφιερωμένη — τὴν τίμησε μὲ τὴν ὕψηλὴ του παρουσία — σ' Ἐκείνον/Ποῦ στὴν Ὁρατῖα πύλιση στέκεται / Στὴν Ἐκείνην / Στὴν Κίβρο» καὶ τελοῦσε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Δήμου Λευκωσίας. Τὰ κείμενα φρόντισε καὶ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τῆς γιορτῆς εἶχε ὁ φιλόλογος Κώστας Βασιλείου, τὴ διεύθυνση τῆς χορωδίας εἶχε ὁ μουσικὸς Σάββας Χαραλαμπίδης, τὴ σκηνογραφία ἀνέλαβε ὁ ζωγράφος Ἄνδρέας Λαδόμματος καὶ μὲ τὴ διδασκαλία τῶν κειμένων καταπιάστηκαν οἱ Γ. Δράκος, Μ. Κουδουνᾶς καὶ Κ. Βασιλείου. Ὁ Α. Λαδόμματος φιλοτέχνησε τὸ ἐξώφυλλο τοῦ προγράμματος καὶ ἡ Νάτια Χαραλαμπίδου ἐπιμελήθηκε τῆς εὑπαρουσίαστῆς ἐκτυπώσεώς του.

Ἡ βασικὴ δομὴ τοῦ προγράμματος — ποὺ ἦταν ἕναίσο στὸ σύνολό του — ἦταν ἡ διάκριση σὲ δύο μέρη — τὸ πρῶτο «ἡ Γέννηση», τὸ δεύτερο «τὰ Πάθη» — καὶ τὸ σμίξιμό τους στὸ ἰντερλόδιο «ἡ Νύχτα».

Πέρα ἕμωσ ἀπὸ αὐτὴν τὴν τριπλὴ γενικὴ διάκριση ὅλο τὸ πρόγραμμα εἶχε μιὰ στερεότητὴ στὴ δομὴ, ποὺ φάνηκε καλῶτερα στὸν τρόπο παρουσιάσεώς του ἀπὸ σκηνῆς. Ὁ Κ. Βασιλείου

συνταίριασε τόσα ἀνόμοια μεταξύ τους στοιχεῖα — ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία, χριστιανικὴ λειτουργικὴ, θεατρικὴ θρησκευτικὰ μυστήρια, σύγχρονα θέματα κ.τ.π. — μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ καταλήξουν σ' ἓνα θεμένο καὶ ταίριαστο σύνολο. Βασικὰ τὸ πρῶτο μέρος «ἡ Γέννηση» ἀρχίζει μὲ τὴν Πάροδο, ἀκολουθοῦσε τὸ Προοίμιο καὶ συνεχίζεται μὲ τὰ Ἐπεισόδια Α', Β' καὶ Γ'. Τὸ Ἰντερλόδιο «ἡ Νύχτα» κατέρθωσαν νὰ γίνεῖ φυσικὴ κατὰ τὴν τοῦ α' μέρους ἀλλὰ συγχρόνως ἦταν καὶ μιὰ πολὺ καλὴ, αἰσθητικὰ, μετὰ βραχίονα στὸ β' μέρος «τὰ Πάθη» τὸ δεύτερο μέρος εἶχε τρία ἐπεισόδια (Α', Β' καὶ Γ') καὶ κατέληγε στὸ τέλος μὲ τὴν «Ἐξοδο».

Προσέξαμε ἰδιαίτερα τὶς μεταφράσεις τοῦ Κ. Βασιλείου. Στὸ σύνολο τους πολὺ πετυχημένες' ὁ ἴδιος ὅπως εἶχε γράφει: στὴν «Πνευματικὴ Κύπρο» [Δεκ. 1976 (195), σ. 69]: «Οἱ μεταφράσεις τῶν ποιητικῶν κειμένων ἔγιναν ἔτσι πού ν' ἀνταποκρίνονται στὴ θυζαντινὴ μελωδία τῶν προτύπων...». Σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις, στὰ Μεγαλυνάρια λ.χ., ἔβγαλε ἄλλοι παράφραση παρά μεταφράση καὶ τοῦτο γιὰ χάρι καὶ πάλιν τῆς θυζαντινῆς μελωδίας. Μέσα ἀπὸ τὴν παράφραση δόθηκε ἡ εὐκαιρία στὸν Κ. Βασιλείου νὰ δείξει τὴν ποιητικὴ του εὐαίσθησι καὶ τὴ γλωσσικὴ του κατάρτιση' χωρὶς νὰ προδίξει τὸ πρῶτότυπο, μ' ἔκφραση καθαρὰ ποιητικὴ καὶ σὲ γόνιμη ζωντανὴ δημοτικὴ. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις πῆγε πιὸ μακριά' ἰδιαίτερα στὶς εὐαγγελικὲς περικοπὲς πρόσθεσε λέξεις καὶ παραλλήλιες γεγονότα καὶ πρόσωπα τοῦ τότε μὲ τὰ σημερινὰ ἀντίστοιχά τους. Ἔτσι ὁ χρόνος, σὰν χρονικὴ ἀπόσταση, ξεπεράστηκε καὶ ἤλθαν πιὸ κοντὰ μας πρόσωπα καὶ πράγματα, ἔγιναν μεμιάς τὰ λόγια ζωντανὰ καὶ ἀδιάσθη συνομιλία μὲ μᾶς, μὲ τὶς καρδιές μας.

Στὸ δέσιμο τοῦ λόγου (ἀνάγνωση — ἀφήγησι, θεατρικὲς ἀπαγγελίες) μὲ τὴ μελωδία (θυζαντινὴ, σόλο καὶ χορωδιακὰ, ἢ εὐρωπαϊκὴ, σόλο, ντουέττο ἢ χορωδιακὰ) καὶ μὲ τὴ μουσικὴ δρισοτόταν τὸ μυστικὸ τῆς ἐπιτυχίας στὴν παρουσίαση. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ μεγαλύτερη δυσκολία ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἐκτελεστές. Τὰ κατέφεραν ὅμως ὅλοι τους πολὺ καλά' σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ ἀπόδοσή των ἦταν πολὺ ικανοποιητικὴ. Ἡ σκέψη ὅτι ἦσαν μαθητὲς ἀνεβάξει πιὸ πολὺ τὸ ἐκθρομὸ ἀξιολογήσεώς των. Ὁ μουσικὸς Σ. Χαραλαμπίδης ἔκαμε μιὰ πολὺ φροντισμένη δουλειά' ἰδιαίτερα στὰ «σχηματῖα» καὶ στὶς μουσικὲς καὶ χορωδιακὲς συνοδευτικὲς τοῦ λόγου ὑποχρούσεις ἔδειξε τὶς ικανότητές του. Πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ἤλεγχε μὲ σιγουριά τόσο τὴ χορωδία ὅσο καὶ τοὺς ἐκτελεστές μαθητὲς καὶ μαθήτριες τῶν διαφόρων μουσικῶν κομματιῶν. Ἡ διεύθυνση τῆς χορωδίας χωρὶς θεατρικισμούς, σεμνὰ καὶ ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ὅλης προσπάθειας. Οἱ ἀνδρικοὶ φωνῆς πάντως (τενόροι, μπάσοι — ἰδιαίτερα οἱ δεῦτεροι) χρειαζόνταν ἐνίσχυση.

Θάταν παράλειψη νὰ μὴ ἀναφέρουμε τὴν ἰδιαίτερη συμβολὴ τῶν ἀφηγητῶν/τριῶν ὅπως καὶ

του Χρ. Φιλίππου (άρμόνιο) και ξεχωριστά του Εβη Αναστασιάδη (σόλο, πιάνο και συνοδεία στα Ἐναγνώσματα) στη συνολική προσπάθεια.

Τὸ ὄλο πρόγραμμα χαρακτηρίζε σημαίνοντα, υπευθυνότητα και συνολική προσπάθεια και συνεργασία. Γι' αὐτὸ και ἐπιδιώχθηκε, ἴσως, ἡ ἔλλειψη σκηνικῆς κινητικότητας. Οἱ ἐναλλαγές λόγου και μουσικῆς ἔδιδαν, βέβαια, κάποια μορφή κινήσεως, ἀλλὰ περιορισμένης σὲ ποικιλία. Τὸ θάρρος δόθηκε στὸ λόγο σὺν θεατρικὴ ἔκφραση, σὺν ἔκφραση μουσικῆ (ἰδιαίτερα στὰ χωροδιακά), σὺν ἀνάγνωση. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀκίνησια τῶν ἐκτελεστῶν ὁ λόγος δέσποζε ζωντανός, ἐπιδηλικός. Ἦταν στιγμές πού θά μπορούσε ν' ἀντικατασταθῆ μὲ τὴν προβολὴ φωτογραφιῶν σὲ ζεύγη ἰδιαίτερα σὲ στιγμές περισυλλογῆς τοῦ θεατῆ και ἀκροατῆ. Διότι ἰδῆ ἀκροατῆς ἱκανοποιήθηκε σὲ πολὺ ψηλὸ βαθμὸ δὲν μπορῶ νὰ πῶ τὸ ἴδιο γιὰ τὸ θεατῆ, παρ' ὄλο πὸ δέχομαι τὴν ἐρμηνεία — ἀλλῶστε εἶναι δική μου — τῆς ἀποδόσεως τῆς σημαίνοντος και σοβαρότητος διὰ τῆς ἐλλείψεως σκηνικῆς κινητικότητας και τοῦ υπερτονισμοῦ τοῦ λόγου. Ὁ φωτισμὸς ἔδωσε κάποιες ἀνεπαίσθητες ὀπτικές ἐναλλαγές. Ἡ προβολὴ ὁμῶς ἀσπρόμαυρων χαρακτηριστικῶν εἰκόνων ἢ φωτογραφιῶν — ἰδιαίτερα προσφερόταν «ὁ Ἄγνωστος» (πάνω σὲ ποίημα τοῦ Κ. Χαραλαμπίδη), και ἡ «Ἄλλοφροσύνη» (πάνω σὲ διήγημα τοῦ Γ. Φιλίππου Πετρίδη) — θάδινε ἄλλες διαστάσεις στὸ πρόγραμμα.

Μόνον κάποιος πὸ πέρασε ἀπὸ ἀνάλογες προσπάθειες μπορεῖ νὰ κατανοήσει και περισσότερο νὰ νοιώσει τὸ μέγεθος τῶν κόπων πὸ κρύβονται πίσω ἀπὸ κάθε μαθητικὴ παράσταση. Και ὄλα αὐτὰ κρίνονται ἀπὸ πολλοὺς δυστυχῶς μὲ «ἐλαφρὰν καρδίαν». Ἐμεις ἔχουμε μάθει νὰ χειροκροτοῦμε κάθε εἰλικρινῆ και ἀδολὴ προσπάθεια, κάθε δουλὴν μάθαιμ νὰ τιμοῦμε. Ἔτσι χειροκροτοῦμε θερμὰ ὄλους ὄσους δούλεψαν γιὰ νὰ παρουσιάσουν αὐτὴ τὴν παράσταση, γιὰ τὴ συγκίνηση πὸ μᾶς πρόσφεραν, γιὰ τὴν ἀγάπη και τὴν ἀπαντοχὴ στοὺς δύσκολους χρόνους τὸς μαθητῆς και καθηγητῆς, τὸ Παγκύπριο Γυμνάσιο, πὸ ἐξακολουθεῖ νὰναι μέτρο σὲ πολλὰ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Πέτρον Χάρη: "Ἐλληνες πεζογράφοι, τόμος Ε', Ἀθήνα 1976.

Οἱ τόμοι «Ἐλληνες Πεζογράφοι» τοῦ Πέτρου Χάρη ἔχουν ἕνα χαρακτηριστικὸ βασικό: εἶναι ταυτόχρονα μελετήματα και δοκίμια, μὲ υπερίσχυση πότε τοῦ ἐνός και πότε τοῦ ἄλλου. Πάντοτε ὁμῶς νοιώθει τὴν ὑπαρξὴ ἔμπνευσης. Δὲν γράφει δηλ. ὁ Πέτρος Χάρης ψυχρά, ἐγκεφαλικά, ἔρευνα δηλ. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα προχωρεῖ στη λογοτεχνικὴ ἔκφραση. Μελετᾷ, σκέφτεται, κι' ἀφοῦ ἐρῆ τὸ χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ πεζογράφου, τὸ ἀρπάζει σὺν κεντρικὴ ἰδέα και

ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τὸ θέμα του. Και στὸ σημεῖο αὐτὸ, τὴν ἀνακάλυψη τοῦ χαρακτηριστικοῦ σημείου, βρίσκεται ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ Πέτρου Χάρη. Γιὰ νὰ γίνῃ πειστικός ὁ Χάρης συχνὰ παραθέτει δείγματα, τὰ ὁποῖα σοῦ δείχνουν τὸ ὄφρος τοῦ πεζογράφου πὸ μελετᾶται και ταυτόχρονα ἀποτελοῦν μιὰ ποικιλία και ἕνα ἐλκυστικὸ διάνθισμα στὸ κείμενο ὥστε νὰ μὴ σὲ πιέζει αὐτὸ μὲ τὸ συνεχὲ κριτικὸ στοχασμὸ. Συνήθως ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ στὴν ἐξέταση τοῦ ἔργου τὴ χρονολογικὴ σειρά μὲ τὴν ὁποῖα εἶχαν ἐκδοθῆ τὰ ἔργα. Ἀλλὰ κάποτε αὐτὸς προτιμᾷ νὰ ξεκινᾷ τὸ λόγο του μὲ βάση ἢ τὸ σημαντικότερο ἔργο τοῦ πεζογράφου ἢ ἔκτείν ἀπ' ὅπου ἀρχίζει ἢ προσωπικὴ προσφορά τοῦ πεζογράφου αὐτοῦ. Συχνὰ παρεβάλλονται ἀπὸ αὐτὸν στὸ κείμενο μικρὲς ἀλλὰ και πιὸ μεγάλες παρεμβολές γιὰ νὰ προβάλῃ τις θέσεις του σύμφωνα μὲ τις ὁποῖες θά ἔκφερη τις κρίσεις του.

Ὁ πέμπτος τόμος, πὸ κυκλοφόρησε τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1976, περιλαμβάνει τοὺς ἐξῆς πεζογράφους: Κ. Θεοτόκη, Κ. Βάρναλη, Νίκο Νικολαΐδη, Κλ. Παράσχο, Ἡλία Βενέζη και Γιάννη Χατζίγη. Στὸ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ μελετήματα αὐτὰ ὑπάρχει κι' ἕνα θάλεγα χαρακτηριστικὸ ὄφρος πὸ ἀσφαλῶς μὲνι μέσα στὸ γνωστὰ πλαίσια τοῦ ὄφρου πὸ κριτικὸ. Ἰσως ἡ ἐντύπωση μου αὐτὴ νὰ ὀφείλεται και στὶς προσωπικὲς μου ἐναντι τῶν πεζογράφων αὐτῶν προτιμήσεις. Π.χ. ξεχωριστὰ μὲ συγκίνησε και μοῦ ἄρρεσε τὸ κείμενο γιὰ τὸ Γιάννη Χατζίγη και κατὰ δεύτερον λόγο τὸ κείμενο γιὰ τὸν Ἡλία Βενέζη. Αὐτὰ τὰ δύο κείμενα ἔχουν μιὰν ἰδιαίτερη θερμότητα, ἀλλὰ και προσωπικὰ μὸν μίλησαν γιὰτὶ συνδεόμεν και συμπαιθοῦσα σὺν ἄνθρωπος και ἀναγνώστης τοὺς δύο αὐτοὺς πεζογράφους. Βέβαια ὁ Πέτρος Χάρης συνδέεται στενὰ μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς συγγραφεῖς (ὅπως και μὲ τὸν Κλ. Παράσχο). Ἡ γνωριμία συχνὰ ἀποκαλύπτει πτυχές ἢ σοῦ δίνει κλειδιά νὰ ἐρμηνεύσης, ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ και τὴν προφορικὴ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα τὸ βαθύτερον πυρῆνα τοῦ ἔργου του. Ἐξ ἄλλου και ἡ ἀγάπη και ἡ ἐκτίμηση ἀπ' τὴ καθημερινὴ συναναστροφὴ συμβάλλουν στὴν κατανόηση. Αὐτὰ ἀκριβῶς συμβαίνουν στὶς δύο (στὶς τρεῖς θάπρεπε νὰ πῶ) περιπτώσεις Βενέζη, Χατζίγη (και Κλ. Παράσχο). Ἀπὸ τὴ γνωριμία τοῦ συγγραφέα μὲ τοὺς τελευταίους πεζογράφους προέρχονται και μερικὲς πληροφορίες πὸ παρατίθενται και δοηθοῦν και ἄλλους ἐρευνητῆς. Ὡστόσο, ὁ Χάρης δὲν ἀποσιωπᾷ μιὰ κάπως ὕσμενὴ κρίση γιὰ ὄρισμένα διβλία τῶν δύο αὐτῶν πεζογράφων μόνον και μόνον γιὰτὶ τοὺς ἀγαπᾷ. Προσωπικὰ θεωρῶ κορύφωση στὸν πέμπτον τόμον τοῦ ἔργου «Ἐλληνες Πεζογράφοι» τὸ κείμενο γιὰ τὸν Γιάννη Χατζίγη. Εἶναι ἕνα κείμενο πλοῦσιο σὲ παρατηρήσεις, σὲ πληροφορίες, σὲ κριτικὲς τοποθετήσεις, σὲ παρεκβάσεις χρήσιμες (π.χ. γιὰ τὴ κριτικὴ) και γραμμένο σὲ μιὰ κάπως ἐλεύθερη γραμμῆ.

Ἀπὸ τὴν κυπριακὴ πάλιν σκοπιὰ θά μπορούσα νὰ σχολιάσω τὸ κείμενο γιὰ τὸν Νίκο Νικολαΐδη. Προσωπικὰ θεωρῶ κάπως παρατρα-

δηγμένα τὰ ὅσα γράφτηκαν γιὰ τὸν κύπριο αὐτὸ συγγραφέα ἀπὸ τοὺς θαυμαστές του. Ἀλλὰ ταυ-τόχρονα τὸν ἀδικήσαν πολλοὶ μὲ μίαν ἀνεξήγη-τη αἰσιθῆ. Ὁ Χάρης ἔντιμα τὸν ἐπαναφέρει στὸ προσκήνιο καὶ τὸν πολυλογαριάζει. Βέβαια δὲν ὑπερεκτιμᾷ αὐτὸς ὅλα τὰ βιβλία τοῦ κύπριου αὐτοῦ λογοτέχνη καὶ πεζογράφου. Πολὺ ἐκτε-ταμένο εἶναι τὸ κείμενο γιὰ τὸν Βάρναλη ποὺ ἀφορᾷ κυρίως τὸ πεζογραφικὸ του ἔργο καὶ λιγότερο τὸ ποιητικὸ, τὸ ὁποῖον ποιητικὸ παρόλο ποὺ κάποτε ὑπερεκτιμήθηκε, δὲν ἀντέ-χει πολὺ σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἄλλο του ἔργο καὶ ἂς ἔχει καὶ σ' αὐτὸ κάποιες ἀδυναμίες, ποὺ ὁ κριτικὸς τὶς ἐπισημαίνει.

Μπορῶ νὰ χαρακτηρίσω τὸν πέμπτο αὐτὸ τόμο τοῦ ἔργου «Ἑλληνες Πεζογράφοι» τοῦ Πέ-τρου Χάρη καὶ χρῆσιμο βιβλίου γιὰ τοὺς εἰδικούς (κριτικούς, φιλόλογους) καὶ ἐκπαιδευτικὸ βιβλίου γιὰ τοὺς ἐπαρκεῖς ἀναγνώστες, ποὺ ζητᾶνε μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση.

ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ

Λ ὠ ρ ο υ Φ α ν τ ἄ ζ η: «Ἡ πόλις ἐάλω», ποιήματα, ἔκδοση Μιχελίδη, Ἀθήνα.

Εἶναι ἡ πρόσφατη ποιητικὴ ἐκδήλωσις τοῦ Φαντάζη καὶ αὐτὴ σὲ ἀτόφιο παραδοσιακὸ στυλ, ἂν καὶ ἀρκετὰ μοντέρνο.

Δίνεται μὲ στυγνὰ χρώματα ἡ ζωὴ ἐνὸς ἐ-ρημίτη, ποὺ παλαίει μὲ πολλὰς ἀντιξοότητες καὶ συντρέχεται στὸ τέλος.

«Ἡ πόλις ἐάλω» εἶναι μπαλλάντα, δηλαδὴ μακρὸ ἀφηγηματικὸ ποίημα μὲ ἐπαναλήψεις, τὸ προλογίζει δὲ πολὺ ἐμπειριστατικῶς ὁ γνωστός λόγιος κ. Ἀπόστολος Ζορμπᾶς παρέχοντας μὲ γλαφυρὸ τρόπο πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς μπαλλάν-τες.

Ὁ στίχος τοῦ κ. Φαντάζη εἶναι ἀμειπτος, ἡ ρίμα ἀβίαστη καὶ πλούσια, οἱ εἰκόνες ἐντυπω-σιακές, ἡ γλώσσα μουσικώτατη καὶ γεναία, ὅπως παρατήρησε καὶ ἡ ἑφημερίδα «Ἑστία», τὸ ἔργο εἶναι γεμάτο αἰσθημα.

Ἐνα ὄπλο τῆς παραδοσιακῆς ποίησης ἐναν-τίον ἐκείνιων ποὺ τὴν ἔχουν ὀλότρελα ξεγράψει.

ΝΙΚΟΣ Σ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΒΝΑ

Ἐπικειμένης τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς «Ἑλ-ληνικῆς Βιβλιογραφίας Ἐπαναστάσεως 1821» παρακαλοῦνται ὅσοι ἐκ τῶν κ.κ. συγγραφέων ἐξέδωσαν ἀναλόγου περιεχομένου ἐργασίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1974 καὶ ἐντέθεν, ὅπως ταχυδρομή-σουν ἐν ἀντίτυπον εἰς τὴν διεύθυνσιν: κ. Σάββου-τα Θωμόπουλον—Νερούτσου 3 — Ἀθήναι 201, προκειμένου νὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ Βιβλιογραφίαν.

Ἀβτη θὰ κυκλοφορήσῃ εἰς 3ην ἐκδοσιν, ἀ-ναθεωρημένην καὶ ἐπιρρημένην, μὲ τὰς αὐτο-τελεῖς ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1797—1977.

ΓΕΝΙΚΑ

Στὸ περιοδικὸ «Νέα Σκέψη» (ἀρ. 165) δημοσιεύεται διήγημα τοῦ Κ. Χρυσάνθη μὲ τίτλο «Οἱ τρεῖς ἀδελφές». — Στὸ περιοδικὸ «Νέα Δομῆ» (ἀρ. 7) δημοσιεύεται περίλη-ψη τοῦ ἄρθρου τοῦ Κ. Χατζηστεφάνου «Ἀπηχί-σεις τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας εἰς τὰς τραγω-δίας τοῦ Εὐρυπίδου (Μήδεια καὶ Ἴππόλυτος). Καὶ ἄρθρο τοῦ Ν. Κρανιδιώτη γιὰ τὸν Α. Δια-μαντῆ μὲ τίτλο «Ὁ κόσμος τοῦ Κυπρίου ζωγρά-φου Α. Διαμαντῆ καὶ ὁ πίνακξς τοῦ Διαμαντῆ, ὁ ἕνας ἐγγρωμος στὸ ζωφυλλο». — Στὴν «Εὐ-θύνη» (ἀρ. 60) δημοσιεύεται κείμενο τοῦ Κυ-ριάκου Πλησῆ. — Στὰ «Νεώτερον Γράμ-μα τ α» (ἀρ. 13) ὁ Δημ. Γιάκος κρίνει τὸ βι-βλίο «Οἱ ὄρες τοῦ χαμοῦ» τοῦ Ἀντρέα Ὀνου-φρίου. — Στὰ «Κριτικὸν τὸν Φύλλον» (ἀρ. 33) ὁ Κ. Χρυσάνθη δημοσιεύει τρεῖς ἐπι-στολὰς τοῦ Τάκη Παπατσώνη καὶ ὁ Πάτροκλος Σταύρου τὸ «Ἡ θυζαντινὴ Κύπρος». — Στὸ «Σμύρνα» (ἀρ. 98) δημοσιεύεται τὸ «Βυ-ζαντινὸς εἰκόνες» τῆς Κύπρου στὸ Μουσεῖο Μπε-νάκη τοῦ Πάτροκλου Σταύρου. — Στὸ «Μακε-δονικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1977» δημοσιεύεται τὸ διήγημα τοῦ Κ. Χρυσάνθη «Ὁ λειψός». — Στὸν «Ἰλισσὸς» (ἀρ. 120) δημο-σιεύεται τὸ ποίημα «Ἀγάπη» τοῦ Γ. Σάντη. — Στὸν «Ἰλισσὸς» (ἀρ. 118/119) ὁ Χρ. Ριζό-πουλος κρίνει τὸ βιβλίον τοῦ Γ. Σάντη «Φῶς ἐκ φωτός». —

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ἰλισσὸς (Ἀθήνα) ἀρ. 120 — Ἱατρικὴ Χει-ρουργικὴ Κύπρος (Λευκωσία) ἀρ. 4 — Καινοβο-για Ἐποχὴ (Ἀθήνα) Φθινόπωρο '76 — Book-bird (Βιέννη) 3/76 — Εὐθύνη (Ἀθήνα) ἀρ. 60 — Αἰολικὰ Γράμματα (Π. Φάληρον) ἀρ. 34 — Κριτικὰ Φύλλα (Ἀθήνα) ἀρ. 33 — Νέα Σκέψη (Ἀθήνα) ἀρ. 165 — Νέα Δομῆ (Μαρούσι) ἀρ. 7 — Σμύρνα (Ν. Σμύρνη) ἀρ. 98 — Κρυστάλλης (Πειραιᾶς) ἀρ. 155 — Ἰγεία (Λευκωσία) ἀρ. 38 — Δελτίον Ἀντιαναιμικῆς Ἐταιρείας Κύ-πρου (Λευκωσία) ἀρ. 1 — Νεώτερα Γράμματα (Ἀθήνα) ἀρ. 13 — Τὸ Σχολεῖο καὶ τὸ Σπίτι (Ἀθήνα) ἀρ. 180 — Μακεδονικὴ Ζωὴ (Θεσσαλο-νικὴ) ἀρ. 127 — Στερεὰ Ἑλλάς (Ἀθήνα) ἀρ. 84, 85/86 — Φύσις καὶ Ζωὴ (Ἀθήνα) Φθινόπ. '76 — Σχίαθος (Σχίαθος) ἀρ. 3 — Θεσσαλικὴ Ἑστία (Λάρισα) ἀρ. 23/24 — Πειρατικὴ Πα-τραϊκὴ (Ἀθήνα) ἀρ. 177.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

Β α σ. Κ ρ α φ ἰ τ η: Χριστόφορος Περ-ραιδός, Ἀθήναι 1976.

Β α σ. Κ ρ α φ ἰ τ η: Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1854 στὴ Θεσσαλία καὶ οἱ Σουλιῶτες, Ἀ-θήνα, 1976.

Β α σ. Κ ρ α φ ἰ τ η: Συμβολὴ στὴν ἱ-στορία τῶν Σουλιωτῶν, Ἀθήνα, 1976.

Πέτρου Χάρη: "Ελληνες πεζογράφοι, τόμος Ε', 'Αθήνα, 1976.

Μηνιά Δημάκη: Ποιήματα, τόμος Γ', 'Αθήνα, 1976.

Ανδρέα Θωμά: Μικρή θαλασσινή πολιτεία, Β', Λευκωσία, 1976.

Φρόσω Χατζίνη: Μετεωρισμοί, 'Αθήνα, 1976.

Μιχαήλας Αβέρωφ: 'Η δούκισσα τής Πλακεντίας, 'Αθήνα, 1976.

Ηρώ Γεωργιάδη—Λαμπιέρη: Ταξίδια με τὸ Σάντα Μπάρμπαρα, 'Αθήνα, 1976.

Ρόης Παπαγγέλου: 'Ατομα, 1977.

Ρόης Παπαγγέλου: 'Ατλαντίδα, 'Αθήνα, 1976.

Τηλέμαχος 'Αλαβέρας: 'Απ' άφορμή, Θεσσαλονίκη, 1976.

Τερέζα Ρούβαλη: Κομπάρσοι, 'Αθήνα, 1974.

Τερέζα Ρούβαλη: Τὸ κμίνι τῆς ὀργῆς, 'Αθήνα, 1976.

Γιώργος Δέλιος: 'Η συνάντηση καὶ ἄλλες ἱστορίες τοῦ καιροῦ μας, Θεσσαλονίκη, 1976.

Αποστ. Μαγγανάρη: Γουοντερματζίκα, 'Αθήνα, 1976.

Μήτσου Λυγίζου: Θέματα καὶ ποιητές, 'Αθήνα, 1977.

Ιάσωνα Εύάγγελου: Φιλοσοφικές διερρηνήσεις, 'Αθήνα, 1976.

Παῦλος Κρινάιος: 'Αλληλογραφία με τὸν 'Αγ. Φραγκίσκο, 'Αθήνα, 1976.

Ντίνου Μακρυγιάννη: Ζωὴ εὐλογημένη, 'Αθήνα, 1976.

Φέρτη 'Ηλία: Συνομιλίες με τὴν Βίρηγλα, 'Αθήνα, 1976.

Pand. Prevelakis: Crète infortunée, Paris, 1976.

Ε. Ν. Μόσχου: Τάσος 'Αθανασιάδης, 'Αθήνα, 1976.

Ηλίας Σιμιόπουλος: Προσπελάσεις, 'Αθήνα, 1976.

Θεολ. Μαλαχία: 'Ανέκδοτα διηγήματα τοῦ νησιού, τόμ. Γ', 'Αθήνα, 1976.

Κώστα Τσιρόπουλου: 'Αμερικανική ἀνθρωπογεωγραφία, 'Αθήνα, 1976.

Αίμ. Χουρμούζιου: 'Η περιπέτεια μιᾶς γενεᾶς, 'Αθήνα, 1976.

'Αντί Δεκαβάλλες: 'Αρμιοί, καράβια, λύτρα, 'Αθήνα, 1976.

Ραδιοφ. 'Ιδρυμα Κύπρου: 'Ετησία έκθεση διὰ τὸ ἔτος 1975.

Γ. Ρουσης: Στὴ χώρα Νοδ, 'Αθήνα, 1976.

Μ. Π. Μουστερή: 'Εξι μονόπρακτα, Λεμεσός, 1976.

'Αλκμήνη Κογγίδου: 'Αναγωγή στὴν ἰδέα, Θεσσαλονίκη, 1976.

Κ. Παπαπάνου: Στοῦ γερακιού τὰ νόχια, 'Αθήνα, 1976.

Π. Βαλδάσεριδης: 'Αποκάλυψις 'Ιωάννου, Λάρνακα, 1976.

Λεοντίου Χατζηκώστα: Οἱ ἐθνικές μας προσηγορίες 'Ελληνες, Γραικοί, Ρωμιοί, Λάρνακα, 1976.

Γεωργία Δεληγιάννη—'Αναστασίαδη: 'Ημερολόγιο 1967—1974, 'Αθήνα, 1975.

Θ. Μαρσέλλου: Ξένη καὶ περαστική, Λευκωσία, 1976.

'Οδ. 'Εξαρχάκη: 'Ελλαδικοὶ κῆλοι, 'Αθήνα, 1976.

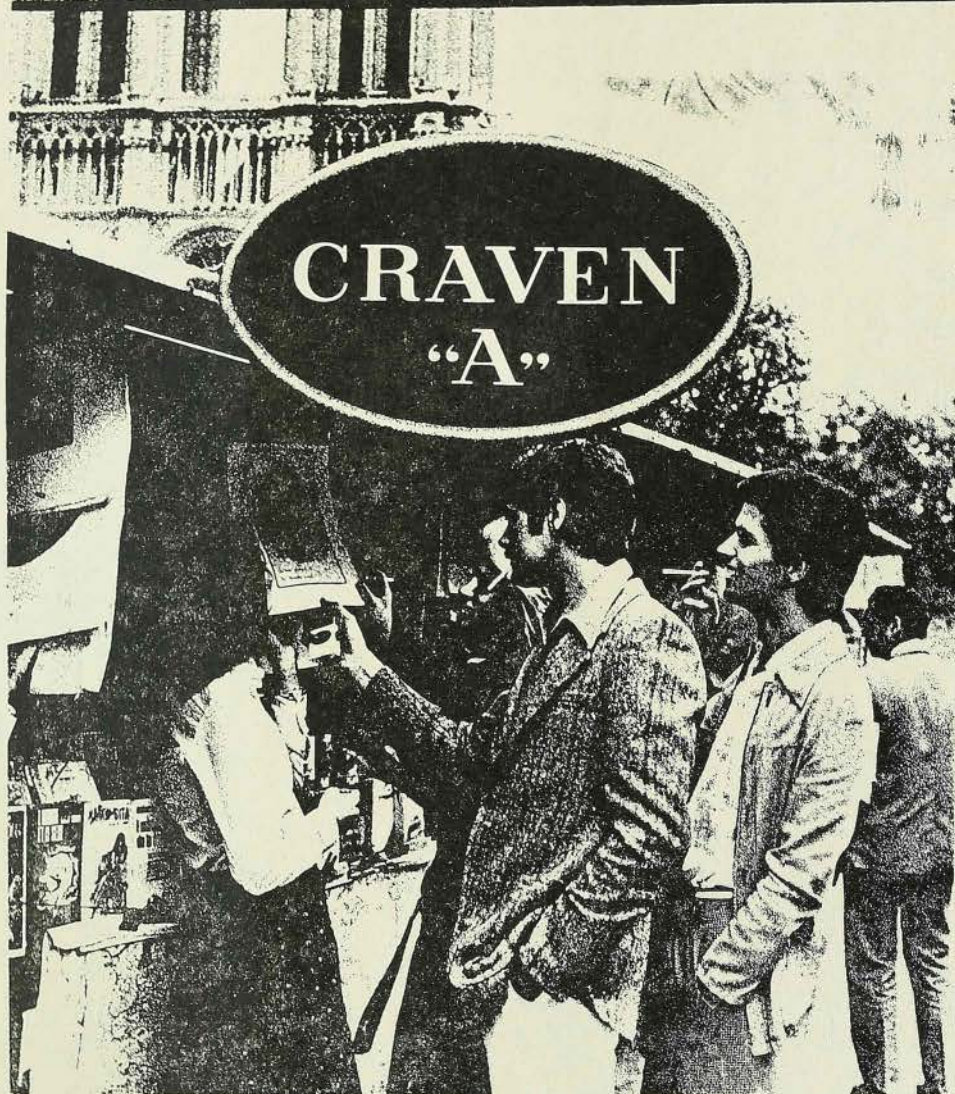
«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ»

Κώστα Ε. Τσιρόπουλου «ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ». Πρόκειται για ταξιδιωτικά χειρόγραφα που κράτησε ο συγγραφέας όταν πριν δέκα χρόνια επισκέφθηκε τις Ηνωμένες Πολιτείες. Στο κείμενο αυτό που συμπληρώνεται με τέσσερα δοκίμια για την αμερικανική άνησυχία, τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας ἐκεῖ καὶ τὸ πρόβλημα τῶν νέγων, προσωπικά διώματα καὶ ὄψεις παρατηρήσεις γιὰ τὸν ἀμερικανὸ ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία συνθέτουν ἓνα στοχαστικὸ λογοτέχνημα ποιότητας.

'Αντώνη Δεκαβάλλε «ΑΡΜΟΙ ΚΑΡΑΒΙΑ ΛΥΤΡΑ». Στὴν καθιερωμένη σειρά Ποιήσις τῶν «Ἐκδόσεων τῶν Φίλων» κυκλοφόρησε τὸ νέο βιβλίο τοῦ 'Αντ. Δεκαβάλλε, γνωστοῦ ποιητῆ, μεταφραστῆ—σχολιαστῆ τοῦ 'Ἐλισσι καὶ καθηγητῆ σὲ ἀμερικανικὸ Πανεπιστήμιο, ὅπου με τρόπο ἐμπνευσμένο συντίθεται ἡ δημοτικὴ ἑλληνικὴ ποιητικὴ παράδοση καὶ οἱ νέοι ποιητικοὶ τρόποι γιὰ νὰ δώσουν μιὰ ὕψηλὴ καὶ χυμώδη ποίηση με γέση καθαρά ἑλληνική.

Σ' όλο τόν κόσμο...
άνθρωποι μέ τά ίδια γούστα.

CRAVEN
"A"

*Four of the
K E O
table wines
par excellence*

